

4. ELS PROJECTES PER A LA CONSTRUCCIÓ DEL CANAL D'URGELL DURANT L'ÈPOCA MODERNA

1. Les condicions naturals del territori

Els primers projectes per a la construcció d'un canal a l'Urgell daten del segle XIV, però no es faran realitat fins als anys seixanta del segle XIX, amb l'impuls de Manel Girona (Tàrrega, 1818-Barcelona, 1905). El mateix Manel Girona reconeix en els seus escrits i discursos que l'aprofitament de les aigües al territori català no és una tasca senzilla. Principalment, perquè és un país muntanyós i perperquè té els corrents d'aigua fluvial massa ràpids per a ser aprofitats. Aquests elements, segons Manel Girona, provoquen que la construcció de sèquies o canals sigui molt difícil, cal superar uns obstacles naturals molt complicats i per aquesta raó el canal tarda tants segles a pensar-se, idear-se, temptejar-se i construir-se.¹

Les terres de l'Urgell estan regades pel riu Segre i per petits rierols com el Corb, el Sió, l'Ondara, la Femosa o altres de petit cabal. La majoria, durant l'edat mitjana, tenien sèquies per a moure molins fariners² —com el molí de la Torra, situat vora el convent de Sant Bartomeu de Bellpuig. Però abans del canal són rius d'escàs cabal i condicionats per les pluges, repartides de manera molt irregular al llarg de l'any. Aquests rius i rierols desapareixen en arribar a la plana i amb la construcció del canal les seves característiques canviaran

¹ Manel Girona, *Ensayos para mejorar el crédito y arreglar la situación de España*, Barcelona, 1865.

² Per a l'extensió de la xarxa de sèquies al segle XII a la vall del Sió, vegeu: Xavier Eritja, "Assentaments i sistemes hidràulics a la vall del Sió" dins AD, *Paisatge i història en època medieval a la Catalunya Nova*, Universitat de Lleida, Lleida, 2002, p. 181-188.

substanciosament, la majoria augmentant de cabal i passant a cobrir funcions de desguàs o de reguer, fent aparèixer boscos de ribera i canyissars.

L'Urgell posseeix un tipus climàtic mediterrani continental temperat. El relleu és suau i marcat per l'acció erosiva dels agents meteorològics. Els sòls presenten una textura moderadament fina, un contingut mitjà o alt de carbonats, una baixa proporció de matèria orgànica, un pH bàsic, una capacitat molt variable a l'hora de retenir l'aigua, i posseeixen alguns llocs salins. El bosc hi és escàs, tant per aquestes característiques morfològiques i climàtiques com per l'activitat humana.³

Malgrat que des de l'edat mitjana els cultius de l'Urgell aprovisionen la resta del Principat, el problema és que aquests depenen extraordinàriament de la intensitat i de la distribució temporal de la pluja. En molts moments de la història, els testimonis descriuen el territori com una zona pobra, plena de masos rònecs i de parcel·les desocupades on la dependència respecte a l'aigua explica la importància de les basses, els pous i els petits rierols. La singularitat de l'aigua també caracteritza les relacions socials del territori, fins al punt que els conflictes generats pel control de l'aigua condicionen les estratègies militars (la Guerra dels Segadors, la Guerra de Successió o la Guerra del Francès) i ajuden a comprendre alguns episodis de bàndols de la Catalunya occidental. I, en aquest mateix sentit, la multitud de croquis dibuixats entre els segles XVI i XVIII, on se situaven i argumentaven les àrees en litigi, són un altre testimoni de les contínues disputes judicials entre els propietaris i els pagesos de la zona.

Tal com hem indicat, les produccions agrícoles a la zona eren força aleatòries, per la dependència intensa de la pluja. I la construcció del canal transforma profundament el territori. En reduir la dependència respecte al règim de precipitacions, l'expansió del reg permet un increment considerable de les collites i, sobretot, les fa més regulars. El canal comporta un canvi que ultrapassa àmpliament l'àmbit estrictament econòmic de la producció agrícola i

³ Enric Saguer i Ramon Garrabou, "Métodos de fertilización en la agricultura catalana durante la segunda mitad del siglo XIX. Una aproximación a los procesos físicos de reposición de la fertilidad agrícola", a: Ramon Garrabou i José Manuel Naredo (ed.), *La fertilización en los*

de les infraestructures. Socialment i culturalment afavoreix el cooperativisme agrari, en l'agricultura i l'urbanisme, impulsa la construcció de ponts, banquetes o safareigs i respecte al paisatge incrementa la diversitat botànica i faunística, amb l'extensió de la vegetació de ribera i de la fauna aquàtica, al llarg dels cursos fluvials, als aiguamolls permanents i a les llacunes temporals, alimentats per les filtracions de l'aigua de reg en el terreny.

2. Els primers projectes

Els primers projectes de la història del canal d'Urgell arrenquen, possiblement, l'any 1346. En aquest primer document, Jaume d'Urgell demana als consellers de Manresa que atorguin permís a l'enginyer Guillem Catà per a efectuar un reconeixement sobre el futur canal d'Urgell.

Tot plegat no ens hauria pas de sorprendre. Precisament, a principis del segle XIV, Catalunya viu un moment de plenitud política, militar, econòmica i demogràfica; però, simultàniament, apareixen els primers símptomes de les futures dificultats. El creixement de la població impulsa la demanda de cereals i, al mateix temps, des de 1333 (“lo mal any primer”) comença un període d'intensa restricció de l'oferta. Els preus s'elevan acompanyats pels beneficis dels propietaris. Aquest és un context favorable per a realitzar una gran inversió, que es podria amortitzar ràpidament. És el moment en el qual Manresa construeix la seva sèquia. Però, inesperadament, la pitjor catàstrofe demogràfica de la història cau sobre Europa. L'any 1348, la pesta negra arrasa Catalunya. La població es redueix dramàticament. La demanda de cereals també i arreu manquen treballadors. En aquest moment la construcció del canal esdevé inviable. Caldrà esperar dos segles perquè la demografia es refaci i els projectes reapareguin.⁴

sistemas agrarios. Una perspectiva històrica, Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, Madrid, 1992.

⁴ Aquí és imprescindible establir paral·lelismes amb les pulsacions ecològiques de la resta d'Europa entre l'edat mitjana i l'època moderna, on s'ha detectat que la situació demogràfica i

Així, a mitjans del segle XVI, a l'època de Carles V, es redacten unes ordenances referents a la construcció d'una sèquia reial a la plana d'Urgell.⁵ En concret, l'any 1554, Martí Joan Franquesa fa un primer viatge per aquelles terres per estudiar el traçat d'un possible canal. I, a més, entre 1576 i 1577, intenta convèncer els urgellencs de la necessitat de “patir noves contribucions a favor del Reial erari, por compte del qual devia verificarse la construcció de l'obra”.

En aquesta època, una obra d'aquesta mena depèn de les provisions reials. I, en data 16 de 1557, la princesa Joana (regent dels territoris peninsulars de les corones de Castella i Aragó) escriu una carta a Felip II que ens permet entendre algunes de les dificultats que presenta una obra tan ambiciosa:

“Vuestra Alteza por su real carta ordenó y mandó que todo lo procedido de las rentas del vizcondado de Castelbó se convirtiese en la obra de la cequia que por mandado de vuestra alteza se hauria de abrir en el campo de Urgel y porque assi por respecto de la guerra que agora hay con Francia, como por falta de dinero y otros muchos inconvenientes y dificultades que se offrescen por agora no se podra hazer esta obra”.⁶

I, efectivament, dos anys després (1559), el Consell de Cent es referia al canal d'Urgell com un dels grans projectes que Catalunya tenia pendents.⁷

Posteriorment, Felip II tornà a enviar una demanda a Martí Joan Franquesa —que mentrestant havia esdevingut tresorer i conseller del rei— per analitzar per segona vegada la possibilitat de construir aquest possible canal. Però, finalment, M. J. Franquesa caigué en desgràcia davant del rei i el projecte s'avortà. En aquest intent de construcció, entre els pobles més actius a favor de

econòmica condiona l'aparició i desaparició de conflictes ambientals, per exemple, relacionats amb el creixement del consum de fusta i la consegüent disminució de la massa forestal i l'augment de la pol·lució de l'aire. Vegeu: William H. Te Brake, “Air pollution and fuel crisis in preindustrial London, 1250-1650”, *Technology and Culture*, núm. 16 (1975), p. 337-359.

⁵ Josep Iglésies, *Els conflictes del canal d'Urgell*, Rafael Dalmau Editor, Barcelona, 1968, p. 2-10.

⁶ Arxiu Corona Aragó, Reial Cancilleria Reg. 4009, fol. 76 r.

la construcció cal destacar Bellpuig, Anglesola i el monestir de Poblet, posseïdor de les terres de la Granja dels Barbens i d'extensos territoris per tot l'Urgell.⁸

Entre 1585 i 1599 el Consell de Cent elabora grans projectes de futur de caràcter econòmic i militar. La puixança econòmica dels anys anteriors sembla que anima una ofensiva constitucionalista catalana encapçalada per unes oligarquies desitjoses d'incrementar la seva riquesa i les seves esferes de poder polític.

Les lleis catalanes no s'estan de mostrar el seu interès per la qüestió de l'estalvi d'aigua a l'Urgell. A les Corts de Montsó de l'any 1585 s'estableix el capítol 29 de les corts:

“Stablim y ordenam ab consentiment de la present Corts atesa la gran utilitat donan, y resulta al present Principat de les Sequies de Leyda, Puigcerda y Tuhir, que los qui tenen us de regar de ditas Sequias, y quiscuna de aquellas apres de haver regat sas possessions, haja de tornar la aygua a ditas Sequias, tancant lo ull, portell, o albelló, per hont la aygua discorra per al us de sas possessions, sens frau algun, lo que si no faran, encorregan les contrafaents per la primera vegada, en pena de trenta sous, y per la segona, en pena de tres liuras, y per la tercera, de cinc liuras, aplicadores per lo un terç al Oficial executant, per lo altre al acusador, per lo altre la administració de ditas Sequias: prohibint nos pugan fer mes ulls, ni portells per ditas Sequias, dels que antigament eren, e vuy son, e los qui tenen obligació de escombrar aquellas, a son temps las escombren, y netejen, fins a son degut nivell, lo que sino faran los Administradors o Governadors y Senyors de ditas Sequias, a despesas dels qui tenen dita obligatio, las pugan fer y escombrar”.

⁷ Pierre Vilar, *Catalunya dins l'Espanya moderna*, Edicions 62, Barcelona (4 vol.), 1962, vol. I, p. 341.

⁸ Antoni Bach i Riu, *Història d'Anglesola*, Ajuntament d'Anglesola, Barcelona, 1987.

Entre mitjans del segle XVI i principis del XVII, Catalunya experimenta un seguit de canvis més o menys accelerats. La població i la producció es recuperen. Apareixen nous problemes com l'increment sense precedents de la massa monetària, que alimenta l'augment dels preus, l'erosió de les rendes, l'expansió inèdita del crèdit privat i de les finances públiques, l'ampliació del ventall de tècniques bancàries, etc. Tots aquests canvis estimulen la necessitat d'entendre'ls i d'adaptar-s'hi. Sense dubte, els projectes per a l'Urgell tenen un gran significat en la mesura que constaten la importància cabdal d'aquesta zona per a tot el Principat; però no són pas els únics.

En concret, diversos documents de l'època evidencien la consciència de la utilitat de les obres d'irrigació. I això no ens ha d'estranyar, ja que si ens preguntéssim quina és una de les principals característiques de les economies més fortes de l'època, potser podríem respondre que la domesticació de l'aigua. I per testimoniar-ho només cal pensar en dues ciutats: Venècia i Amsterdam, dues ciutats servides per una extensa xarxa de canals útils per a regar i per a drenar les terres. Però, a més, a través de l'aigua es formaran les noves rutes de transport de les regions més desenvolupades d'Europa. En concret, dos segles abans que el ferrocarril, als canals d'Holanda naixerà el primer servei de transport terrestre econòmic i regular: una xarxa de canals locals i regionals que des del segle XVII serviran per a coordinar la manufactura, l'agricultura i el transport.⁹ També els catalans mostren un gran interès per la construcció de canals, conscients del seu valor per al regadiu i per al transport. En aquesta línia, podem recordar la defensa aferrissada de la construcció d'una sèquia a l'Ebre protagonitzada per Cristòfor Despuig a *Los col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa*.

3. Quan pateix l'Urgell pateix tot Catalunya. El projecte de Pere Gil (1600)¹⁰

⁹ Lewis Mumford, *Técnica y civilización*, Altaya, Barcelona, 1998.

¹⁰ Josep Iglésies, *Pere Gil, S.I. (1551-1622) i la seva Geografia de Catalunya*, Societat Catalana de Geografia, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 2002.

A finals del segle XVI, l'any 1589, el Consell de Cent llança una ofensiva per conquerir espais nous de poder econòmic i militar, en concret, decidint la construcció del canal d'Urgell, d'un port artificial i de sis galeres, a més de la creació d'un banc públic.¹¹

En aquest context, el 1600 Pere Gil defensa aferrissadament la necessitat de construir el canal d'Urgell, intentant desmuntar totes les objeccions que s'esgrimeixen contra la seva utilitat. Amb una sola frase, Gil resumeix la sensació de dependència econòmica del conjunt de Catalunya respecte a les terres de la plana de Lleida: “Quan pateix l'Urgell pateix tot Catalunya”.

En efecte, l'Urgell és descrit com una zona sotmesa al caprici de les precipitacions, però que disposaria d'un enorme potencial si la fertilitat dels seus sòls es combinés amb l'aigua del reg. Per tant, l'Urgell és percebut com l'esperança de Catalunya, pel fet de fornir el blat que els seus habitants necessiten i alliberar-los de les caresties i de la dependència dels cereals ultramarins (especialment sicilians). Al pas pel pla d'Urgell, el canal provocaria la difusió de la civilització, amb un augment de la població i de la riquesa, que repercutiria favorablement sobre l'economia de tot Catalunya.

Pere Gil exposa amb detall els arguments en contra de la construcció del canal i els rebutja amb profusió. Ens trobem davant d'una avaluació *multicriteri*. L'autor avalua el projecte comparant els valors del cost i del benefici i les reflexions aporten tantes dades del context polític i social del moment que mereixen ser analitzades amb deteniment.

L'analista, en aquest cas Pere Gil, identifica les parts afectades per la proposta de la construcció del canal i considera els beneficis i costos per a cada una de les parts afectades, si per beneficis s'entén la satisfacció de preferències i per costos la no-satisfacció. Per Pere Gil, la construcció és eficient, tant perquè la suma de beneficis és més gran que la suma de costos com perquè allò que es

¹¹ Oriol Junqueras Vies, *Economia i pensament econòmic a la Catalunya de l'alta edat moderna 1520-1630*, Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra, 2002 (tesi doctoral).

guanya amb el canal és més gran que allò que es perd, de manera que els guanyadors podrien, potencialment, compensar els perdedors.¹²

Pere Gil, pel que fa als elevats costos de l'obra, afirma que el valor de l'obra no dependria tant del preu com de l'ús que se'n faria i del profit que se'n trauria. El preu just de l'obra no serien els milers de ducats que costaria, sinó els milions que produiria. La imatge exposada pel mateix Gil és molt il·lustrativa: el canal seria com el treball invertit pel pagès en una sola llavor per a obtenir-ne cent. De la mateixa manera que d'altres autors de la Catalunya moderna —com Cristòfor Despuig en la defensa de la sèquia de l'Ebre—, P. Gil distingeix constantment entre valor d'ús i valor de canvi, quan analitza el tema de les infraestructures hidràuliques. La utilitat o el valor d'una infraestructura no és pas una qualitat inherent. I tampoc no depèn exclusivament del seu cost, encara que aquest sigui un factor que cal tenir en compte. En realitat, el seu valor depèn de l'ús i de l'estimació atribuïda a aquest ús. En resum, el valor d'una obra depèn del seu ús; i, indubtablement, amb el temps el canal pagaria amb escreix la seva construcció. En el projecte, Pere Gil té en compte el temps, en valora els beneficis futurs. Per tant, no descompta el futur i està incloent el valor d'opció, és a dir, el valor que té un objecte en virtut del seu ús potencialment beneficiós.

Segons Pere Gil, sense aquesta gran sèquia, Catalunya no podrà tenir mai el blat suficient per a satisfer el seu propi consum; en canvi, amb la construcció del canal es podrien oferir importants excedents de cereals al mercat exterior. I, d'aquesta manera, en lloc de veure's condicionada per la dependència de les importacions de gra, l'economia catalana disposaria d'un nou producte per a ampliar el ventall de les seves exportacions de draps i de ferro.

Pel que fa a les queixes d'alguns propietaris respecte als danys que podia causar la construcció del canal, Pere Gil aconsella que es consideri la possibilitat d'indemnitzar-los. I —en els casos en què això no fos suficient per a

¹² Per analitzar el projecte de Pere Gil des de la perspectiva economicoecològica ens hem basat en: Joan Martínez Alier, *Introducció a l'economia ecològica*, Rubes Editorial, Barcelona, 1999, p. 7-65.

convèncer-los— caldria establir els càstigs oportuns, perquè no s'ha d'anteposar el bé particular al bé comú.

En relació amb aquelles persones que afirmen que el canal reduiria l'espai disponible per a la pastura dels animals, Pere Gil exposa els exemples de València i l'Aragó, uns territoris que —segons la seva opinió— combinen perfectament el regadiu amb la ramaderia. I, en tot cas, la possible pèrdua d'herbatges per a ovelles, anyells i moltons quedaria amplement compensada per l'increment de les pastures destinades als bous, les vaques, les eugues i els cavalls. A més, aquest canvi en el ventall del bestiar disponible resultaria positiu per al cultiu de la terra, per al transport i per a l'alimentació humana, tal com es posa de manifest en el cas de la Itàlia central i septentrional —en concret, Pere Gil esmenta la Toscana, la Llombardia, Roma, la campanya romana i Terra de Lavor, on assegura que hi ha grans pastures per a aquesta mena d'animals. Tot plegat, doncs, afavoriria la complementació entre l'agricultura i la ramaderia, i dels diferents cultius agrícoles entre si (arbredes, fruites verdes i seques, herbes i verdures, arbres de regadiu i per a llenya). I, finalment, l'energia hidràulica permetria tenir molins per a fer farina, draps i paper. Per tant, Pere Gil exposa les alternatives econòmiques que reportaria el canal. És conscient que els individus tenen preferències temporals pures, prefereixen els beneficis ara i no tant en el futur i per aquesta raó ofereix alternatives en l'anàlisi cost/benefici. La nova tipologia de bestiar i l'energia hidràulica actuarien com a elements compensadors per a uns perdedors del projecte que potser estarien disposats a acceptar un cert nivell de compensació.

Entre els perdedors potencials trobem els que esgrimeixen que la sèquia provocaria una disminució del preu del blat, en perjudici de la renda senyorial dels propietaris. Aquest és un argument interessant, perquè explica la possible hostilitat d'una part de l'oligarquia terratinent respecte al canal. Pere Gil respon de manera contundent, afirmant que aquesta idea és contrària a la veritat, a la bona raó, a la caritat i a la justícia. Contrària a la veritat perquè no es tracta que el preu disminuís sinó que seria més just per al comprador i per al venedor. Contrària a la raó, perquè perjudica el bé universal. Contrària a la caritat perquè

pretén el benefici d'una minoria contra la necessitat de molts. I contrària a la justícia distributiva, que estableix que el bé universal de la república ha de prevaler sobre el bé particular. En altres paraules, el canal beneficiaria el comú i els particulars; els senyors i els vassalls; els rectors i els prelats... I, d'aquesta manera, les terres, les cases i els camins d'Urgell s'omplirien i el país quedaria protegit contra els enemics exteriors i contra el bandolerisme.

Com hem dit, Pere Gil és conscient que la construcció implica que hi hagi guanyadors i perdedors. Però per Pere Gil la proposta és eficient perquè allò que es guanya és més gran que allò que es perd, de manera que els guanyadors estan en una posició que potencialment poden compensar els perdedors i també és eficient perquè la suma de beneficis és més gran que la suma de costos.

D'altra banda, les principals objeccions de tipus ambiental fan referència a la possibilitat que les riuades del Segre s'escampessin per tota la plana a través del canal i a la possibilitat que l'aigua destinada al reg afavorís la transmissió de malalties. Per tant, pels objectors, la inversió produiria un increment en la destrucció de la natura —les riuades— o bé causaria una externalitat negativa —transmissió d'epidèmies. En el primer cas, Pere Gil assegura que la sèquia no seria mai prou poderosa per a provocar una inundació, especialment si estigués ben dissenyada i construïda. I, pel que fa al temor que l'aigua s'estanqués, es corrompés i provoqués malalties, afirma que sembla que vulguin tenir febre abans d'estar malalts. En aquest sentit, per il·lustrar els seus arguments, esmenta els exemples de València, l'Aragó i el Rosselló, tres territoris amb notables sistemes d'irrigació i sense cap tipus de malaltia provocada per l'aigua. A més, la bondat de l'aire de l'Urgell no afavoriria cap malaltia i —pel fet de ser corrent i no rebaçada— l'aigua de la sèquia no es podria corrompre. De fet, Pere Gil inverteix els termes del problema: assegura que la construcció del canal eliminaria les aigües rebaçades, dolentes, tèrboles, corruptes i pudents i, per tant, solucionaria definitivament el problema de les malalties. P. Gil inverteix els termes del problema plantejant una qüestió significativa: pregunta als lectors si estan disposats a invertir per evitar un perjudici ambiental, el contagi. Una

interpretació de la resposta dels lectors, invertir o no, ens permetria fer servir el mètode de la valoració de contingències, la disposició a pagar seria un mètode de valoració econòmica d'una externalitat negativa. Certament, però, aquest debat demostrarà una extraordinària vitalitat, perquè —tal com ha assenyalat Pierre Vilar— la percepció que l'aigua és perillosa per a la salut serà un dels principals frens a l'extensió del regadiu al llarg de tota la història.¹³ L'origen d'aquestes conviccions es troba en la cultura clàssica, especialment en les doctrines mèdiques d'Hipòcrates, en el tractat *Sobre los aires, las aguas y los lugares* (segle V aC) i en tot el *Corpus hippocraticum*.¹⁴ D'aquestes doctrines, en deriven els esquemes de raonament ambientalista, basats en la doctrina humoral o en la posició geogràfica, que aconseguiren la seva plenitud al segle XVIII.

Finalment, Pere Gil exposa qui hauria d'assumir la responsabilitat de la construcció del canal. D'entrada, ho haurien de fer els eclesiàstics, els cavallers, les viles, les comunitats i altres persones amb terres al pla d'Urgell. En segon lloc caldria recórrer a la Generalitat de Catalunya, sempre que gaudís del beneplàcit de les Corts i del rei. I, en darrer lloc, hauria d'assumir-ho gairebé personalment el mateix monarca.

4. Dos projectes de 1616: Pere Ripoll i Francesc Gilabert

Al segle XVII, la pèrdua persistent de les collites per falta de pluges indueix els mateixos urgellencs a emprendre la construcció del canal i s'obliguen a satisfer un trentè dels fruits subjectes a delme. Estimen en 30.000 ducats el tribut indicat i fixen en 60.000 o 70.000 la despesa general de l'obra.

¹³ Tal com insinua Pere Gil, el canal acabarà transformant els aqüífers del territori. I, així, per exemple, amb l'arribada de l'aigua del canal al segle XIX, l'estany d'Ivars (un llac d'origen endorreic situat entre els termes d'Ivars d'Urgell i Vila-sana) esdevindrà una massa estable d'aigua, pel fet de recollir de manera natural les aigües sobrants dels regatges.

¹⁴ Vegeu: J. Riera i J. Granda-Jueas, *Epidemias y paludismo en la Ribera del Júcar*, Universidad de Valladolid, Valladolid, 1988; Pere Vallribera, *Les topografies mèdiques de la Reial Acadèmia de Medicina de Catalunya*, Publicacions Seminari Pere Mata de la Universitat de Barcelona, Barcelona, 2000.

Les aigües han d'ésser preses del riu Segre vora Oliana i, des d'allí, han d'ésser aconduïdes mantenint el nivell vers el pla urgellenc. Però la misèria de l'època impedeix d'arreglar la quantitat indicada. S'acudeix al Consell de Cent de Barcelona amb la sol·licitud que s'encarregués de l'obra a canvi del reintegrament de 600.000 rals anuals procedents de les quantitats obtingudes amb l'aplicació de l'arbitri del trentè.

Per això, es comissiona Pere Ripoll d'Anglesola per a induir el Consell barceloní a l'acceptació. Pere Ripoll és veí de la vila d'Anglesola i síndic d'una “Congregació del Camp d'Urgell i de la Ribera del Sió”. Respecte d'aquesta qüestió, P. Ripoll escriu dues memòries: una destinada a exposar els avantatges que calia esperar de l'efectivitat del projecte i l'altra per a combatre els papers que es manifestaven en contra. En la idea de P. Ripoll entra la possibilitat que el canal sigui alhora de regatge i de navegació. La gestió no aconsegueix, però, cap resultat.

La situació, segons descriu Pere Ripoll, és desesperada:

“(…) Molt a tard plou, de tal manera que per raó de les esterilitats d'aigües és vinguda tota la plana d'Urgell a tan i tan gran extrem de necessitat, pobresa i falta d'aliments, queja de molts anys a aquesta part motíssims llocs se són del tot despoblats, i de cada dia se'n van despoblant: tots per la gran falta d'aigua, que com dit és, de 213 llocs i termes o parròquies, que són en el dit camp, se són despoblats 98, que per avui encara s'hi amostren senyals dels edificis antics de les esglésies i cementiris i de les cases que allí eren edificades; i a tots els llocs i viles que avui encara romanen poblats són vingudes les cases a la meitat menys del que ésser solien”.¹⁵

A més —tal com fa Pere Gil—, Pere Ripoll també identifica el patiment de l'Urgell amb el de tot Catalunya: “(…) Y és vist y experimentat que tots los

¹⁵ Pere Ripoll, *Memorial (...) de la nova cèquia (...) del Riu Segre (...) per tot lo Camp de Urgell i ribera de Sió*, Barcelona, 1616. Biblioteca Universitat de Barcelona, B-38/5/1-30.

anys que en lo camp d'Urgell hi ha fèrtil collita de blats en tot lo present Principat van aquells molt còmodo y barato, y, per lo contrari, tots els anys que en lo camp de Urgell no y ha collita fèrtil de blats, per tot lo present Principat van aquells molt cars, y a alt preu, y no es troban sinó amb molta penúria car de valor y de regnes estranys”.¹⁶

La funció decisiva de la producció de l'Urgell en l'aprovisionament de tot el Principat ha estat àmpliament analitzada per historiadors contemporanis com Ramon Garrabou.¹⁷ I, en el mateix sentit, Emili Giralt o Pierre Vilar han assenyalat la destacada aflluència de blats de l'Urgell a Barcelona i als ports de la costa tarragonina.¹⁸ D'aquesta manera, doncs, a la baixa edat mitjana i l'època moderna, la irregularitat de la producció és un problema per a l'Urgell i per al conjunt del país.

El títol del text de Pere Ripoll constitueix una síntesi de tot el seu projecte: “Memorial de les utilitats més notables, per rahó de les quals se suplica a la noble i insigne ciutat de Barcelona com a Cap del present Principat de Catalunya, sia servida de empendre de fer la fàbrica de la nova Cèquia que se ha de fer pera poder pendre y trauerer la aygua del Riu Segre que ha de rodar y discorrer per tot lo Camp de Urgel i ribera de Sió (...)”.

El nucli del projecte és desviar un 62,5% de l'aigua del Segre a l'alçada d'Oliana, per alimentar un canal que regaria més de 300.000 jornals de bones terres de 213 pobles i/o parròquies de la plana d'Urgell.

Evidentment, es tracta d'una obra extremadament ambiciosa. El seu cost econòmic i les dificultats tècniques que comportaria, el converteixen en un projecte gairebé irrealitzable. Per aquesta raó, els seus promotors posen un èmfasi especial en el rendiment econòmic del futur canal. En concret, conscients que el capital i el suport polític necessari depenen de Barcelona, insisteixen especialment en els beneficis que en pot obtenir la capital i el conjunt del país.

¹⁶ *Ibidem*, p. 6 s.

¹⁷ Ramon Garrabou, “Sobre la formació del mercat català”, *Recerques*, núm. 1 (1979), p. 83-121, especialment p. 90.

Gràcies a la nova carretera que permet cobrir el trajecte entre les terres d'Urgell i Barcelona en tan sols dues jornades, la capital podria ser alimentada fàcilment per via terrestre. Per la seva banda, el blat del Segrià podria continuar viatjant per la tradicional ruta marítima i fluvial que aprofita la navegabilitat de l'Ebre, una navegabilitat molt important per a permetre l'aprovisionament del litoral català, tal com manifesta Cristòfor Despuig quan es congratula a mitjans del segle XVI del fet que Tortosa estigués situada sobre el riu que porta el blat de l'Urgell fins al mar.¹⁹

D'aquesta manera, tal com també assenyala Pere Gil, el futur canal d'Urgell generaria un increment tan important de la producció de blat, que Catalunya —en lloc de ser un país importador— esdevindria un exportador de cereals, cosa que modificaria completament l'estructura de la balança comercial catalana. I tot plegat comportaria un enorme benefici per a la majoria de la població de les comarques litorals, perquè el blat de l'Urgell seria molt més econòmic que els cereals importats tradicionalment de Sicília. En concret, a Barcelona, el preu del blat es reduiria a menys de la meitat i passaria dels 70 sous actuals a tan sols 25 o 30.

D'altra banda, l'abundància i la disminució dels preus dels aliments també es generalitzarien a matèries primeres com la llana, el cuir i la seda. La possibilitat de regar camps de moreres i de plantes farratgers comportaria un gran benefici per a tots els grups socials vinculats a les activitats tèxtils, i els camps d'alfals permetrien augmentar la cabana equina (mules i cavalls), amb la consegüent disminució dels costos de les feines agrícoles i del transport. I quelcom similar succeiria amb el cànem, el lli i els arbres per a fer fusta (nogueres, albes, roures, oms...).

En aquest sentit, Pere Ripoll pot afirmar que:

¹⁸ Emili Giralt, “En torno al precio del trigo en Barcelona durante el siglo XVI”, *Hispania*, vol. XVIII, núm. 70 (1958), p. 38-61; Pierre Vilar, *Catalunya dins...* (1964), vol. II, p. 325-7 i 388.

¹⁹ Cristòfor Despuig, *Los col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa*, Curial, Barcelona, 1996, p. 205.

“(…) Ayxí, considerada la fertilitat de la terra e indústria dels habitants de aquella, és cert (que) dins (de) poch anys (h) y haurie cases de pagesos y mercaders riquíssims; tant que (e)s podrien ygualar sos patrimonis y haziendas ab les dels mercaders de Sivilla y en el discurs del temps ab los de Gènova (...) que la riquesa y abundancia (...) se comunicarie y ne participarien, no sols les ciutats, viles y llochs circumvehins al dit camp, però encara a la present ciutat de Barcelona y a tot los Principat de Catalunya, per raó del comersi, y axí tot lo present Principat restarie riquíssim”.²⁰

Sens dubte, tant Pere Gil com Pere Ripoll tenen com a punt de referència constant Itàlia i el seu ús de l'aigua. Concretament, un nucli de la revolució agrària mediterrània és la zona de la vall del Po, on des de finals del segle XV existeix una orientació productiva promíscua que combina cultiu del regadiu, dominat per l'arròs o els prats permanents, orientats a la zootècnica (ramaderia vacuna lletera), i la cerealicultura, que associa la producció del blat i blat de moro amb vinya, morera i plantes industrials (lli i cànem). La zona padana és, doncs, una zona que converteix el recurs aigua en una palanca fonamental de l'economia agrícola, en la condició de prosperitat d'aquelles regions, i crea a l'entorn del seu ús creixent i sistemàtic una xarxa d'institucions com la dels consorcis.²¹ Per altra banda, a l'Europa del XVII, el progrés de l'hidraulisme científic i la necessitat d'estendre les superfícies cultivades donen un avenç molt important al desenvolupament de la ciència, sent pioner d'aquest hidraulisme el venecià.²² En efecte, la República Sereníssima hagué de donar una atenció especial a la gestió de les aigües, ja que la seva situació sobre les illes d'una llacuna i la seva economia eminentment mercantil li imposaren un esforç permanent de defensa i de tutela de les aigües del port, hagué de dur a terme tasques com el sanejament i la dessecació de terres amb finalitats

²⁰ Pere Ripoll, *Memorial (...) de la nova...* (1616).

²¹ Piero Bevilacqua, “Las políticas ambientales: ¿qué pasado? Algunas reflexiones”, *Ayer*, núm. 11, (1993), p. 147-169; sobre aquests aspectes, consulteu les pàgines 152-169.

agrícoles, la rompuda de terres boscoses i la irrigació de camps. L'activitat veneciana, situada plenament en un context europeu de revolució científica, es caracteritza per la seva interdisciplinarietat, amb un interès especial per la mecànica, les matemàtiques, la geografia física i la meteorologia.

Tornant a Pere Ripoll, en un àmbit demogràfic, el canal estimularia la repoblació de la plana d'Urgell i de la ribera del Sió. I un increment de la població significa més rendes per als senyors, més interessos per als creditors, més impostos per a la Generalitat i per als municipis i, fins i tot, més reclutament i aliments per a les tropes en cas de guerra. El compromís del camp d'Urgell en defensa de la pàtria s'explicita en paràgrafs com el següent:

“(...) Sempre que convingués fer soldadesca, en defensa dels enemichs, se farien moltíssims soldats en dit camp molt a propòsit y aptes per la guerra, y és cert que en cas que lo present Principat fos citiat de sos enemichs, ayxí per la mar com per la terra, serie bastant lo dit camp de Urgell y ribera de Syó ab molts pobles ques reedificarien y ab molta abundancia de manteniments pera la guerra, sens tenir necessitat de socorro dels de altres regnes estranys, y porian ab major número de gent y més fort acudir a fortificar la present ciutat de Barcelona”.²³

En tot cas, al marge dels beneficis anunciats, el memorial també insisteix a intentar reduir els costos de l'obra. I, probablement, en aquest aspecte, el memorial perd bona part de credibilitat. Assegura que tot plegat només costaria entre 60.000 i 70.000 ducats, una xifra força respectable, però clarament insuficient. I, tal vegada, allò que resulta més il·lustratiu és la previsió sobre l'amortització de l'obra. D'aquesta manera, s'afirma que per recuperar el total de la inversió n'hi hauria prou amb una trentena part de la collita de dos o tres anys. És a dir que —com a màxim— l'obra només costaria

²² Salvatore Ciriaco, *Acque e agricoltura. Venezia, l'Olanda e la bonifica europea in età moderna*, Franco Angeli, Milano, 1994.

²³ Pere Ripoll, *Memorial (...) de la nova...* (1616).

l'equivalent a una vintena part (5%) d'una sola collita, un càlcul absolutament increïble i que desvirtua el conjunt del memorial.

Evidentment, si el canal hagués estat possible a un preu relativament tan baix s'hauria construït al segle XVI i ningú no hauria esperat a la segona meitat del segle XIX per a realitzar una obra tan rendible. I, d'altra banda, les enormes dificultats que existiren durant la segona meitat del segle XIX per a recuperar el valor de la inversió resulten prou significatives de la magnitud de l'obra i de l'excessiu optimisme dels càlculs de Pere Ripoll a principis del segle XVII.

En concret, aquest memorial parteix de la consideració que —un cop construït el canal— el valor anual de les collites del camp d'Urgell i de la ribera del Sió seria d'uns 900.000 ducats. Així, doncs, si la trentena part d'una collita (el 3,3%) tingués un valor d'uns 30.000 ducats, n'hi hauria prou amb poc més de dues anyades per a amortitzar la inversió necessària per a fer realitat el canal. Evidentment, si aquestes condicions s'haguessin correspost amb la realitat, els amos de les terres no haurien dubtat a tirar endavant el projecte ni haurien tingut cap dificultat a trobar socis financers, inversors o creditors.

En canvi, el text demana que Barcelona avanci els diners, mobilitzant les reserves de la Taula de Canvi o realitzant un emprèstit públic. I tot seguit afegeix una doble consideració interessant. En primer lloc, intenta desactivar les possibles excuses de la ciutat, assegurant que Barcelona es troba en millor disposició que mai perquè —després de la supressió dels bancs privats— monopolitza tots els diners a través de la institució pública de la Taula de Canvi de Barcelona.

El mateix any en què es data l'obra de Pere Ripoll, el tractadista politicoeconòmic Francesc Gilabert i d'Alentorn (1559-1638), un home de les terres d'Urgell, publicà, essent diputat de la Generalitat, cinc discursos referents a l'àrea catalana. Els *Discursos sobre la calidad del Principado de Cataluña*²⁴ s'adrecen al rei, als diputats, al braç militar, al govern de les ciutats i al braç

²⁴ Francesc Gilabert, *Discursos sobre la calidad del Principado de Cataluña, inclinación de sus habitantes, y su gobierno*, Lleida, 1616, p. 1 (edició facsímil a Fundació Conde de Barcelona, Barcelona, 1999).

eclesiàstic i hi reivindica una plena participació de la petita noblesa rural en la vida política del país.

Francesc Gilabert, en descriure el Principat de Catalunya, lloa la fertilitat de tot el territori urgellenc, malgrat reconèixer la intermitència de la presència d'aigua: “(...) Fundo esto en ver resta compuesta de diversos pedaços de tierra, unos montuosos y agrios, otros llanos y apacibles, unos secos, otros humedos, pero todos en su modo frutiferos. Esto pruevan los llanos de Rosellón, Lampurdan, Cerdaña, y Tarragona, cuyo temple à penas siente esterilidad de agua, pero si, el de Urgel muchas vezes; pero recuperallas con la abundancia de un solo año.”²⁵

Malgrat la intermitència de les aigües a l'Urgell, F. Gilabert afirma que Catalunya té prou territori per a cultivar i produeix prou blat per a aprovisionar tot el territori i, per tant, l'autor urgellenc no considera necessària la importació de blats estrangers. Amb aquest plantejament, F. Gilabert no fa altra cosa que propugnar una política econòmica d'acord amb els interessos dels terratinents de l'oest català, ben conscients que amb una importació de blats estrangers la seva producció disminuiria de preu.

De fet, es considera que Francesc Gilabert és el primer representant dels terratinents cerealistes que demanen una política proteccionista global per a tots els sectors econòmics catalans. Fins a aquell moment, els seus antecessors havien defensat un lliurecanvisme radical que els permetia exportar els cereals a bon preu.²⁶ L'obra de F. Gilabert és un símptoma evident que la crisi de principis del XVII no era tan sols una crisi de les manufactures tèxtils urbanes:

“(...) Tampoco será sin razon el impedir, vayan a buscar fuera del Principado lo que naturaleza y no el arte hace, como es pan, y carnes: pues aunque son bastimentos sine quo, tiene este Principado sobra dellos, aliquando, este terminio no es tan largo que dentro termino de

²⁵ *Ibidem*, discurs segon, 22 r.

²⁶ Oriol Junqueras Vies, *Economia i pensament econòmic a la Catalunya de l'alta edat moderna: 1520-1630*, Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra, 2003, p. 395.

tres, ò quatro años no llegue, pues vemos con experiencia, que dentro de estos, nos da la mas vezes dos, uno bueno en el campo de Urgel, cuya fertilidad es tant grande, que la cosecha de un año de trigo, hinche al Principado para tres. Tras esta fertilidad a se de considerar, que el temple del territorio de Catalunya, por mas de las tres partes del, és de tierras suaves y blandas cuya calidad da en los años esteriles mediania, y en los medianos abundancia: pues si en el intermedio que ay entre los años buenos de Urgel nos da lo restante de Catalunya mediocridad, cierto queda que computado lo uno con lo otra queda la tierra abastada deste fruto. (...) Que Barcelona compre trigos alienígenas concedelo, pero que sea por no averles en su tiera, niegolo”.²⁷

Segons F. Gilabert, Barcelona no necessita comprar blats estrangers perquè:

“De todas estas comodidades puede la Ciudad de Barcelona gozar, pues tiene en su propia tierra el campo de Urgel, donde ay abundancia de trigo, y sobra de ayres secos, para que en los graneros se conserve: y a mas destas tendra otras tantas mas”.

Gilabert proposa que Barcelona construeixi graners a les zones cerealístiques del Principat per garantir aliment amb una periodicitat i uns preus regulars. Així s'aconseguiria:

“Lo primero no perder en esta mercadería, como oy pierde, pues la pérdida le viene de comprar en un año de necesidades, y lo qual le obliga a tomar lo que se halla (...). Segunda podrá guardarlo uno y

²⁷ *Ibidem*, discurs segon, *passim*, p. 21 v-22 r.

muchos años sin temor a corromperse. Tercera, será la administración sin engaño, pues se podrá tomar cuenta el administrador cada día”.²⁸

F. Gilabert estava proposant estrènyer la relació entre l'economia agrícola del pla d'Urgell i l'economia de mercat i consum de les concentracions urbanes. La relació comportaria una major presència econòmica de la capital a l'Urgell, i s'articulava a través de vincles econòmics la capital amb la resta del país. A la llarga, la prosperitat del Principat es basarà justament en els arguments de Gilabert.²⁹

5. De la crisi del segle XVII a la Guerra de Successió

Al segle XVI, la idea de construir un canal per a regar les terres de l'Urgell havia estat encapçalada per un personatge molt vinculat a la Corona, Martí Joan Franquesa (1554 i 1576-1577). A principis del segle XVII, la iniciativa havia correspost al jesuïta Pere Gil (1600) i a les mateixes comunitats vilatanes (1616). Aquest seguit de projectes havien sorgit en un context de recuperació econòmica i demogràfica, després de la profunda crisi baixmedieval dels segles XIV i XV.

Però entre 1620 i 1640, la relació entre població i territori ha arribat als seus límits tradicionals. Una nova crisi cau sobre Catalunya i sobre el conjunt d'Europa. El 1635, les monarquies hispànica i francesa entren en conflicte en el context de la Guerra dels Trenta Anys (1618-1648). Catalunya esdevé un dels principals escenaris de l'enfrontament entre les dues principals potències militars del període. Els abusos de les tropes precipiten la revolució catalana de 1640. La Guerra dels Segadors enfronta Catalunya contra Castella (1641-1652) i contra França (1652-1659). Durant la segona meitat del segle XVII, la societat

²⁸ *Ibidem*, discurs segon, *passim*, p. 26 v.

²⁹ Antoni Simon i Tarrés, *Els orígens ideològics de la revolució catalana de 1640*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1999.

catalana oscil·la entre els projectes de modernització i les guerres constants entre espanyols i francesos. I, finalment, a principis del segle XVIII, Catalunya combat simultàniament contra les dues potències veïnes fins a 1714.

En aquests conflictes l'Urgell és escenari de batalles, passos de cavalleria que cerquen espais oberts per als combats i que necessiten alimentar els seus cavalls. Les guerres del XVII havien malmès la capacitat productiva de l'Urgell i, per tant, durant la Guerra de Successió, Catalunya depenia en gran mesura de l'aprovisionament marítim de les flotes angleses i holandeses. Durant dues o tres generacions, l'Urgell havia quedat força despoblat. Ningú no volia llaurar i sembrar per veure com els cavalls de l'enemic devoraven el blat quan tot just brotava de terra. Arreu, les tropes havien devastat els magres excedents acumulats durant generacions i tot el seu potencial reproductor.

La idea de construir el canal ressorgirà tan aviat com el país retrobi la pau. El projecte de 1616 havia tingut el suport dels productors de l'Urgell i l'oposició dels propietaris de secà que quedarien fora de l'àrea regada i dels importadors de cereals barcelonins.³⁰ En canvi, al segle XVIII, les posicions seran més complexes. Catalunya s'està transformant, amb l'extensió de la vinya, el comerç oceànic, les manufactures tèxtils i un creixement demogràfic sense precedents. I un país modern és, necessàriament, un país complex.

Els pagesos de l'Urgell ja no semblen tenir tan clar els possibles avantatges del projecte. Possiblement, temen no sortir gaire beneficiats de l'augment de les collites i de la consegüent disminució del preu. I, a més, estan preocupats pels mosquits i les possibles malalties associades al reg. Però, en tot cas, les iniciatives no desapareixen, sinó que tenen orígens nous i variats.

Al segle XVIII, el pla d'Urgell viu un procés de colonització agrària per a atendre els dèficits cerealístics del litoral català.³¹ Segons Ramon Garrabou, al segle XVIII la importància aprovisionadora de l'Urgell es manté igual que al

³⁰ Pierre Vilar, *Cataluña dins...* (1964), vol. I, p. 219-222.

³¹ Enric Vicedo, "Las condiciones de reproducción de la unidad familiar campesina en la Catalunya Nova: las "Terres de Lleida", *Noticario de Historia Agraria*, núm. 5 (1993), p. 43-66.

segle XVI.³² La producció continua esent excedentària. I, malgrat que el Principat ha de recórrer a blats estrangers, els cereals urgellencs arriben a moltes comarques del Principat.³³ En aquest sentit, la imatge dramàtica i negra dibuixada en alguns documents del segle XVIII fa pensar sovint en un intent de convèncer l'Administració sobre la conveniència de construir el canal.³⁴

Inspirant-se en una memòria de 1752 sobre la conveniència de la construcció del canal —“(…) en Urgel pocas son las medianas cosechas; buena no se ha hecho ninguna desde el año 1725 a esta parte (...)”—,³⁵ Pau Vila fa la següent descripció de la panoràmica del segon quart del segle XVIII: “En general els eixuts malmenaven sovint els esplets. Hom tenia per bo el quinquenni durant el qual es feien tres collites mitjanes, i per abundant quan donava una collita bona i dues de regulars. Hom cita el cas del quart de segle comprès entre 1725 i 1750, en què no hi hagué una sola collita bona. I com sigui que el gra constituïa la principal producció de la comarca urgellenca, l'escassetat de pluges accentuava la pobresa, si no duia la misèria”.

En tot cas, l'efecte combinat de les dificultats climàtiques a l'Urgell i de l'increment de la població al conjunt de Catalunya ressuscita l'interès per la construcció del canal. El 1726, l'empordanès Marià Serra envia una memòria sobre el canal a Felip V. El 1727, el capità general de Catalunya nomena una comissió de tècnics topògrafs. No sabem pràcticament res dels possibles resultats concrets d'aquesta expedició topogràfica. Però, algunes dècades més tard, Zamora explica que —en un dels seus viatges— ha vist a Gerp (prop de Balaguer) les restes d'unes obres destinades a la construcció d'una gran presa d'aigua, una presa que els habitants de la zona atribueixen a un personatge anomenat Berenguer que coincideix amb un dels enginyers de 1727.

El 1737, Jaume Duran (un actiu comerciant barceloní que intentà restaurar l'antic Consolat de Mar) promou una subscripció entre una associació

³² Ramon Garrabou, *Sobre la formació...* (1970), p. 83-92.

³³ Les possibilitats exportadores de l'Urgell són testimoniades a: Jaume Carrera Pujal, *Historia política y económica de Cataluña*, Barcelona (4 vol.), 1947, vol. IV, p. 8 s.

³⁴ Ramon Garrabou, *Sobre la formació...* (1970), p. 83-93.

³⁵ *Memoria de Felipe Darbao. Proyecto presentado por la Real Sociedad Patriótica de la villa de Tárrega*, 1785, Biblioteca de Catalunya, Junta de Comerç, lligall núm. 148.

de comerciants de Barcelona per un valor de 7.200.000 rals (o 360.000 pesos) per construir un canal que captaria l'aigua del Segre a Oliana. En realitat, els aspectes financers seran més complicats de resoldre que les qüestions tècniques. Jaume Duran encapçala l'únic projecte del segle XVIII concebut com una empresa capitalista. En lloc de cercar el suport de les institucions públiques, intenta trobar accionistes amb arguments de rendibilitat. I, probablement per aquesta raó, és l'únic que es planteja un canal d'irrigació sense caure en la temptació força inviable de construir un canal navegable. Tal vegada, aquest és el projecte més realista de tot el segle. Els successius grans projectes de 1751 i de 1790 resultaran inviables, fonamentalment, per raons econòmiques.

El 1739, la Corona mostra interès per la qüestió. El cardenal Molina (governador del Consell de Castella) ordena al marquès de Werboom (director general d'enginyers militars) que es busqui i s'analitzi el projecte de canal que suposadament s'havia fet el 1727. Els enginyers militars no troben el vell projecte i el marquès de Werboom ordena fer-ne un altre de nou, situant la presa a Oliana i el desguàs al sud de la ciutat de Lleida.

Entre els anys 1748 i 1754 la zona viu una de les crisis cícliques més agudes del segle XVIII, agreujada —segons Ramon Garrabou— per l'activitat especuladora d'un grup de grans propietaris i arrendataris de drets feudals, amb la possibilitat d'acumular excedents suficients per a fer pujar els preus a diverses comarques del país.

Coincidint amb aquesta crisi, entre 1749 i 1753, el marquès de Portonuevo (regent de l'Audiència de Barcelona) aconsegueix suscitar l'interès del marquès de La Ensenada pel projecte d'un doble canal a l'Urgell. L'enginyer Bernat Lana realitzà un nou projecte més ambiciós que els anteriors, que ampliava considerablement l'espai irrigat. Amb aquest objectiu es preveia la construcció de dues preses i dos canals. La primera presa caldria situar-la a l'Abella (prop de Tiurana) i alimentaria el canal més llarg i delimitaria el perímetre de l'àrea regada. En canvi, l'altre canal sortiria d'una segona presa situada a la confluència del Segre i la Noguera Pallaresa (entre Camarassa i Balaguer). Aquesta vegada, el projecte hidràulic va acompanyat per un

dictamen mèdic elaborat pels catedràtics de la Facultat de Medicina de la Universitat de Cervera, en el qual asseguren que la irrigació de les terres de l'Urgell amb les aigües del Segre no comportaria cap problema sanitari.³⁶

Durant la segona meitat del segle XVIII, una activitat agrícola febril coincideix amb una nova febrada de projectes. Un cop més, la disponibilitat de força de treball i l'estímul dels preus fan renéixer la il·lusió per la construcció del canal. I, així, el 1766 el jesuïta Mateu Aymerich s'autoatribueix *la Geografia de Catalunya*, del també jesuïta Pere Gil, una obra que encara era inèdita i que havia estat escrita un segle i mig abans. Aymerich actualitzà els arguments del seu antecessor i demostrà un entusiasme similar a favor del canal. A partir d'aquí tornaran a renéixer els projectes per a la construcció del canal. Tots els projectes del segle XVIII acaben en un no-res. Segons Pierre Vilar, aquest no és el segle de les grans obres d'irrigació, a causa de “les febles probabilitats d'un rendiment econòmic ràpid”.³⁷

A més, la crisi del model borbònic a França i Espanya, l'impacte del procés revolucionari (1789-1793), la Guerra Gran contra la Revolució (1793-1795), les guerres marítimes contra els britànics (1796-1806) i la Guerra del Francès (1808-1814) fan inviable la realització de qualsevol projecte. Malgrat tot, Pierre Vilar pot afirmar que: “En principi mai s'abandonarà el projecte i seran els mateixos homes o els seus successors que seguiran amb ell després de la guerra d'Independència. De 1790 a 1808 són anys de problemes. Tot i això no faltaran propostes individuals ni les memòries a favor o en contra del canal”.³⁸

El mateix Pierre Vilar arriba a la conclusió següent: “Va ser sens dubte una equivocació el voler construir un canal vàlid no sols pel reg sinó també per la navegació. El cabal de l'aigua, el traçat i el cost d'una via navegable presenten singulars diferències amb els d'una simple sèquia. De totes maneres cal reconèixer que si es volia convertir l'Urgell en una gran zona

³⁶ Josep Iglésies, *Els conflictes del canal...* (1968), p. 6.

³⁷ Pierre Vilar, *Catalunya dins...* (1962), vol. I., p. 278-299.

³⁸ *Ibidem*, p. 221.

d'especialització agrícola, l'estat dels camins, justificava perfectament que se'ls proporcionés una via d'exportació còmoda i barata”.³⁹

Tal com ha resumit Pere Pascual, “particularment en el cas d'Anglaterra, l'abaratiment de les despeses del transport terrestre s'aconseguí, en gran part, abans de l'època ferroviària per mitjà de l'adaptació dels rius a la navegació i de la construcció de canals; però, evidentment, la climatologia i les característiques orogràfiques i hidrogràfiques de la península no facilitaven el desenvolupament del transport aquàtic intern, perquè les possibilitats d'aprofitament dels cursos fluvials per a la navegació eren molt limitades i, conseqüentment, la construcció de canals no es podia convertir, com havia succeït a d'altres indrets, en una extensió de la xarxa de navegació fluvial preexistent i esdevenien, per tant, obres d'unes dimensions colossals en la mesura que havien de suplir l'absència de rius navegables”.⁴⁰

En realitat, el canal d'Urgell només serà viable a mitjans del segle XIX, quan serà concebut com una simple sèquia destinada al reg i la responsabilitat del transport recaurà sobre una xarxa combinada de ferrocarrils i carreteres. Aquesta complementarietat entre les infraestructures d'irrigació i transport ja havia estat intuïda des del segle XVI. Els projectes de canals i de carreteres a l'Urgell havien estat dues cares d'una sola moneda. Pere Ripoll ja ho havia explicat el 1616. Però tot plegat només serà factible a partir del ferrocarril i de la capacitat de Manel Girona. I, en aquest sentit, és especialment significatiu que Girona impulsí simultàniament el canal d'Urgell i la línia de tren Barcelona-Lleida per Sabadell, Terrassa, Manresa, Cervera, Tàrraga i Mollerussa. Sense el ferrocarril, el canal no hauria estat possible.

³⁹ *Ibidem*, p. 221.

⁴⁰ Pere Pascual, “La Diputació i la modernització de la xarxa viària catalana: 1840-1868”, a: *Història de la Diputació de Barcelona*, Barcelona (2 vol.), 1987, vol. 1, p. 143.

5. EL *SERMÓ* (1602), D'ONOFRE MANESCAL. L'AGRICULTURA COM A CIVILITZACIÓ

1. Introducció

El 4 de novembre de l'any 1597 l'eclesiàstic i historiador Onofre Manescal (Barcelona s. VI-s. XVII), doctor en Teologia i rector de la Selva del Camp (1599-1606), predicà a l'església de Barcelona el *Sermó vulgarment anomenat del sereníssim senyor don Jaume Segon, i història de la pèrdua d'Espanya, grandeses de Catalunya, comtes de Barcelona i reis d'Aragó*. Cinc anys més tard, el 1602, el publicà.¹

Nació, terra, treball, cultura i autoria. Els cinc conceptes són entrelaçats constantment en el text d'Onofre Manescal. El plantejament ja l'hem trobat en Pons d'Icard, Cristòfor Despuig o Pere Gil, però al *Sermó* és especialment explícita la connexió. Per O. Manescal, el paisatge cultivat i la cultura escrita avaluen el grau de civilització del territori i l'elogi d'ambdues coses expressa la lleialtat vers la pròpia nació.

En aquest capítol s'analitza l'elogi a l'agricultura i als pagesos present en el *Sermó*. Aquest argument permet alinear l'obra dins la denominada *revolució geòrgica* —caracteritzada per la recuperació de la idea d'agricultura present a l'obra *Geòrgiques*, de l'autor clàssic Virgili (70 aC-19 aC)— desenvolupada

¹ Sabem que el seu antecessor al rectorat, Bartomeu Manyer, encara era rector l'any 1598 i que el 28 de juny de 1599 ja ho és O. Manescal. El mateix autor, al *Sermó* publicat, especifica que quan el predicà encara no era rector: “Per a fer Servei a d'alguns antichs, y correspondrer al que tinch obligació, trobant-me en lo dia de vuy Rector de la Selva, encara que quan prediqui haquest sermó no u era, sem ha de dar llicència, que diga alguna de les moltes coses que ha que dir de la vila de la Selva, y les ingeresca en lo present sermó que prediqui en la Seu de Barcelona” (Onofre Manescal, *Sermó vulgarment anomenat del sereníssim senyor don Jaume*

durant els segles XVI i XVII a l'Europa occidental, especialment en el context britànic, i de gran influència per a la revolució agrícola del segle XVIII. En el mateix sentit, també s'analitza l'elogi al Principat en general i a la Selva del Camp en particular, on destaca l'apreciació de l'autor de les seves particularitats ambientals, econòmiques i institucionals (com la Comuna del Camp de Tarragona).

2. Importància de la cultura

El *Sermó* és dedicat a l'arquebisbe de Tarragona Joan Terés, als consellers de la ciutat de Barcelona, als diputats i oïdors de la Generalitat de Catalunya, als cavallers del Principat i als lectors. En les dedicatòries, O. Manescal descriu els objectius de la seva obra: recuperar la història del país, escriure-la, elogiar l'ofici d'historiador, destacar la importància de la difusió d'allò escrit dins i fora del país i promoure la lectura.

L'autor vol recuperar la història oblidada de Catalunya. Vol trobar l'autèntica història, menysvalorada a causa del gran embalum d'informació estrangera. Per aquesta raó, justifica la importància de fer història, de fer recerca i de l'esforç que comporta, i elogia l'ofici d'historiador i la categoria, el valor i l'autoritat de qui l'exerceix.² I, per dur a terme aquest projecte, recomana i descriu una metodologia clarament reinaxentista: la lectura de llibres, la contrastació a través de la visita als arxius, el contacte amb la realitat i la consulta amb testimonis. Per al tema que tractem aquí, cal destacar que en la definició de la història, O. Manescal inclou la descripció de l'entorn i la necessitat d'exposar les grandeses del territori.

O. Manescal és conscient del rol de l'autor en un mercat de llibres impresos on es competeix amb els escrits d'escriptors estrangers. Així, es queixa dels catalans perquè no lloen la pròpia terra ni la història i pel poc que

Segon, i història de la pèrdua d'Espanya, grandeses de Catalunya, comtes de Barcelona i reis d'Aragó, 1602, fol. 61r).

² Onofre Manescal, *Sermó vulgarment anomenat...* (1602), "Dedicatòria al lector".

escriuen sobre el propi país, i s'indigna de veure “quan sepultades estan las cosas de Catalunya que per sa grandesa avian de fer notorias a tot lo mon. No sé si es ventura o desventura de nostra nació que avent-y tant que dir de Cathalunya y aie escrit tan poch”.³ Per O. Manescal, fer història i descriure el país és un deure i un servei per a “ma nació y patria (...)”, i entén la història com un gènere ideal per a crear un mite de la pròpia nació. Cal escriure sobre la pròpia nació, tal com fan les altres, que, segons el rector selvatà, són menys que Catalunya però se saben definir engrandint el poc que tenen i exagerant les descripcions i les proeses dels seus països.⁴ Per O. Manescal:

“(...) Es cosa dels catalans fer molt i parlar poc. En lo que a moltas nacions com en altres cosas excedexan. Y no obstant que mon intento no és desautorizar a altres nacions lo que veig és que las cosas de altres nacions estan molt engrandadas del ques poch fan molt de las xicas, grans y se verifica en moltas ocasions lo del atre *parturiunt montes nascerut ridiculus mus*. No seria axí de las cosas de Cathalunya si de proposit y avia qui tractas de sa grandesa y noblesa y obras heroicass de Cathalans que en sa terra y en moltas altras an fet”.⁵

³ *Ibidem*, *passim*, “Dedicatòria als diputats i oïdors de la Generalitat”.

⁴ Respecte a la importància de la impremta, és interessant la interpretació feta de l'obra de Gervase Markham (1568-1637) per Wendy Wall. L'autora analitza com *The Countrey Farm*, de G. Markham, contribueix a la tasca de produir una identitat nacional durant l'època moderna. En concret, G. Markham té com a objectiu definir la identitat de l'agricultura anglesa. I això es palesa per la seva consciència de viure en un mercat de llibres on competeix amb les guies agrícoles d'escriptors estrangers, i per l'interès a unir agricultura amb nació i, així, crear una nova classe de lectors lligada per la nacionalitat (Wendy Wall, “Renaissance national husbandry: Gervase Markham and the publication of England”, *Sixteenth Century Journal*, vol. XXVII, núm. 3 (1996), p. 767-785, especialment, p. 767 s.

⁵ Onofre Manescal, *Sermó vulgarment anomenat...* (1602), “Dedicatòria als diputats i oïdors de la Generalitat”. Aquest és un retret vers els catalans semblant que fa per C. Despuig als seus *Col·loquis*, on l'autor intenta reparar el que ell considera una negligència de la nació catalana per no escriure sobre les excel·lències de Catalunya, acusació que fa extensible als tortosins per no escriure sobre les excel·lències de Tortosa. Aquest fet no l'estranya, ja que “los tests semblen a les olles” (Cristòfor Despuig, *Los col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa*, Curial, Barcelona, 1996). En el mateix sentit, Gaspar Sala encoratja a augmentar l'exèrcit de les paraules, en un recurs similar a les descripcions americanes del segle XVII. Allà, els naturalistes entenien la seva disciplina com una tropa per a la nació, perquè eren conscients d'estar creant identitats polítiques diferenciades. I per això encoratjaven la pràctica de la història natural (Jorge Cañizares Esguerra, “Nation and nature: Creole patriotic representations of nature in colonial Spanish America,” *International*

Però no només cal escriure, segons O. Manescal; també és vital difondre. Cal que allò escrit arribi als altres i als propis. I un dels objectius d'aquesta difusió seria que les gestes, nobleses i grandesa dels catalans servissin d'exemple “a les demés nacions i de honra per la nostra”.⁶ Potser per aquest interès per arribar als altres, la difusió del discurs del rector de la Selva és doble: a través del sermó i a través del llibre imprès. Per tant, l'obra empra el mitjà de comunicació típicament medieval i el típicament modern.

Quan O. Manescal escriu història⁷ atorga un relleu especial a l'etimologia. Així, pren la idea de sant Isidor, per qui en l'etimologia dels noms de les coses es troba la clau per a descobrir la seva naturalesa essencial.⁸ Per exemple, sant Isidor explica Etiòpia s'anomena així pel color de la seva gent, perquè el nom deriva de les paraules gregues *cremar* i *cara*, característica derivada de la proximitat del sol. Amb el mateix objectiu, O. Manescal se centra en el nom de Catalunya i per això fa un repàs dels diferents noms que ha tingut el territori: Ceretanorum, Empreitanorum, Sardaonum, Conseranorum, Indigitanorum, Laetanorum, Cosetanorum, Ilergetum, etc. I aquesta anàlisi etimològica li serveix per a relacionar el país amb els orígens històrics.

Una de les teories per a la formació del nom, segons O. Manescal, és que deriva d'Otger (Oler, Auger o Roger) Gothlant Cathaló,⁹ derivació que li permet parlar dels orígens gots de Catalunya.¹⁰ I aquí empra un dels principals

Seminar on the History of the Atlantic World, 1500-1800, Charles Warren Center for Studies in American History (agost 1998), 30 p., p. 12).

⁶ Onofre Manescal, *Sermó vulgarment anomenat...* (1602), “Dedicatòria als diputats i oïdors de la Generalitat”.

⁷ El *Sermó* fa un resum de la història antiga dels regnes ibèrics, la conquesta àrab i els regnes cristians, els regnats de Jaume II i els seus successors fins a Felip II.

⁸ Per lloar la llengua catalana O. Manescal ofereix una llarga llista de mots catalans i la seva etimologia. Per exemple, si *agraz* en grec vol dir “fruita silvestre”, la fruita que no es madura en català es diu *agra* (Onofre Manescal, *Sermó vulgarment anomenat...* (1602), fol. 77r, 77v, 78r, 78v).

⁹ Onofre Manescal, *Sermó vulgarment anomenat...* (1602), fol. 7v [12v].

¹⁰ Alguns autors han examinat les connexions entre la identitat nacional i alguns models literaris. Per exemple, Richard Helgerson argumenta que els models literaris grecs, gòtics i llatins tenen clares implicacions nacionals per als escriptors centrats a definir les seves nacions. Vegeu: Richard Helgerson, *Forms of Nationhood: The Elizabethan Writing of England*, Chicago University Press, Chicago, 1992. Pel que fa als orígens gots per al cas català, vegeu: Eulàlia Duran, “Patriotisme i historiografia humanística”, *Manuscrits*, núm. 19 (2001), p. 43-

motius de la literatura antiga i medieval, que, com veurem, té importants connotacions ambientals.

Durant l'antiguitat es formulen diverses teories per a explicar les migracions a partir de la superpoblació i la consegüent fam de terra. Ho fan, per exemple, Sòcrates (470 aC-399 aC), Salminius Hermias Sozomen (?-447/448), Cassiodor (490-585), Jordanes (segle VI) (citada per O. Manescal) i el monjo benedictí del monestir de Montecassino Pau Diaca (720-799). Aquest darrer, a *Historia gentis Langobardorum*, s'interessa per la història i les migracions dels pobles bàrbars i les causes de les invasions de l'occident llatí i ofereix una novetat respecte a l'explicació anterior en atorgar una justificació de la superpoblació a partir del clima: el clima feia més fèrtil el poble, aquest es multiplicava i per això es forçava la migració; així, la incapacitat per a alimentar tanta població proporcionava l'explicació de les invasions d'Europa i Àsia. Pau Diaca dóna una causa ambiental a aquest mite històric i obre una línia de pensament que correlaciona el clima amb l'amor a la llibertat propi dels pobles gots del nord en contrast amb els dèbils i decadents meridionals.¹¹

Respecte al tema, O. Manescal descriu la situació d'Escandinàvia i explica l'emigració a partir de la superpoblació i la fertilitat de la terra:

“En la part Septentrional hi ha una província que diu Scandia o Scandinavia a la qual diuen alguns ínsula encara que realment no u és del tot. Plinio per sa grandezza l'anomena altre mon i Jordanes¹² li diu mare de moltes nacions. En esta província s'encloven tres regions que son gothia, novergia y suecia. Esta regió gothia com diu lo archabisbe Ioan Margarit és grandisima y és la terra propria dels goths de la

58, especialment, p. 48 s; i, de la mateixa autora: *Sobre la mitificació dels orígens històrics nacionals*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1991, especialment, p. 11 (discurs d'ingrés de l'autora a l'Institut d'Estudis Catalans); Jocelyn N. Hillgarth, *Visigothic Spain, Byzantium and the Irish*, Variorum Reprints, Londres, 1985.

¹¹ Per a l'ús d'aquestes idees per a justificacions polítiques, vegeu: S. Kliger, *The Goths in England. A Study in XVIIth and XVIIIth Cent. Thought*, Harvard University Press, Harvard, 1952, p. 1, 10-15. Vegeu també: Clarence J. Glacken, *Huellas en la playa de Rodas*, Ediciones del Serbal, Barcelona, 1996, especialment, p. 270, 400, 415 i 613 i, concretament, per a la relació entre l'amor a la llibertat i les migracions dels goths: p. 257 s.

¹² Vegeu sobre Jordanes: Clarence J. Glacken, *Huellas en...* (1996), p. 676.

phisionomia dels quals, animo, esforços, valentia y condició no vull dir cosa alguna. Los suevos tingueren son principi de la regió que diu Suecia la qual diuen està sobre la punta de Gothia. (...) Tots estos per ser la terra poch fértil y ser estats fecundissims en la generació han tingut necessitat de exir de sas terras y anar per altres terres y provincias. (...)”¹³

Les fonts d'O. Manescal per al tema són Solí, Plini, Joan Margarit (1422-1484)¹⁴ i, especialment, Jordanes. Jordanes és autor d'*Historia gòtica* (551), basada en l'obra perduda de Cassiodor. Segons els intèrprets d'aquestes obres, l'objectiu és mostrar la noblesa de les nacions modernes i formular una “reconciliació de la decadent raça llatina amb la més vigorosa dels gots”.¹⁵ Es pensa que en l'obra de Jordanes s'inicia la idea de *Scandza* com a úter criador. Una idea recuperada per Pau Diaca, per qui el país és una *officina gentium*, un criador de nacions.¹⁶ I, precisament, O. Manescal remarca aquesta idea en dir que segons Jordanes Escandinàvia és mare de moltes nacions.¹⁷

De fet, la referència a l'arribada dels gots i de gent d'altres territoris serveix per a reforçar l'elogi d'una terra superior i especial i per això escollida pels descendents de Noè i pels pobles del nord per habitar-la.¹⁸

¹³ Onofre Manescal, *Sermó vulgarment anomenat...* (1602), fol. 13r.

¹⁴ Respecte al cardenal Joan Margarit i la reacció catalana davant la castellana en considerar la filiació directa dels comtes de Barcelona i reis d'Aragó amb els reis gots, vegeu: Eulàlia Duran, *Patriotisme i historiografia...* (2001), p. 49.

¹⁵ Cassiodorus Senator, *An Introduction to Divine and Human Readings by Cassiodorus Senator*, edició a cura de Leslie W. Jones, Columbia University Press, 1946, p. 3-64 (citada per Clarence J. Glacken, *Huellas en...* (1996), p. 257).

¹⁶ Sobre les relacions entre l'origen got, les migracions i les teories de la influència del medi, vegeu: Clarence J. Glacken, *Huellas en...* (1996), p. 257, 400 i 676.

¹⁷ Onofre Manescal, *Sermó vulgarment anomenat...* (1602), fol. 7v, [12v].

¹⁸ La idea, com assenyala Enric Iborra, s'aprecia perfectament a l'obra de Pere Antoni Beuter segons el qual es tenia “gran consideració de la fruita i herbes que naturalment i per si mateixes naixien en la terra, i de les aigües que hi havia per les partides on havien d'habitar. Per esta causa, quan havien de poblar una província feien examen de les aigües i on no trobaven bones aigües no hi aturaven molt temps, annat-ne a cercar de millors (...) e trobaren tanta cosa de què meravellar-se i alegrar-se que, com si haguessen recobrat paraís terrenal, corregueren de moltes parts del món a poblar en Espanya” (Pere Antoni Beuter, *Crónica*, Diputació Provincial de València, Institució Alfons el Magnànim, València, 1982, p. 22).

Una altra referència ambiental present dins el discurs històric del *Sermó* es detecta en la recerca de l'origen etimològic del nom *Pirineus*, trobat en l'incendi d'aquestes muntanyes:

“També vingueren per mar los de la Isla de Rodas. Aprés de la vinguda dels quals fou lo que contan se ensengués los Pyrineos per ocasió de uns pastors que feren foch en ells. En lo qual los voldria advertir de dos cosas. La una que de aquí diuen prengueren nom los Pyrineos en Grech vol dir *Ignis* (...) L'altra cosa és que per esta ocasió se encengués los Pyrineos vingué que se escalfaren y derritiren en tanta cantitat los metalls que estaven debax de la terra que corrian rius de plata y or com si fos aygua (...)”.¹⁹

Com a darrera referència ambiental cal esmentar la sequera que patí la Península l'any 1000 aC i durant vint-i-sis anys: “En lo qual temps fou la gran sequedat de Espanya que estigué vint y sis anys sens ploure per lo qual se despobla Espanya pero al cap de aquest temps ploqué y comensas altra vegada a poblar”.²⁰ La sequera també és destacada per autors com Pere Antoni Beuter i Pons d'Icard en el seu elogi a Tarragona —segons ambdós, l'únic riu que no s'eixugà, a més del Guadalquivir, fou l'Ebre—²¹ i Francesc Comte en el seu elogi als comtats de Rosselló i la Cerdanya —qui destaca l'excepció d'algunes parts dels Pirineus:

¹⁹ Onofre Manescal, *Sermó vulgarment anomenat...* (1602), p. 14r-14v. Val la pena citar aquí la descripció de l'incendi per part de Francesc Comte, qui, d'alguna manera, associa l'incendi amb l'ertiatge dels Pirineus com a pas previ al cultiu de la terra: “(...) Posar foc per moltes parts de la regió de Rosselló, lo qual se ensengué y fonc tan gran que se escampà per totes las montanyas qui dividexen la Espanya de la França, en las quals avia tota manera de llenyas; que fonc tan gran lo foc y enseniment que:s derritiren moltes maneras dels metalls de or (...) passada la fúria e incendi, restaren estes valls de Rosselló y Conflent y Cerdanya netas, desocupades de la maleza dels arbres y llenyas las tenían ocupades” (Francesc Comte, *Il·lustracions dels comtats de Rosselló, Cerdanya i Conflent*, edició a cura de Joan Tres, Curial, Barcelona, 1995, p. 223 s.).

²⁰ Onofre Manescal, *Sermó vulgarment anomenat...* (1602), fol. 14r.

²¹ Pere Antoni Beuter, *Crónica...* (1982), p. 139.

“(…) Durà vint-y-sis anys; secaren-se los pous, fonts y riberas; perdé's la més part de la gent antiga espanyola, sols se reservaren los qui's retragueren en les algunes dels Pirineos que, per ser aquestes montanyes tan altes, sempre participaren de algunes plujes, y ab llur frescor, hi ha abundància de erbas que són en dita montanya (...). A la fi del regne de Tago se degueren succehir aquella abundància de plujes que foren, segons escriuhen, après de la gran seca; y en est temps començà a regnar en Espanya un rey (...). Y com ab las abundàncieas de las plujas cahian per tota la Espanya, se tornaren a cloure las foças se éran fetas per los plans y montanyes de la Espanya, tornà la terra a produhir aquella abundància de arbres y herbes que abans produhia”.²²

D'altra banda, Onofre Manescal és conscient del poder del llibre i de la lectura per a modelar uns lectors units per un territori, una llengua o unes institucions comunes. En l'elogi a la lectura és interessant la visió que en dóna com a acte constructiu, pedagògic i, sobretot, estimulànt. Segons O. Manescal, els que llegeixen “cobren ànim per emprendre coses”. I d'una manera especial la lectura és indicada per als cavallers, a qui aparta dels vicis i la corrupció i els ensenya a viure cristianament. D'aquesta manera, l'autor s'alinea amb l'interès de l'Europa occidental per elaborar una revisió dels ideals aristocràtics. Se'ls vol allunyar de l'oci i les excessives preocupacions per l'elegància i l'esbarjo i se'ls vol apropar a les virtuts tradicionalment associades amb la classe mitjana d'esforç i treball.²³

D'entre les lectures adequades per als cavallers, O. Manescal fa referència a la Santa Escripura, presentada com a font de moralitat i també com a font científica: “En la Sagrada Escripura diu *Origenes Homi in Leu botiga* a hont trobaran medicines per a tots els mals, plantes, pedres i animals per tots els

²² Francesc Comte, *Il·lustracions dels...* (1995), p. 213 i 216.

²³ Sobre aquest tema, vegeu: J. R. Hale, “¿La civilidad en peligro?”, a: J. R. Hale, *La civilización del Renacimiento en Europa, 1450-1620*, Crítica, Barcelona, 1996, p. 340-429.

remeis”.²⁴ A banda, també els recomana llegir història, històries antigues, humanes, per entreteniment propi, de prínceps o nobles i de gent principal, on trobaran els fets dels seus avantpassats per a imitar les obres heroiques, on trobaran consells per a la pau i per a la guerra i com han de fer front a l'enemic o han de defensar la pàtria.

3. Elogi al pagès i al cultiu

La relació entre agricultura, cultura i identitat és un tema comú a l'època i ha estat especialment analitzada per historiadors i filòlegs britànics, centrant-se en la figura i obra d'Edmund Spenser (1522-1599). E. Spenser, a *The Faerie Queene*,²⁵ influenciat per Virgili, exposa que la construcció de la nació depèn tant de l'agricultura com de la literatura dedicada a aquesta nació. Els paral·lelismes entre E. Spenser i O. Manescal són abundants. Per ambdós autors, el seu país —Catalunya o l'Albió— no és desenvolupat quan és inhabitat, no adobat ni cultivat, no orgullós d'ell mateix i no elogiat per propis o forans. En canvi, la nació és madura quan és poblada, cultivada, orgullosa i elogiada. En resum, per aquests autors el desenvolupament nacional és vist en dos sentits: el físic i el cultural, dos aspectes concretats en el cultiu de la terra i la culturització de la gent.

En la descripció d'O. Manescal, el paisatge cultivat es converteix en una metàfora clau. Concretament, tenir un paisatge cultivat a través del treball d'un pagès propi de la terra —selvatà en aquest cas— és un element important per a sentir-se identificat amb un territori concret. També ho són de manera indivisible la definició dels límits, la descripció dels recursos naturals, la narració de la història, l'exposició de les lleis i de les institucions i la defensa de la llengua catalana, uns elements que, en el text d'O. Manescal, s'exposen i

²⁴ Onofre Manescal, *Sermó vulgarment anomenat...* (1602), “Dedicatòria als cavallers del Principat”.

²⁵ Edmund Spenser, *The Faerie Queene*, Longman, Londres, 1977.

s'entrelliguen entre si per a expressar l'orgull cap a la terra i la lleialtat vers la nació.

Bona part del text és dedicat a elogiar la Selva del Camp com un paisatge cultivat i ric. Però, com detallarem més endavant, per sobre de la lloança es reconeixen les limitacions d'un territori muntanyós, amb estrès hídric, dependent de la pluja i amb manca de certs elements, com el bestiar. Aquestes limitacions, segons O. Manescal, són superables a través del treball i, especialment, del treball pagès. Per tant, es fa una apel·lació a la millora, al treball i al progrés.

A causa de les característiques físiques de la Selva, el pagès d'O. Manescal és real, cansat i esforçat. S'opta, per tant, per la imatge del pagès construïda en els temps moderns, quan es deixa de banda la imatge del pagès bucòlic de l'època clàssica o del pagès servil medieval. Aquí, el pagès treballa per millorar la terra, la moral i l'economia de la gent, de la societat i, per extensió, de la nació.

O. Manescal afirma: “Els pagesos són el fonament del món”. Per argumentar-ho repassa totes les vegades que a la Bíblia Déu elogia els pagesos, totes les citacions de la Bíblia on es descriu Jesús fent de pagès i també es fa un catàleg de totes aquelles personalitats destacades que han tingut algun tipus de relació amb l'agricultura. Així, Déu fou l'inventor de l'art del cultiu. I el primer de posar-lo en pràctica fou Adam, que també fou el primer monarca. També foren pagesos el primer màrtir, Abel, el primer profeta, Moisès, i personatges com Eliseu,²⁶ Saül²⁷ o el rei Daniel.²⁸ I, significativament, també cita el passatge de la Bíblia I Corints: 3, 6-7, on es diu: “Ego plantavi, Apollo rigavit, Deus autem incrementum dedit”, on es deixa clara la col·laboració de Déu amb el pagès.²⁹ Per tant, el cultiu és justificat a partir de cites religioses i està

²⁶ Profeta ungit per Elies. Segons O. Manescal, estava llaurant quan Déu el cridà i el féu anar amb Elies (I Re: 19, 19-21).

²⁷ Primer rei dels hebreus i a qui Déu reprovà per la seva indocilitat. Segons O. Manescal, era pagès i Déu l'anà a buscar per fer-lo rei (I Sam: 9, 1-10).

²⁸ Onofre Manescal, *Sermó vulgarment anomenat...* (1602). El rei Daniel és reconegut a la Bíblia per la seva saviesa. Segons O. Manescal, era pagès (Dan 1: 3-21).

²⁹ “Jo vaig plantar, Apolo va regar; pero qui va donar el creixement va ser Déu”. El pas de la Bíblia segueix: “Ni qui planta ni qui rega són res, sinó Déu, que dóna el creixement. Qui planta

estretament lligat amb la millora del país i, com veurem més endavant, també està relacionat amb la millora dels habitants i, subsegüentment, de l'església.³⁰

Per altra banda, en la redacció del passat del Principat, per a demostrar que l'agricultura és un indicador de la civilització, s'empren les autoritats clàssiques.³¹ I, de la mateixa manera que es refereix a Adam com el primer monarca i el primer a dur a la pràctica l'agricultura, també emprà la història antiga per palesar que l'agricultura és el primer graó per a l'establiment de la sobirania sobre la terra, un argument comú a l'època i emprat amb profusió per autors com William Caxton a la *Crònica d'Anglaterra* (1505).³² Potser la font original de l'autor són els *Comentarii* (1498), de l'humanista italià Giovanni Nanni (1430-1502), on s'insereix la història dels vint-i-quatre reis primitius d'Hispania iniciada amb Tubal i on es combinen reis d'origen bíblic, clàssic i egipci.³³

Al *Sermó*, l'explicació de la seqüència històrica en l'ús de la terra segueix el mite del poema d'Hesíode on es presenten cinc estadis de la història cultural de l'home.³⁴ La història s'inicia amb una edat d'or, quan la gent vivia en estat de naturalesa, del pasturatge i d'una terra extremadament fèrtil sense necessitat de ser cultivada. A poc a poc s'anaren introduint les diferents

i qui rega són iguals; cada un rebrà la seva recompensa conforme el seu treball. Perquè nosaltres només som cooperadors de Déu i vosaltres sou l'arada de Déu, edificació de Déu" (I Cor: 3, 7-9).

³⁰ La relació era comuna a l'època i un dels exemples més memorables és l'obra de Thomas More *John Picus*. Segons escriu Joanne Woolway, la relació entre l'agricultura i la religió durant aquesta època és característica d'aquells autors que volen definir què és Anglaterra en un moment convuls tant en l'àmbit religiós com identitari com és el segle XVI. Joanne Woolway, *Spenser and the Culture of Place*, Early Modern Literary Studies, conferència llegida a la Universitat d'Oslo el 17 d'abril de 1996, <http://purl.oclc.org/emls/emlshome.html>; <http://www.shu.ac.uk/emls/iemls/conf/texts/woolway.html>, 15 p., p. 8.

³¹ Respecte al tema de la relació entre l'agricultura i la civilització, vegeu: M. Crang i S. Wrathmell, *Region and Place: A Study of English Rural Settlement in England English Heritage*, Londres, 2000. Respecte a la combinació de les tradicions bíblica i clàssica per a formular els orígens antics de Catalunya, un motiu emprat ja als segles II al IV com a conseqüència de la cristianització al Mediterrani, vegeu: Eulàlia Duran, *Patriotisme i historiografia...* (2001), p. 48 s.

³² Joanne Woolway, *Spenser and the...* (1996), p. 5.

³³ Eulàlia Duran, *Patriotisme i historiografia...* (2001), p. 48.

³⁴ Respecte a les seqüències en la història cultural, la teoria dels estadis —i les crítiques rebudes al segle XX—, el pas de l'estadi pastoril a l'agrícola, l'explicació de l'edat d'or i la interpretació de tot plegat per diferents autors, vegeu: Clarence J. Glacken, *Huellas en...* (1996), p. 44, 137,

tècniques de treballar el sòl. Així, seguint el *Sermó*, el rei Gorgoris, besnét de Rom, és el primer que ensenya a obtenir la mel; i el rei Avides dóna lleis als espanyols, alhora que ensenya a sembrar el forment, a collir-lo i a transformar-lo, també ensenya a plantar arbres i a empeltar-los i també a domesticar els bous per a llaurar.³⁵

En aquest sentit, és molt rellevant l'obra de Francesc Comte, qui en repassar la història de Catalunya fa importants referències al procés de domesticació de la terra, concretament, d'un medi natural tan ric i variat com el dels Pirineus. En aquest cas Francesc Comte, a diferència d'Onofre Manescal, exposa amb claredat com s'associa el cultiu amb la civilització i com E. Spenser emprà la història per identificar el passat bàrbar, sense lleis, en una època en què la terra es troba descurada i inculta però que ofereix el necessari per a viure. Per aquests autors, ser civilitzat significa domesticar la natura per fer-la productiva.³⁶ Francesc Comte explica el primer estadi de vida natural, quan no existien la propietat privada, ni les lleis,³⁷ ni les fronteres entre Hispània i França i es vivia de la recol·lecció.³⁸ Després, Saturn Càspio és el primer a ensenyar l'agricultura a Itàlia, des d'on arriba a Espanya.³⁹ També exposa que en temps de Geriò,⁴⁰ els reis d'Egipte Osiris i Ceres —com explica Virgili— ensenyaren als homes a sembrar el blat, fer llaurar els bous i obtenir del blat farina i pa, a empeltar els arbres, fer vinyes i conrear la terra per obtenir el

148-150, 155, 156, 158, 378. Per a la domesticació, vegeu del mateix autor i la mateixa obra: p. 85, 154, 86, 146, 153-155, 616-622, 212, 236-237, 436-437, 492-493, 626-627.

³⁵ Onofre Manescal, *Sermó vulgarment anomenat...* (1602), fol. 14r.

³⁶ J. R. Hale, *La civilització del...* (1996), p. 472.

³⁷ L'estat natural i la introducció del dret civil i la propietat seran desenvolupats a: Andreu Bosc, *Summari, índex o epítome dels admirables i nobilíssims títols d'honor de Catalunya, Rosselló i Cerdanya*, Perpinyà, 1628 (edició facsimil a Curial, Barcelona-Sueca, 1974, p. 6).

³⁸ *Ibidem*, p. 209 s.

³⁹ Francesc Comte, *Il·lustracions dels...* (1995), p. 201.

⁴⁰ Segons Pere Antoni Beuter, prengué el Regne d'Espanya l'any 514 (Pere Antoni Beuter, *Crònica...* (1982), p. 105).

necessari per a la vida humana.⁴¹ I també explica que els homes es van tornar cruels vers els animals, com escriu Pitàgores.⁴²

Val a dir que al *Sermó* s'empren les autoritats clàssiques i s'elabora un elogi dels llibres llatins per sobre dels d'origen grec. Se segueix d'aquesta manera la línia de molts autors dels segles XVI i XVII que responen al desig de Virgili de situar Roma en el seu lloc dins la història i construir un model compost per les disperses però col·lectives accions de molts herois èpics.⁴³ Segons el rector, l'elogi dels clàssics llatins de l'agricultura mostra que aquest no és pas un ofici vil ni practicat per gent de baix rang, tal com constata l'obra *Aeconomia Comta*, de Xenofont —juntament amb Columel·la, una de les autoritats clàssiques més emprades als segles XVI i XVII per al tema de l'agricultura.⁴⁴ Segons Xenofont, Cyro Menor es complaïa de ser agricultor. Com també, seguint O. Manescal, són agricultors: Titus Quinctius Cincinnatus, segons Plini; Ciceró, Titus Livi i Dionís; Marcus Valerius Corvinus, segons Ovidi i Valeri Màxim; Antonius Pius i Clodius Albinus, segons Iulius Capitolinus; Dioclecià, segons Sext Aureli i Eutropi; l'emperador Teodosi, segons Latinius Pacatus; Hèrcules segons Plini; Agamèmnon, segons Teofrast i Plini; el rei Menelau, segons Pausànies. En el mateix sentit, també famílies antigues i llinatges principals tenen origen pagès, com els Pilunos, els Flavis, els Lentulos, els Cicerons, els Babulcos, etc.⁴⁵

Fins al segle XVI la visió europea dels pagesos més comuna era l'antítesi de la cultura. A l'època clàssica obres com *Èglogues*, del mateix Virgili, o els escrits de Teocràtic, Horaci i Ovidi, descriuen un paisatge agrícola pastoral i els pagesos, estretament associats al país, eren idealitzats

⁴¹ Francesc Comte, *Il·lustracions dels...* (1995), p. 217, 222, 226, 234. Segons Pere Antoni Beuter, Isis ideà la manera de fer forment i cultivar-lo perquè amb “lo artifici” produís l'espiga més fèrtil (Pere Antoni Beuter, *Crònica...* (1982), p. 84).

⁴² En efecte, Pitàgores defensa la doctrina de la metempsicosi, o transmigració de les ànimes. Sosté que les ànimes humanes transmigren als cossos animals inferiors després de la mort, per la qual cosa és un crim maltractar els animals.

⁴³ William Sessions, “Spenser's Georgics”, *English Literary Renaissance*, núm. 10 (1980), p. 202-238.

⁴⁴ Joan Thirsk, “Making a fresh start: sixteenth-century agriculture and the classical inspiration”, a: Michael Leslie i Timothy Raylor (ed.), *Culture and Cultivation in Early Modern England*, Leicester University Press, Leicester, 1992.

⁴⁵ Onofre Manescal, *Sermó vulgarment anomenat...* (1602), fol. 64r-64v.

com a persones que no patien ni es cansaven.⁴⁶ En canvi, pels teòrics de la societat medieval els pagesos eren bestials i servils per naturalesa. I, malgrat que segons la tradició cristiana els pobres heretarien la terra, els pagesos havien de treballar, per redimir-se del pecat original, tot i que només trobarien la seva recompensa al cel, pel fet de ser una recompensa merament espiritual. Per això, sovint, el pagès medieval apareix en escenes bíbliques en postures submises i fent evident una jerarquia inferior.⁴⁷

Però al segle XVI es comença a elogiar el treball dels pagesos i creix l'interès pel treball real de l'agricultor, per l'esforç, per la suor i per la seva independència. Només cal pensar en els quadres de Pieter Bruegel el Vell (1525-1569), on apareixen uns pagesos de vigoroses figures que treballen en tasques quotidianes enèrgicament i al límit de la fatiga.⁴⁸ Segons molts autors, el canvi deriva del renovat interès per l'obra *Geòrgiques* de Virgili, qui, com escriu Onofre Manescal, anomena “benaventurats” els pagesos.⁴⁹ En les *Geòrgiques* de Virgili es mostra un paisatge lluny de la imatge pastoral clàssica

⁴⁶ Joanne Woolway, *Spenser and the...* (1996), p. 6.

⁴⁷ Sobre la imatge del pagès, vegeu: Paul Freedman, “Sainteté et sauvagerie, deux images du paysan au Moyen Age”, *Annales, ESC* (maig-juny 1992), p. 539-560, especialment p. 550 s; Emmanuel Filhol, “L'image de l'autre au Moyen Age. La représentation du monde rural dans le ‘Guide du pèlerin de Saint-Jacques de Compostella’”, *Cahiers d'Histoire*, vol. 45, núm. 3 (2000), p. 347-362; Ordell G. Hill, *The Manor, The Plowman and the Shepherd: Agrarian Themes and Imagery in Late Medieval and Early Renaissance England*, Susquehann University Press, Selinsgrove, 1993; Adrian Johns, “Identity, practice and trust in Early Modern natural philosophy”, *The Historical Journal*, núm. 42 (1999), p. 1125-1145. Per al cas català: Paul Freedman, “The German and Catalan peasant revolts”, *AHR*, núm. 98 (febrer 1993), p. 39-54. Per al cas de la península Ibèrica: Tom Scott (ed.), *The Peasantries of Europe. From the Fourteenth to the Eighteenth Centuries*, Longman, Londres i Nova York, 1998, p. 70-72. Per a la imatge del pagès a través de la pintura i la iconografia, vegeu: Liana Vardi, “Imagining the harvest in early modern Europe”, *The American Historical Review*, vol. 101, núm. 5, (desembre, 1996), p. 1357-1397.

⁴⁸ Els discursos de la natura des de diferents plataformes —literatura, cartografia, art, etc— han estat centre d'estudi de molts autors. Vegeu: James Duncan i David Ley (ed.), *Place, Culture, Representation*, Routledge, Londres i Nova York, 1993; concretament, sobre la relació entre la comprensió d'un país sobre ell mateix: Trevor J. Barnes i James S. Duncan (ed.), *Writing Worlds: Discourse, Text and Metaphor in the Representation of Landscape*, Routledge, Londres, 1992; Stephen Daniels, *Fields of Vision: Landscape Imagery and National Identity in England and the United States*, Polity, Oxford, 1993; Denis Cosgrove i Stephen Daniels (ed.), *The Iconography of Landscape: Essays on the Symbolic Representation, Design and Use of Past Environments*, Cambridge University Press, Cambridge, 1992.

⁴⁹ Concretament, O. Manescal escriu: “Per esta causa crech que Virgili en las Georgicas los anomena benaventurats” (Onofre Manescal, *Sermó vulgarment anomenat...* (1602), p. 65v.). Potser cal interpretar aquest “crech” com un indicatiu que O. Manescal no tenia en mà l'obra de Virgili, ni durant el sermó ni durant la seva redacció escrita.

i lluny del pagès medieval vil i submís⁵⁰ i s'insisteix que el treball i l'esforç es troben al cor de les relacions humanes amb la natura i això dóna la tonalitat per a moltes de les obres literàries sobre agricultura en el període de l'època moderna.

El canvi s'ha situat entre els anys 1590 i 1700 i ha rebut la denominació de *revolució geòrgica*, lloada per la combinació de representació literària i pràctica tècnica. En la revolució, fou clau el treball d'Edmund Spenser, qui, basant-se en Virgili, incideix a combatre els prejudicis contra els pagesos i el treball manual.⁵¹ Per això, com s'ha dit més amunt, E. Spenser associa la civilització amb el cultiu. Per alguns, com Anthony Low,⁵² aquesta revolució geòrgica pot ser arrelglerada amb el creixement del capitalisme agrari,⁵³ es pot considerar responsable de la revolució agrícola de l'Europa nord-occidental i també de l'impuls de la conquesta agrícola a les colònies.⁵⁴ Per alguns autors, la revolució geòrgica marca el pas d'una visió d'estabilitat idealitzada del camp a

⁵⁰ Liana Vardi, *Imagining the Harvest...* (1996), p. 1361.

⁵¹ Sobre la revolució geòrgica vegeu: Karen O'Brien, "Imperial Georgic, 1660-1789", a: Gerald Maclean, Donna Landry i Joseph P. Ward (ed.), *The Country and the City Revisited: England and the Politics of Culture, 1550-1850*, Cambridge University Press, Cambridge, 1999; John Chalker, *The English Georgic: A Study in the Development of a Form*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1969; Dwight L. Durling, *Georgic Tradition in English Poetry*, Columbia University Press, Nova York, 1935; Richard Feingold, *Nature and Society: Later Eighteenth-Century Uses of the Pastoral and Georgic*, New Brunswick, Hassocks, 1978; Alastair Fowler, "The beginnings of English Georgic", a: Barbara K. Lewalski (ed.), *Renaissance Genres*, Harvard University Press, Cambridge, 1986, p. 105-125; Jane Tylus, "Spenser, Virgil and the Politics of Poetic Labor", *ELH*, vol. 55, núm. 1 (primavera, 1988), p. 53-77.

⁵² Anthony Low, *The Georgic Revolution*, Princeton University Press, Princeton, 1985 (article rebutat per Alaister Fowler, "The beginnings of English Georgic", a: Barbara Kiefer Lewalski (ed.), *Renaissance Genres: Essays on Theory, History and Interpretation*, Harvard University Press, Cambridge, 1986, p. 105-125).

⁵³ Raymond Williams, *The Country and the City*, Chatto & Windus, Londres, 1973.

⁵⁴ Respecte al problema de la balança comercial a Anglaterra i les possibilitats ambientals que podia oferir l'explotació agrícola del continent americà i les relacions amb la revolució geòrgica del segle XVI i les influències de tot plegat sobre els pensadors del XVIII com Crivecoeur, Jefferson i Franklin, vegeu: Timothy Sweet, "Economy, ecology and utopia in early colonial promotional literature", *American Literature*, vol. 71, núm. 3 (1999), p. 399-427, especialment, p. 400 i nota 29. De l'article cal destacar la referència al paisatge mediterrani com a imatge ideal de molts escriptors moderns per a Amèrica (especialment en l'obra de Richard Hakluyt (1552-1616), qui vol promocionar el cultiu d'oliveres, taronges, figues i moreres) i es destaca d'una manera especial la rellevància del cultiu de l'olivera per a aconseguir sabó per a les manufactures tèxtils. Sobre l'interès de Jefferson pel cultiu d'oliveres, vegeu: Charles A. Miller, *Jefferson and Nature: An Interpretation*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1988, p. 222.

una altra on s'estimula l'esperit d'iniciativa i de progrés. Andrew McRae ho descriu com el pas d'una economia moral (de relacions basades en la reciprocitat i l'obligació social) a una concepció de la millora agrícola on s'entén la terra com un recurs explotable.⁵⁵

L'elogi als pagesos es troba en moltes de les obres del segle XVI i XVII. Per exemple, Tomás de Mercado, a *Suma de tratos y contratos* (1569), elogia l'agricultura per sobre del comerç, de les finances i de les manufactures considerades subsidiàries, perquè “no existeix casi cap negociació, ni afer, tan hidalgat i cavallerós que no depengui de la terra o tingui alguna consideració amb ella”.⁵⁶ En el mateix sentit, el jurista i historiador Andreu Bosc (Perpinyà s. XVII), a la seva obra *Summari, index o epítome dels admirables i nobilíssims títols d'honor de Catalunya, Rosselló i Cerdanya* (1628), quan elabora un elogi als mecànics, en destaca especialment els pagesos i l'art de l'agricultura: “(...) L'Agricultura y art del pages que ha de ser posada en primera estimació y honra per ésser los exercits aquelles los membres mes principals y de major importància per conservació de les Repúbliques, de la qual escriuen los escriptors tantes alabances y privilegis y així mateix la qualitat de les demás”.⁵⁷ Precisament, diversos autors han analitzat l'interès *geòrgic* d'E. Spenser per combatre els perjudicis del treball mecànic, tal com fa Andreu Bosc.⁵⁸

De fet, les transformacions en la imatge del pagès són deutores de la conjuntura econòmica i social del camp modern. A l'Europa occidental del segle XVI és difícil continuar amb la imatge de pagesos servils si molts d'aquests tenen reconeguts alguns drets sobre la terra o la seva independència i ja no són reconeguts com a meres annexions de la masia. En termes generals, pel que fa a la situació del camp català, vers 1600 es constata un declivi de les rendes senyoriales i la consolidació d'uns drets de propietat sobre la terra, encara que només sigui del domini útil, per part dels antics emfiteutes i altres grups

⁵⁵ Andrew McRae, *God Speed the Plough: The Representation of Agrarian England, 1500-1660*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996, p. 18, 58 i 233.

⁵⁶ Citat per: José Manuel Naredo, *La economía en evolución. Historia y perspectivas de las categorías básicas del pensamiento económico*, Siglo XXI Editores, Madrid, 1987, p. 75.

⁵⁷ Andreu Bosc, *Summari, index o epítome...* (1974), p. 426.

⁵⁸ Wendy Wall, *Renaissance National...* (1996), p. 768.

socials. D'aquesta manera, la petita noblesa, el patriciat urbà, les institucions eclesiàstiques, els comerciants i també antics emfiteutes pagesos consoliden drets sobre amplis espais. L'erosió dels censos emfiteutics enforteix les posicions dels detentors del domini útil i això permet la consolidació d'una capa de pagesos benestants. No hem d'oblidar, però, que, malgrat els canvis, els grans propietaris segueixen rebent gran part dels seus ingressos del domini directe, del privilegi i les jurisdiccions, en particular el delme, els monopolis i altres banalitats. Per tant, el privilegi i la jurisdicció encara constitueixen un mecanisme de captació de rendes i marquen les relacions sociopolítiques.⁵⁹ Segons alguns historiadors i filòlegs, les noves formes d'accés a la terra obren un nou mercat en llengua vulgar de textos sobre agricultura d'autors clàssics i contemporanis d'elogi de la vida rural i amb consells pràctics.⁶⁰

Alguns dels arguments que emprà O. Manescal per elaborar l'elogi al pagès, a més dels històrics i del seu lligam amb la civilització, apel·len a la intel·ligència i a la moralitat.

En efecte, per l'autor els pagesos són lloables perquè allunyaren l'oci, el vici i el pecat, tal com està escrit a la Bíblia (Eclesiastès, 33). Així, l'agricultura no només és un indicador de la civilització, sinó també, i paral·lelament, ajuda a mantenir l'estabilitat social i moral en un país, Catalunya, on, gràcies al favor de la Providència, segons O. Manescal, hi ha molts pagesos:

“Per lo qual me apar he dit molt bé aver fet Deu molta mercè a esta terra, en que los demás della fosen pagesos, y estiguesen donats al exercici de l'agricultura; porque a més del que tinch dit hi a altre profit, en esta art molt digna de consideració y és, que per estar tant ocupats en cultivar la terra no estan ociosos lo que és de molta estima per una terra doncs sabem que l'oci és pare de tots els vicis i enemich de tota virtut”.⁶¹

⁵⁹ Ramon Garrabou, “Història agrària”, a: AD, *Diccionari d'historiografia catalana*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 2003, p. 567-572, especialment, p. 568 s.

⁶⁰ J. R. Hale, *La civilización del...* (1996), p. 473; Wendy Wall, *Renaissance National...* (1996), p. 773.

El fort treball pagès també allunya la luxúria, una corrupció derivada de l'oci i de la qual els pagesos estan allunyats. Per justificar-ho, O. Manescal esmenta alguns personatges que pel fet d'estar ociosos cometeren el pecat de la luxúria. Per exemple, ofengueren Déu Samsó i Dalila, David i Betsabé, i Salomó amb centenars de dones.

La connexió entre pagesia, civilització i estabilitat social i moral és present a obres com *De orbe novo decades* (1526), de Pietro Martire di Anghiera⁶² o *Dell'arte de la guerra* (1520), de Maquiavel (1469-1572). I, en el mateix sentit, durant aquesta època a l'imaginari anglès el *country house* es representa com el *locus amoenus*, com un microcosmos d'un món perfecte allunyat de la corrupció dels pecats, amb una comunitat estructurada i amb valors morals estables, una imatge interpretada com el desig dels autors d'anul·lar tota oportunitat de conflictivitat social al camp.⁶³

4. El pagès de la Comuna del Camp

O. Manescal dedica molt esforç a destacar la intel·ligència del pagès. I, per fer-ho, el rector selvatà recorre a l'etimologia del nom de pagesos i rústics. Per ell, no s'anomenen rústics perquè siguin grollers i poc savis —tal com els defineix Francesc Eiximenis (1327/1332-1340), un dels exemples medievals de la visió del pagès com a ésser maligne i bestial—,⁶⁴ sinó perquè *rus* significa “aldea” i els pagesos són: “Gent que té tractes en casas de aldea, y torres i

⁶¹ Onofre Manescal, *Sermó vulgarment anomenat...* (1602), fol. 65r.

⁶² L'obra recull diferents notícies escrites per l'autor sobre les Índies occidentals entre 1491 i 1526. D'entre les moltes edicions hem consultat: Pedro Mártir de Anglería, *Décadas del nuevo mundo*, Colección de Fuentes para la Historia de América, Ediciones Bajel, Buenos Aires, 1944.

⁶³ Aquesta idea ha estat analitzada especialment pels historiadors de la literatura: Dana Arnold, *The Country House in Georgian England*, Alan Sutton Publishing, Londres, 1998; Mark Girouard, *Life in the English Country House*, Yale University Press, New Haven, 1978; Malcolm Kelsall, *The Great Good Place: The Country House in English Literature*, Harvester Wheatsheaf, Londres i Nova York, 1993; Raymond Williams, *The Country and...* (1973).

⁶⁴ Francesc Eiximenis escriu al capítol dedicat a la pagesia: “La quinta raïl de malícia és grosseria, que és rusticitat e pagesia e bestialitat, que ret l'hom en qui és així brutal que no sap

cultiva heretats”.⁶⁵ En aquest sentit s'entén l'elogi de l'autor cap a la Comuna del Camp de Tarragona, una de les més emblemàtiques del Camp de Tarragona i una de les més interessants de la Catalunya moderna. Segons el rector, aquesta institució és la prova que els pagesos són savis i poc grollers.

Així, per l'autor, els pagesos no són ignorants perquè:

“(…) En tot han sempre mostrat lo enteniment que lo Senyor los ha donat y ingeni que han tingut lo que en altres coses se amotra en lo Consell de la Comuna que és un privilegi que tenen les viles del Camp de Tarragona per a poderse juntar en un loch y tractar de coses tocants al bé comú del Camp de Tarragona. Aquest se té sempre en la Selva y dels della han de ordinari elegit per sindics de coses de aquell consell, com aquells que sempre han donat postres de entendre lo entrada, y a las virtuts se fan molt bon aculliment”.⁶⁶

La Comuna del Camp s'insereix en el marc del paisatge de la Catalunya nova, amb una població concentrada i on els pagesos són o petits propietaris o jornalers i normalment la combinació d'ambdues coses. Als pobles del Camp de Tarragona el senyor de les viles era l'arquebisbe de la mitra tarragonina, el qual hi delegava el seu paborde, i aquesta situació afavorí diverses trobades dels poders locals per a defensar-se de les impositcions feudals i defensar els interessos col·lectius. La carta de naixement cal situar-la el 1305, es reuní periòdicament des de 1335 i fou suprimida després de la Guerra de Successió.

Durant l'època moderna, les seves funcions són molt diverses. S'encarrega del repartiment i cobrament dels impostos dels pobles i d'organitzar les expedicions bèl·liques impulsades pel rei. Pren iniciatives d'obres civils, sanitàries o militars —especialment la defensa de la costa per a evitar l'amenaça barbaresca. També vetlla pels interessos econòmics dels habitants, com

fer ne entendre en neguna cortesia ne en neguna civilitat ne policia (...)” (Francesc Eiximenis, *Lo crestià*, Edicions 62, Barcelona, 1983, p. 114).

⁶⁵ Onofre Manescal, *Sermó vulgarment anomenat...* (1602), fol. 65v.

⁶⁶ *Ibidem*, fol. 65v.

l'eliminació dels llops —la comuna recompensa econòmicament per cada llop mort—⁶⁷ o lidera la resistència davant la Diputació del General per l'extracció de fusta.

Durant els anys a l'entorn del rectorat d'O. Manescal la política de la Comuna és força activa, i als problemes de les bandositats entre els morells i els voltors cal afegir la resistència de la Comuna a noves tributacions —ja fos la primícia sobre nous cultius, les lleves o la fusta per a les guerres del moment.

Cal dir que Onofre Manescal, com a rector, no tingué gaires problemes amb la Comuna, sobretot si comparem el seu rectorat amb el de Francesc Rebull, qui el succeí. Aquest patí les crítiques i denúncies de la Comuna des del primer any d'exercici, l'any 1607, a causa dels canvis de costums respecte a O. Manescal, especialment pels horaris i dies de les misses i el pas dels contes dels barrins, segons la Comuna, “cosa que va en contra les seves consuetuts”. Eren unes reformes derivades del Sínode de Tarragona que influenciaren el règim i l'administració de les coses eclesiàstiques.⁶⁸

Onofre Manescal és conscient que la Comuna del Camp és una institució amb molt poder i capacitat de resistència i durant el seu rectorat ho pot comprovar, per exemple, amb la resistència davant l'arquebisbe o el mateix veguer reial. En efecte, arran de la Guerra del Rosselló (1598) les universitats de la Comuna han d'enviar un nombre de soldats armats i mantinguts. La demanda és vista com un greuge per, la Comuna, perquè considera que els soldats han d'anar a càrrec del senyoriu, de l'arquebisbe, i no de la Comuna. Per solucionar el greuge la Comuna envia síndics per comprovar fins a quin punt l'arquebisbe pot exigir als pobles el pagament del viatge i el manteniment dels soldats enviats al Rosselló. En acabar la guerra el problema continua quan el veguer reial demana a la Comuna un cens de tots els soldats aptes per a la guerra i un cens de les armes existents als pobles de la Comuna. Davant la demanda, els representants de la Comuna presenten un motiu de jurisdicció per

⁶⁷ Arxiu històric de la Selva del Camp, *Rebudes signades a favor de la comuna. Pagaments fets per l'eliminació de llops*, núm. reg. 312, C9, 1632, segle XVII.

no atendre les exigències de la guerra. I al conflicte s'hi afegeix l'arquebisbe, que exigeix que la llista passi per les seves mans i no per les del veguer.

Un altre dels problemes de la Comuna gira a l'entorn de les tributacions, especialment pels delmes de les garrofes, les avellanes, les ametlles i els baleigs. La Comuna es nega a pagar el delme i per això incoa un plet a Barcelona. Finalment, en reunió del Consell de 14 de febrer de 1588, anys abans de la predicació del *Sermó*, es fa constar que els doctors de Barcelona deliberen que els membres de la Comuna tenen raó de defensar-se particularment de pagar els delmes. Els advocats recomanen que cada vila es defensi particularment i cada persona per ella mateixa. I, per aquesta raó, la Comuna posa els seus advocats propis a disposició de les universitats confederades i també nomena dos procuradors.

Pel que fa als pagesos de la Selva del Camp, segons el *Sermó*, tenen les mateixes característiques del pagès descrit per Hesíode: “Quels basta casa y muller amb un parell d'animals, un mosso per arar i una mossa per casar”.⁶⁹ Però qui és aquest pagès que té tractes amb casa i aldees a qui només cal casa, muller i poca cosa més? Dins d'aquest marc, cal preguntar-nos amb qui es pot identificar Onofre Manescal, amb els detentors del domini directe o del domini útil? I, sobretot, quin interès tenia O. Manescal per elogiar els pagesos?

Onofre Manescal és rector de l'església de Sant Andreu i rep les primícies de la Selva del Camp. Segons ell mateix, el delme de la Selva és la primícia que s'arrenda a tres mil cent cinquanta lliures.⁷⁰ A més, O. Manescal té cedit el dret de les primícies del terme de l'Albiol, segons un document de l'abril de 1600, on es notifica que arrenda a Rafel Ripollès, mercader de la Selva, els fruits, rèdits i primícies, amb els delmes i primícies dels masos de

⁶⁸ Joan Pié Faidella, *Annals inèdits de la vila de la Selva del Camp de Tarragona*, Diputació Provincial de Tarragona. Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV, Tarragona, 1984, p. 308.

⁶⁹ Onofre Manescal, *Sermó vulgarment anomenat...* (1602), fol. 64r. Hesíode és autor d'un poema on es combina història amb preceptes morals i agrícoles. Dividí la història en cinc estadis i, en el present, destaca l'apel·lació al treball dur i a la necessitat de mantenir en bones condicions la terra llaurant i fent el guaret necessari (Clarence J. Glacken, *Huellas en...* (1996), p. 148 s.).

⁷⁰ Onofre Manescal, *Sermó vulgarment anomenat...* (1602), fol. 61v.

l'església de la Selva que eren al terme de l'Albiol, pel preu de 345 lliures barceloneses.⁷¹

A més, O. Manescal és rector d'una església en construcció, l'església nova de Sant Andreu, que reclama una gran inversió. Per tot plegat, pensem que el rector se sent més identificat amb els petits propietaris i jornalers que no pas amb l'arquebisbe en la mesura que el benestar del rector està lligat al benestar dels seus veïns pagesos. Si els detentors del domini útil estan molt espremuts per l'arquebisbe, el capellà també es converteix en una víctima. Dins del marc mental d'O. Manescal, el treball pagès dóna riquesa al país i permet construir i mantenir l'església. Potser per aquesta raó a la seva obra la relació entre agricultura, elogi al pagès, millora del país i benefici per a l'església és particularment significativa.

5. Descripció de la Selva del Camp

La Selva del Camp de Tarragona, municipi del Baix Camp, és definit per O. Manescal com un jardí “i tota ella sembla que sigui un hort. Tindrà mitja llegua de cada quadro”.⁷² I, malgrat que al Principat existeixi una altra Selva, la de la vegueria de Girona, segons O. Manescal, per merèixer aquesta denominació a Girona s'hagueren d'ajuntar moltes viles i llocs, perquè cap per ell mateix no podia merèixer el nom de la Selva, a diferència del terme que ell descriu.

El terme és definit com a fèrtil i considerat un microcosmos, per la varietat i abundància de recursos, especialment d'arbres i cultius. I per definir què significa el mot *selva* emprà com a font el salm 131: “Inveniumm ea in Ephrata invenimus eamm in campis Silvae”.⁷³ En el mateix sentit, també descriu el significat de *selva* pels antics:

⁷¹ Joan Pié Faidella, *Annals inèdits...* (1984), fol. 641.

⁷² Onofre Manescal, *Sermó vulgarment anomenat...* (1602), fol. 61r.

⁷³ “Mireu: hem sentit d'Ella que es troba a Efratá,/iLa hem trobat en els Camps del Bosc!” (Salm: 131).

“Los antichs nominaren Luco, o Selva a una planicie, ahont y avia varietats de arbres, los quals tenian en tanta veneració, que estava prohibit tallarne, y gustaven tant de aquellos llochs, que en ells anaven a fer sacrificis, y tenian per haquest efecte dedicats molts prophetas y sacerdots, com conta la Sagrada Escripura en lo tercer llibre dels Reys en lo capítol 18. Puys quina maravilla que a esta vila lo terme de la qual està ple de tanta varietat de arbres, y ab tanta abundancia, y de tant regalo hajen los antichs anomenat Selva”.⁷⁴

D'altra banda, segons l'autor, la Selva del Camp té sis-centes cases,⁷⁵ i remarca que els habitants han d'estar orgullosos de no necessitar els estrangers perquè està prou habitada de gent capaç de dedicar-se a la terra: “Si els d'esta terra són pagesos se ajusta no averi gent estrangera en ella que de ordinari acostumen de inficcionar la terra”.⁷⁶

Però, malgrat la lloança de la terra, reconeix algunes de les limitacions de la Selva i descriu la manera com cal superar-les.

Una primera limitació seria el fet de ser un territori muntanyós: “Està situada en lo Camp de Tarragona, al peu d'una muntanya, que diuen de Sanct Pere (...)”.⁷⁷ I, malgrat el relleu advers, en la línia de Pere Gil o Esteve de Corbera, O. Manescal elabora un elogi a la fertilitat de les muntanyes. Així, per exemple: “No sols en los llans se produexen los avellaners, pero en les montanyes que en altres parts acostumen de ser esterils y infructiferas”.⁷⁸

En el mateix sentit, per reforçar l'elogi a les muntanyes de la Selva i per justificar la necessitat de treballar-les per superar-ne l'aridesa, cita Job 5: 23-24,

⁷⁴ Onofre Manescal, *Sermó vulgarment anomenat...* (1602), fol. 62v.

⁷⁵ Ibidem, fol. 61r. Segons el fogatge dels pobles de la Comuna de la Selva, al darrer quart del segle XVI hi ha 2.083 focs en total i la Selva en té 304, situant-se en segon lloc quant a nombre de focs després de Reus, amb 350. Arxiu de la Selva del Camp, Fogatge (Pobles de la Comuna), n^o reg. 322, C9.

⁷⁶ Onofre Manescal, *Sermó vulgarment anomenat...* (1602), fol. 65r.

⁷⁷ Ibidem, fol. 61r. En efecte, la Selva del Camp està redossada als contraforts de la serra de la Mussara (puig d'en Cama, 717 m alt.) amb predomini de llicorelles paleozoiques i algun clap de granit i en part està a la plana del camp de Tarragona, quaternària.

⁷⁸ Ibidem, fol. 61v.

on es diu: “Cum lapidibus regionum erit pactum tuum”.⁷⁹ Per això a la Selva del Camp “les montanyes de la qual fructifiquen y donen gran abundancia de fruyta com si fos terra molla y ben cultivada la apar que tingan fet pacte los de la Selva ab les pedres com altre Job”.⁸⁰ L'alabança a les terres muntanyoses es reforça amb la citació de l'elogi fet a la Bíblia de les muntanyes del Líban i Antilíban, les de Galaad i Carmel i les Vegues de Saro. Sobre aquest tema cal afegir que l'ús de Job és molt significatiu en la mesura que aquests són els passos de la Bíblia on amb més claredat apareixen les condicions ambientals de la terra com a obra de les mans de Déu i on s'exposa que la natura limita l'home i el serveix, però no exclusivament, tal com constaten les següents paraules de Job 38: 25-27: “¿Qui ha obert un canal pels torrents de la pluja i un camí pel raig, per du la pluja a les terres on no hi ha cap home, al desert on no viu ningú, per satisfer la terra yerma i desolada i fer que broti la herba?”.

Una altra limitació del territori és la manca de pluges, superable a partir del treball per aconseguir la domesticació de l'aigua corrent.⁸¹ Per aquesta raó en el sermó s'elogia les cisternes, els pous i, sobretot, la font Major perquè possibiliten l'arribada de l'aigua a totes les parts on se'n necessita, a través d'una fabricació perfecta que traspasa la vila sense perdre ni una gota d'aigua, “lo qual denota bé la industria dels antichs y prudencia dels presents”.⁸² Precisament, tal com testimonien els documents, evitar que s'escolés l'aigua era l'objectiu principal dels habitants de la Selva en iniciar la construcció del reg l'any 1533,⁸³ una coincidència potser indicadora de la consulta d'aquests documents per part d'O. Manescal.

L'autor també reconeix que al territori hi manca el bestiar i es pregunta com pot ser: “Esta terra tant abundant y fructífera si en ella no y ha aparell de tenir lo terme se consenten y haje destas cosas, lo que és menester per servici de

⁷⁹ “Faràs aliança amb les pedres del camp”, Onofre Manescal, *Sermó vulgarment anomenat...*(1602), fol. 61v.

⁸⁰ *Ibidem*, fol. 61v.

⁸¹ La Selva és travessada en direcció WE per la riera de la Selva (o de Vilallonga), que neix sota la font Major i el coll de la Batalla, vora el peu dels cingles triàsics de l'Albiol, i desemboca al Francolí per la dreta dins el terme del Morell.

⁸² Onofre Manescal, *Sermó vulgarment anomenat...* (1602), fol. 61v.

⁸³ Joan Pié Faidella, *Annals inèdits...* (1984), p. 356.

la vila”.⁸⁴ Ell mateix troba l'explicació: tot el terme està cultivat i, per tant, el bestiar malmetria els cultius. Ens parla, doncs, de la competència entre l'agricultura i la ramaderia. Segons l'autor, aquest és el motiu per què la vila no tingui mercat setmanal, malgrat el privilegi que té per a fer-ho. No es vol el mercat per la por dels perjudicis que podria patir el terme amb el pas dels ramats.⁸⁵

Per tant, O. Manescal elogia la fertilitat, però és conscient d'unes mancances que es poden superar amb el treball —el relleu abrupte, l'estrès hídric i la manca de bestiar per la competència entre ramaderia i agricultura. Per això, com fan altres autors —Pere Gil per al Rosselló, Esteve de Corbera per a tot el Principat o Cristòfor Despuig per a Tortosa—, compara la Selva del Camp amb la terra de promissió. Ho fa basant-se en el passatge de la Bíblia Deuteronomi 11: 10-12. El passatge val la pena transcriure'l per apreciar el paral·lelisme amb la Selva i per entendre la interpretació del rector: “Terra enim quan ingredieris possidedad not est, sicut terra Aegipti, dequa existi, ubi iacto semine in hortorum nozem aquae ducitur irrigae, sed montuosa est capestris de coelo expertas pluvias qua Dominus Deus semper invisit e oculi illius in ea sunnt a principio anni ysque ad sine eius”.⁸⁶ Amb aquesta comparació, el treball de la terra per part del pagès és vist com una via per aconseguir el destí heroic d'un país tan proper a la terra promesa. I, també, es vol deixar clar que les condicions de l'agricultura a la Selva i per extensió a tot Catalunya són diferents de la de qualsevol altre territori.⁸⁷

La comparació amb la terra de promissió és significativa. Viure-hi vol dir treballar i esforçar-se.⁸⁸ La terra de promissió, com la Selva, “es terra

⁸⁴ Onofre Manescal, *Sermó vulgarment anomenat...* (1602), fol. 62v.

⁸⁵ *Ibidem*, fol. 62v.

⁸⁶ “Perquè la terra on entrareu per posseir-la no és com la terra d'Egipte, d'on heu sortit, on tiraves la teva llavor i la regaves amb el peu, com es rega una horta. La terra on entrareu per posseir-la és una terra de muntanyes i valls regada per la pluja del cel; és una terra que cuida Yahvé, el teu Déu, i té sempre els ulls a sobre, des del primer dia de l'any fins a l'últim”.

⁸⁷ La mateixa intenció l'ha trobat Wendy Wall a l'obra de Gervase Markham: Wendy Wall, *Renaissance National...* (1996), p. 771.

⁸⁸ Alguns autors han trobat en l'interès pel treball pagès una manifestació del desig de redempció a través del cultiu: Wendy Wall, *Renaissance National...* (1996), p. 769.

montuosa y també plana (...) era partida della montanya y part della pla”.⁸⁹ Però el millor que tenen ambdues terres no és només que siguin terra de regadiu, sinó que esperen la pluja del cel i això significa que el Senyor la mira tot l'any:

“Y sim digues que no és tanta l'aygua que puga regar tot lo terme de la vila, sinó molt poca part dell responch que és veritat però que axò no redunda en desonor de la Selva antes bé entech és molta alabança della. No y a terra en la Sagrada Escripura més alabada que la Terra de Promissió en fertilitat, abundancia y regalo”.⁹⁰

Per tant, segons O. Manescal, allò que en principi podria semblar un desavantatge és un privilegi ofert per Déu. Val a dir que O. Manescal defineix la Selva del Camp com un jardí i, en principi, això podria fer pensar que segueix aquells autors moderns que associen el jardí amb l'Edèn i empen la referència evangèlica de l'aparició de Jesús a Maria Magdalena amb l'aspecte d'un jardiner, portant la pala amb què Adam va haver de treballar la terra quan va ser expulsat.⁹¹ En canvi, O. Manescal opta per desenvolupar la imatge de la terra promesa i, d'aquesta manera, reprèn la idea clàssica de l'estímul que proporcionen els medis naturals difícils. Aquesta referència és emprada amb profusió per Montesquieu a *L'esperit de les lleis*, on s'associa les qualitats positives dels habitants (treballadors, vigorosos i aptes per a la guerra) amb la necessitat d'esforçar-se per treballar una terra muntanyosa i aspra.⁹²

Per tant, el text d'O. Manescal evita la imatge pastoral i idíl·lica d'un pagès amb temps lliure i, com a les *Geòrgiques* de Virgili, presenta un paisatge amb mancances, on els habitants són mortals, es cansen i suen. Així, el text evoca la Bíblia per demostrar el profit —espiritual i físic— del treball dur:

⁸⁹ Onofre Manescal, *Sermó vulgarment anomenat...* (1602), fol. 62r.

⁹⁰ *Ibidem*, fol. 61v.

⁹¹ El tema va ser un dels motius principals per als artistes del segle XVI. J. R. Hale, *La civilització del...* (1996), p. 362.

⁹² Clarence J. Glacken, *Huellas en...* (1996), p. 530 s. Segons aquest historiador, l'argument de Montesquieu pot interpretar-se com una generalització obtinguda a partir de les històries de Suïssa o dels Pirineus francès i espanyol. A partir de l'ús del tema per part de Cristòfor Despuig,

Gènesi 3: 19: “Et guanyaràs el pa amb la suor del teu front”. Es tracta d’un recurs habitual en d’altres autors moderns com, per exemple, John Norden a *The Surveyor's Dialogue* (1607).⁹³

Malgrat les limitacions indicades, O. Manescal n’obvia d’altres de relacionades amb el context polític de l’època. Per exemple, no fa cap referència a l’amenaça barbaresca o a les despeses generades per la guerra de finals del XVI, unes qüestions que acaparen part important de l’atenció dels documents de la Comuna del Camp.⁹⁴

6. Els cultius de la Selva del Camp

A la descripció dels productes de la Selva l’autor inclou una dada interessant per als historiadors de l’agricultura, les quantitats collides per any:

Forment	6-7000 Quarteres
Vinya (vi)	5-6000 Quarteres
Olives (oli)	30-40.000 Quartans
Ordi	Sense dades
Civada	Sense dades
Llegums	Sense dades
Faves	4000 Quarteres
Fruits secs	5-6000 Quarteres d'avellanes

Onofre Manescal, Pere Gil i Esteve de Corbera, caldria afegir a la reflexió general la influència de la descripció de Catalunya.

⁹³ Joanne Woolway, *Spenser and the...* (1996), p. 6.

⁹⁴ Es demana al rei que acabi les obres de construcció d’una fortificació i dues torres al port de Salou per lliurar els pobles del Camp de l’amenaça i el saqueig dels moros. Alhora, demanen també que es deslliuri els pobles del Camp de pagar el manteniment d’aquestes fortificacions atesa la important despesa que havia suposat la guerra de Perpinyà (1597) (Arxiu Històric de la Selva del Camp, *Allotjaments, fortificacions*, núm. reg. 126, C9. s.a. Segle XVII). Alguns dels documents que parlen de la contribució dels pobles de la Comuna a la guerra són: Arxiu Històric de la Selva del Camp, *Entrada de correspondència i correspondència interna*, núm. reg. 48, C6, 1542/12/06 (aquest document fa referència a la contribució que els pobles de la comuna han de fer a les despeses de la guerra de Perpinyà); *Entrada de correspondència* 63, C6 (carta de finals del segle XVI sobre el reclutament d’homes en cas de guerra).

Els cultius indicats per O. Manescal responen a la trilogia mediterrània de blat, vinya i olivera, complementada amb ordi, civada, llegum, fruits secs i cultius arbustius. Val a dir que el cultiu del blat va ser objecte de debat al Camp de Tarragona durant el segle XVI, quan el Consell General de Valls es reuní el 29 de gener de 1504 per tal de trobar una solució a la misèria que passaven els pagesos de la població per les males collites, i es decidí que, a causa de la poca aptitud dels terrenys de la major part del municipi per als cereals, calia intensificar altres conreus amb millors rendiments, com els arbres i la vinya.⁹⁵

Pel que fa a l'oli i el vi, segons O. Manescal, són els millors de Catalunya. I en parlar del vi aprofita per rectificar aquells autors que elogien el vi de Tarragona mentre que en realitat són de la Selva: “Però cosa clara és, que los autors que alaben los vins de Tarragona no alaben los vins de la matexa ciutat, puys saben que en ella los vins no són sobrats de bons, sinó lo vi ques fa en lo Camp de Tarragona y en ell la vila ahont millor se fa és la Selva”.⁹⁶ Respecte d'això, val a dir que el negoci de l'aiguardent era relativament important a la Selva ja al segle XVI.⁹⁷

Pel que fa a les faves, també generaren alguns debats a l'època moderna. Per exemple, l'any 1445 la Universitat de Valls tingué amb el paborde de la Seu de Tarragona un plet on es discutia el delme de les faves, juntament amb els del cànem, els alls, els fesols, el panís, les veces i altres fruits.⁹⁸ Respecte al cultiu de faves, caldria preguntar-nos fins a quin punt aquestes eren emprades per nitrogenar el sòl. La manca de dades en el text només ens permet suposar que, potser, es tracta d'un dels petits progressos agraris basats en la rotació de grans i plantes farratgeres, localitzats a llocs com el nord d'Itàlia, els Països Baixos o Anglaterra. Potser la quantitat de faves collides ens explicaria la relativa despreocupació d'O. Manescal per la inexistència de bestiar a la Selva —que,

⁹⁵ Josepa Cardó i Soler, *L'evolució dels conreus del Camp de Tarragona a partir del Segle XVIII*, Institut d'Estudis Vallencs, Valls, 1983, p. 108.

⁹⁶ Onofre Manescal, *Sermó vulgarment anomenat...* (1602), fol. 62r.

⁹⁷ Arxiu Històric de la Selva del Camp. *Entrada de correspondència i correspondència interna*, núm. reg. 70, C6.

⁹⁸ Josepa Cardó i Soler, *L'evolució dels conreus...* (1983), p. 112.

per altra banda, també es podria explicar pel fet d'estar prou proveïda amb els fems del bestiar d'altres parts del Camp de Tarragona.

Pel que fa als fruits secs, segons O. Manescal, les avellanes només poden competir en qualitat amb les de l'Empordà i, per alguns, les de la Selva fins i tot són més bones. D'avellaners a la Selva n'hi ha des de 1296 i la plantació es multiplicà al segle XV impulsada pel mateix arquebisbe de Tarragona Pere d'Urrea, qui l'any 1460 ordenà que a la partida de Burgar es plantessin avellaners i garrofers, segons F. de Moragues, o avellaners, ametllers i garrofers, segons J. Piñas.⁹⁹ Pons d'Icard també reconeix l'abundància d'avellanes a la Selva: "Que solo en la Selva de la avellanas que se cogen muchos Años vale el diezmo al Arzobispo de Tarragona cerca de mil escudos".¹⁰⁰

Dels productes esmentats cal destacar l'elogi a les olles, segons l'autor, exportades a la resta de Catalunya i a Itàlia, especialment a Roma. Aquest producte cal relacionar-lo amb l'emergent mercat de relacions necessàries per a la protoindustrialització desenvolupades al camp. Aquí, com en el tema dels pagesos i l'agricultura, també es lliga l'activitat amb la Bíblia. Concretament, amb Jeremies 18: 1-12, on Jeremies visita la casa d'un ceramista i pot apreciar el poder d'aquest sobre la massa de fang.

D'altra banda, O. Manescal destaca la gran quantitat i qualitat de la fusta de la Selva, segons la documentació de la Comuna, molt cobejada per Barcelona. En efecte, segons la documentació, a principis del segle XVII s'esdevé un pols entre la Diputació del General i els pobles del Camp per la seva extracció. La Diputació ordena a la Comuna carretejar fusta per a la fàbrica de galeres reials i els síndics de la Comuna s'hi resisteixen.¹⁰¹ Els pagesos de la Comuna al·leguen la impossibilitat de pagar les despeses de tala i carretatge fins al port de Barcelona i, per exemple, l'any 1620, els síndics

⁹⁹ *Ibidem*, p. 109.

¹⁰⁰ Lluís Ponç d'Icard, *Llibre de les grandeses de Tarragona*, edició a cura d'Eulàlia Duran, Curial, Barcelona, 1984, p. 240.

¹⁰¹ L'any 1619 setze doctors en dret donen el seu parer sobre la consulta realitzada pels diputats de Catalunya sobre l'assumpte. Arxiu Històric de la Selva del Camp. *Informe dels advocats*, núm. reg. 132, C7, 1619, segle XVII.

demanen que el rei pagui les despeses del viatge dels carros a Barcelona perquè “los pobres pagesos no tenen diners per gastar per lo camí, per ser tant llarch”.¹⁰²

7. Descripció de la fertilitat de Catalunya

Vegem en una taula els cultius de què parla O. Manescal i la seva localització.¹⁰³

Nom	Zona
Cultius	
Forment	Urgell, Vallès, Vilafranca del Penedès, Camp de Tarragona
Llegums	Tota Catalunya
Grans: civades, ordi i espeltes	Tota Catalunya
Avellanes	Empordà, la Selva del Camp
Ametlles	Urgell
Vinya (vins)	Rosselló, Mataró (clarets), Sitges, Falset (malvasia regalada), Benicarló, Camp de Tarragona, la Selva (clarets, trobats, atzerims, santolí, macabeus)
Cànem	Tarragona
Figues	Priorat

¹⁰² Arxiu Històric de la Selva del Camp. *Entrada de correspondència interna*, núm. reg. 73, C6, 1620, segle XVII La polèmica per la fusta és els anys 1619 i 1620. *Informe dels advocats*, núm. reg. 132, C7, 1619; *Expedients. Causa dels carreratges*, núm. reg. 168, C7, 1619; *Entrada de correspondència i correspondència interna*, núm. reg. 73, C6, 1620/4/07; *Entrada de correspondència i correspondència interna*, núm. reg. 74, C6, 1620/5/14; *Comptes. Pagament d'advocats i procuradors*, núm. reg. 132, C7, 176, C8, 1620; *Carreratges*, núm. reg. 327, C9, 1620.

¹⁰³ Onofre Manescal, *Sermó vulgarment anomenat...* (1602), fol. 69r-69v.

Bestiar	
Volateria	Empordà
Galls d'indi i pavons	Vallès
Carns	Camp de Tarragona
Tonyina, llampugues, truites	Barcelona i tota la costa
Sabogues, asturions, llamprees	Tortosa
Derivats d'animals	
Formatges	La Selva de Girona
Formatges de Cadella	Pallars
Mel	Igualada i Manresa
Manufactures	
Contrais	Barcelona i Girona
Raxes	Alcover
Estamenyes	Reus
Barrets	Perpinyà, Barcelona
Vidre	Barcelona
Pintes	Barcelona
Guadamacils	Barcelona Els guadamacils són exportats a Castella i Itàlia
Fusos, filoses i aspis	Tortosa
Olles	Selva del Camp Exportades a tot Catalunya i a Itàlia particularment a Roma

Altres	
Pedra	Montjuïc
Sal	Alfacs i Rosselló
Gleves com a combustible	Manresa
Fonts	Caldes de Montbui, Caldes d'Estrac, Caldes de Malavella

Segons Onofre Manescal, Catalunya és una terra fèrtil: “Es Cathalunya terra fertilissima y abundantissima per que dins Catalunya se cullen les demes coses que són menester per al sustento del home”. I, especifica, si n'hi manca alguna, Catalunya pot proveir-se'n sense problemes a través del port de Tarragona. De tota la descripció destaquen les constants comparacions amb Castella o Espanya. Potser la intenció d'O. Manescal és parlar d'allò de fora perquè el lector sigui conscient de les diferències amb l'altre i, així, es faci conscient de la identitat específica dels productes catalans: “Los sombreros ques fan en Perpinyà son bons, però los ques fan en Barcelona poden exir en competència amb los millors de Castella” o “los vins de Cathalunya son los millors tinga Espanya”.¹⁰⁴ Aquestes comparacions també les elabora amb el terme de la Selva en particular: “(...) Los vins de la Selva poden competir, no dich sols ab los de Mataró, Sitges, Rosselló y Benicarló, però encara ab los vins més alabats de Castella”;¹⁰⁵ o, amb certa precaució per a no ofendre ningú, escriu: “És lo terme [de la Selva] tan fèrtil y abundante com y haje terme en Cathalunya, y encara que digués Espanya, no me par agravi a ninguna terra”.¹⁰⁶

Un tema que cal destacar del catàleg de productes seria l'ús de la mateixa concepció organicista de la sal¹⁰⁷ de Cardona i de la pedra de Montjuïc

¹⁰⁴ Onofre Manescal, *Sermó vulgarment anomenat...* (1602), fol. 79r.

¹⁰⁵ *Ibidem*, fol. 61r.

¹⁰⁶ *Ibidem*, fol. 62v.

¹⁰⁷ La producció, comerç i consum de la sal en època preindustrial configuraren un dels sectors econòmics de més transcendència. S'utilitzava a condiment, per a la conservació dels aliments, especialment el peix, per al tractament de matèries primeres o per a l'alimentació del ramat, etc.

que es troba en d'altres autors catalans de l'època, segons la qual la pedra i la sal creixen a mesura que es van extraient.¹⁰⁸

D'altra banda, dins el subtítol de “Coses notables que y ha en Cathalunya”,¹⁰⁹ s'exposa un aiguabarreig de temes dignes d'esmentar. La majoria es tracta d'incògnites de la natura raonades a través d'explicacions religioses o històriques que tenen la funció de dotar el propi territori d'una imatge providencial i llegendària. Per exemple, es parla de la cova encantada de Montsant; l'estany del Canigó que, si s'hi tira una pedra, fa caure pedra; les faves de Sant Cugat del Vallès, del temps de sant Sever i nou-cents anys d'antiguitat; la font miraculosa de sant Magí, a través de la qual Déu pot guarir; l'aigua d'Arles al Vallespir, que prové de l'aire; el parpal de Rotllan a Sant Llorenç de Cerdans; o la pedra de Sant Celoni partida per Soler de Vilardell quan va voler matar un drac.

Dins el mateix subtítol de coses notables es diu que el terme de Cervera no paga ni delme ni primícia perquè el darrer baró, quan va tornar d'un viatge de Nàpols per casar-se amb la reina, es va fer frare, donà a Poblet algunes viles i al rei donà la vila de Cervera, qui l'enfranquí del delme i la primícia.

També dins el mateix grup de coses notables s'esmenten les gleves elaborades a Manresa per emprar com a combustible: “En Sant Miquel sobre Manresa se troban glevas de terra que creman en lo foch com a carbó y son com la terra de Flandes”.¹¹⁰ La referència és molt important i el tema mereixeria una recerca per entendre les maneres d'aprofitar els recursos naturals com a combustible en èpoques de gran demanda. La referència al cas de Flandes també és rellevant. De fet, a llacs de l'àrea de Norfolk la torba és la principal font d'energia i els primers usos daten del segle IX.¹¹¹ Una altra referència a l'ús de les gleves la trobem al text de Francesc Eiximenis.¹¹² A l'apartat “Les especials belleses de la ciutat de València”, del *Regiment de la cosa pública*, a

¹⁰⁸ Onofre Manescal, *Sermó vulgarment anomenat...* (1602), fol. 70r.

¹⁰⁹ *Ibidem*, fol. 69v.

¹¹⁰ *Ibidem*, fol. 70r.

¹¹¹ C. T. Smith, “Dutch peat digging and the origin of the Norfolk Broads”, *Geographical Journal*, vol. 132, núm. 1 (1966), p. 69-79.

¹¹² Francesc Eiximenis, *Lo crestià...* (1983), p. 114-119.

la setzena raó,¹¹³ l'autor recomana que, com que la terra és abundosa en llenya i en brossa per a cremar, s'ordini que els pagesos excavin quan els marjals i prats es troben sense aigua, es facin grans munts de gleves, es deixin assecar al sol i quan les gleves estiguin seques es venguin. Així, segons F. Eiximenis, s'aconseguiria combustible molt bé de preu. La referència a seguir segons F. Eiximenis seria Anglaterra, on les necessitats de combustible a les ciutats durant el segle XIV era tant gran que es va recórrer al carbó de llenya, al carbó de pedra i al *sea coal* de Newcastle.¹¹⁴

8. Descripció geogràfica de Catalunya

O. Manescal, abans de presentar la descripció de Catalunya, fa un extens relat sobre les divisions del món.¹¹⁵ Deutor de la ciència clàssica, n'exposa una divisió tripartida: “Comuna opinió dels historiadors antics i moderns és que l'orbe i màquina universal que el Senyor va criar es dividia en tres parts (Àsia, Àfrica i Europa)”. Per justificar aquesta divisió tripartida esmenta Ptolemeu, Plini, Pau Orosi, Polibi i Chassaneux. I, tot seguit, es basa en Pere Apià i Gemma Frisius per explicar que s'ha ajuntat una quarta part, Amèrica: “(...) Tots los autors, com he dit concorden en esta opinio, no y a perque de tenirme en allegations. Be se que après desta divisió, com diuen Pere Apià (1495-1557) y Gemma Frisius (1508-1555) an ajustada una quarta part, ques diu America, la qual a pres el nom de Vespucio Americo, qui la trobà”.¹¹⁶

¹¹³ *Ibidem*, p. 297.

¹¹⁴ James A. Galloway, Derek Keene i Margaret Murphy, “Fuelling the city: production and distribution of firewood and fuel in London's region, 1290-1400”, *Economic History Review*, vol. XLIX, núm. 3 (1996), p. 447-472. Sobre el tema caldria estudiar el paral·lelisme entre la recerca de combustibles com les gleves amb les pulsacions ecològiques de la resta d'Europa entre l'edat mitjana i l'època moderna, on s'ha detectat que la situació demogràfica i econòmica condiciona l'aparició i desaparició de conflictes ambientals, per exemple, relacionats amb el creixement del consum de fusta i la consegüent disminució de la massa forestal i l'augment de la pol·lució de l'aire. Vegeu: William H. Te Brake, “Air pollution and fuel crisis in preindustrial London, 1250-1650”, *Technology and Culture*, núm. 16 (1975), p. 337-359.

¹¹⁵ Onofre Manescal, *Sermó vulgarment anomenat...* (1602), fol. 13r [10].

¹¹⁶ *Ibidem*, fol. 13r [10].

Un cop esmentats els continents, fa referència a l'ocupació del territori després del diluvi. Això li permet parlar de les divisions de la Península i des d'aquí es va centrant en la regió tarraconense i descriu els límits de Catalunya i el seu contingut.

O. Manescal delimita Catalunya amb tiralínies especificant els llocs fronterers de Catalunya amb València, amb Aragó i amb França. La línia fluvial es presenta com el límit físic ideal on se situa la frontera. Així, el riu i l'aigua apareixen com la frontera *natural*.

Primer delimita la costa i des de l'estany de Salses traça una línia que tira fins a la boca del riu d'Uldecona, que divideix Valencià de Catalunya. Tot seguit descriu la frontera entre Catalunya i Aragó. De la boca del riu d'Uldecona remunta riu amunt fins als ports de Tortosa. Després, arriba fins al principi del riu Arnes, segueix el Mataranya fins que els dos rius entren a l'Ebre i aquí es divideix Aragó de Catalunya. A Mequinensa el riu Segre divideix Catalunya d'Aragó fins a Escarp, on el Cinca entra al Segre. Després, passa per Massalcoreig, Alcarràs, Geminells, Raimat, Almacelles, Almenara, Alfarràs i Audani fins al castell de Pinyana. Aquí, la Noguera Ribagorçana divideix Catalunya d'Aragó, des del castell de Pinyana fins als Pirineus, prop del port de Vielha. Des del port de Vielha traça una línia per les serres dels Pirineus fins al coll de la Perxa i d'allí després va pel Capcir, Coant, Mosset, Alfagell, Talteüll i Òpol fins a Salses, i aquest braç del Pirineu acaba davant de Leucata.

Un cop delimitades les fronteres, O. Manescal divideix Catalunya en tres parts. La Catalunya vella s'estén des dels Pirineus fins al riu Llobregat, “prenent-lo per línia recta de la boca que entra en el mar fins ahont se junta amb Cardanes i de Cardanes amunt fins a sobre de Sant Llorenç de Murull”. La segona part és la Catalunya nova, “que és lo contingut entre el riu de Llobregat fins a la ralla d'Aragó i València”. I la tercera part són els “Appendices que són ajuntats après ab les dos”.¹¹⁷

Dins la Catalunya vella inclou: Cardenès, plana de Bages, Vallès, Moianès, Lluçanès, Berguedà, Vall de Ribes, Ripollès, plana d'Osona,

¹¹⁷ *Ibidem*, fol. 60r.

Vescomtat de Bas, Vegueria de Camp Redó, Sotsvegueria d'Olot, Comtat de Besalú, Vescomtat de Rocabertí, Comtat de Empúries, Gironès, Comtat de Palamós, Costa del Vescomtat, Maresme, Barcelonès i la Selva.

Respecte a la divisió de Pere Gil, inclou la Selva, i respecte a la divisió d'Esteve de Corbera, inclou la Costa del Vescomtat i no inclou l'Empordà.¹¹⁸

Dins la Catalunya nova inclou: Penedès, conca d'Òdena, els Comalats, Camp de Tarragona, baronies de Tortosa, pla de la Galera, ports de Tortosa, Terra d'Orta, Marquesat d'Aitona, Priorat d'Escaladei, Comtat de Prades, Conca de Barberà, Abadiat de Poblet, la Garriga, ribera del riu Corb, Plana d'Urgell, Segarra, Ribera de Sió, Ribera de Riubregós, Ribera Salada, Marquesat de Camarasa, Vegueria de Balaguer, Vegueria de Lleida, Ribera d'Ebre i Abadiat d'Àger.

Respecte a Pere Gil, afegeix l'Abadiat d'Àger. I respecte a Esteve de Corbera, inclou els ports de Tortosa i no inclou el Priorat de la Religió de Sant Joan.¹¹⁹

Finalment, dins els apèndixs de Catalunya inclou: Vallespir, plana del Rosselló, Conflent, Capcir, plana de Cerdanya, vall de Querol, vall d'Andorra, Vegueria de Baridà, Seu d'Urgell, Vescomtat de Castellbò, Marquesat de Pallars, Vescomtat de Vilamur i Conca d'Orcau.

A diferència de Pere Gil i Esteve de Corbera, O. Manescal no inclou la Vall d'Aran.¹²⁰ Precisament, Andreu Bosc empra la divisió comarcal proposada per Onofre Manescal —en 48 parts— i, percebent la mancança de la Vall d'Aran i pensant que l'oblit és general entre els autors catalans, escriu: “Los demes escriptors cathalans han faltat en una cosa que es necesari no la olvide jo en aquest lloch. Ço es que en lo districte y parts de Catalunya no han possada la Vall de Aran, terra tant propria sua com les demes, encara que los aragonesos

¹¹⁸ Josep Iglésies, *Pere Gil, S. I. (1551-1622) i la seva Geografia de Catalunya*, Societat Catalana de Geografia, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 2002, p. 115.

¹¹⁹ *Ibidem*, p. 116.

¹²⁰ *Ibidem*, p. 114.

pretengan que es de llur regne per las unions dels Reis don Jaume, don Pere, del any 1380 (...)”.¹²¹

Tot seguit, O. Manescal descriu Catalunya a partir dels accidents geogràfics: planes —els terrenys planers i força extensos amb escassa altitud sobre el nivell del mar—,¹²² conques —les depressions d'origen estructural entre muntanyes—,¹²³ valls,¹²⁴ boscos,¹²⁵ muntanyes,¹²⁶ promontoris —els terrenys d'altura considerable, especialment els que avancen dins la mar—,¹²⁷ colls —les depressions a la carena d'una serralada o d'un contrafort, sovint utilitzades per transitar d'un vessant a l'altre—,¹²⁸ ports —abric natural o artificial en una costa o a la riba d'un riu—¹²⁹ i rius.¹³⁰

¹²¹ *Ibidem*, p. 91.

¹²² Barcelona, Llobregat, Besòs, Matabou, Pineda, Girona, Osona, Bages, Torlanda, Urgell, Sentís, Rosselló, Cerdanya, Vilafranca del Penedès, la Galera, Tarragona (Onofre Manescal, *Sermó vulgarment anomenat...* (1602), p. 66r).

¹²³ Òdena, Barberà, Orcau, etc. (Onofre Manescal, *Sermó vulgarment anomenat...* (1602), fol. 66r).

¹²⁴ Vall d'Aran, Valldaura, vall del Bac, vall d'Àger, vall Santa, Vallclara, vall de Maria, Vallmanya, Vallcornà, Valldeperes, vall de Santa Susanna, vall d'Àneu, vall Ferrera, vall de Sant Joan d'Erm, vall d'Aguilar, vall de Cardós, vall d'Assua, vall d'Or, vall d'Aro, Valldaura (Onofre Manescal, *Sermó vulgarment anomenat...* (1602), fol. 66r).

¹²⁵ Gravalosa, Malatosquera, Comiols, Poblet, Montalegre, Sant Jeroni, Valldaura, Vallfornes, Molar, Sant Joan de l'Erm, etc. (Onofre Manescal, *Sermó vulgarment anomenat...* (1602), fol. 66r).

¹²⁶ Cap de Tortosa, ports de Tortosa, la Ràpita, els Alfacs, coll de Balaguer, costes del Garraf, Sant Llorenç del Munt, castell de Pera, Castellbisbal, Madrona, Santa Creu d'Olorda, Sant Joan de l'Erm, Bega, Eramprunyà, Corbera, Castelldefels, Sant Antoni de Cervelló, Cervelló Vell, Puig d'Ossa, Vallvidrera, Collserola, Montjuïc, Sant Jeroni de la vall d'Hebron, Valldaura de la Trinitat, Montgat, Sant Jeroni de la Murtra, Reixac, Montornès, Montalegre, Alella, Teià, Premià, Vilassar, Cabrera, Argentona, Burriac, Sant Vicenç, Llaveneres, Arenys de Sant Pol, cap de Tossa, Sant Feliu de Guíxols, Montnegre, Montpalau, castell de Pellafois, Begur, Montgrí, Monjo, Montgó, Medes, Sant Baldiri, Rodes, Sant Pere de Rodes, Requesens, Rocabertí, cap de Creus, cap de Biarra, Portvendres, Cotlliure, Salses, Òpol, Conat, Mosset, Capcir, Pimorent, vall de Caron, Andorra, Puigcerdà, coll de la Perxa, Canigó, Prats de Molló, coll d'Ares, Camp Magre, Camprodon, Bac, Sant Llorenç del Munt, Cabra, Tavertet, Collsacabra, Rupit, Esquirol, Santa Coloma de Centelles, Vall de Neu, Tagamanent, Montmany, Sant Miquel del Fai, Montbui, la Granada, Sant Feliu de Codines, Castellterçol, els Prats de Rei, Rajadell, Calaf, Sanaüja, Peramola, Castell Vedra, roca Falconera, Roca de Busa, Montmagastre, el Montsec, Pallars, Pirineus, Vall d'Aran, Perontdevalla, Ribera Ribagorçana, Barrabés, el Pont de Suert, Grau, Costa de Mont Corp, Millas, Tartareu, Trago, Pinyana, Almenara, Raimat, Montagut, Alcarràs, Montmaneu, Prosperos, Prados, l'Albiol, la Selva, Montsant, Brufaganyes, Llacuna, Miralles, castell de Claramunt, etc. (Onofre Manescal, *Sermó vulgarment anomenat...* (1602), fol. 66r-66v).

¹²⁷ Montgat, Montjuïc, Sant Pol, Begur, Medes, Baldiri, cap de Creus, cap de Tossa, Garraf, Salou, coll de Balaguer, cap de Tortosa (Onofre Manescal, *Sermó vulgarment anomenat...* (1602), fol. 66v).

¹²⁸ Collserola, coll de Forcats, coll Dorta, coll Formica, coll de Creus, coll Senit, coll de Majas, coll de Jou, port del Comte, port de Fra Miquel, port de Salau, port de Pere Blanca, coll Blanc,

coll de Pertús, Coll d'Ares, coll de Perxa, coll de Cabra, coll de Llibet, coll de Panisas, coll de Balaguer, coll de la Batalla, coll d'Alforge, etc. (Onofre Manescal, *Sermó vulgarment anomenat...* (1602), fol. 66v-67r.).

¹²⁹ Port de Viella, port de Salou, port de Boet, port de Martellat, port de Siguer, port d'Argenter, port Dello, port de Conato, port d'Alfagell, port de Talteüll, port d'Òpol. (Onofre Manescal, *Sermó vulgarment anomenat...* (1602), fol. 67v).

¹³⁰ Els rius són dividits entre els que desemboquen al mar i els que s'ajunten amb d'altres. Els primers són descrits de sud a nord: Uldecona, Ebre, Viasre, Doms, Vilafortuny, Francolí, Gaià, Foix, Llobregat, Besòs, Argentona, Sant Pol, Tordera, Lloret, vall d'Aro, Palamós, Palafrugell, Ter, Fluvià, Muga, Tet, Eart, Tec, Lagri. Els afluents són: Arnes, Matarranya, Segre, Vinegre, Carcia, Bellmunt entren a l'Ebre; Cinca, Noguerola, Noguera, Belliera, Ribera Salada, Bragós, Ribera Sió entren al Segre; Noia, Cardanés entren al Llobregat; Major, Ripollet, riera de Caldes, riera de Tanes, dita vulgarment de Parets, la de la Garriga, la de Granollers, la de la Roca entren al Besòs. (Onofre Manescal, *Sermó vulgarment anomenat...* (1602), fol. 67v.).

6. FRANCESC GILABERT, *DISCURSOS SOBRE LA CALIDAD DEL PRINCIPADO DE CATALUÑA, INCLINACIÓN DE SUS HABITADORES Y SU GOBIERNO* (1616). LA NATURA COM A MODEL PER A L'ORDRE DEL GOVERN

1. Introducció

El cavaller Francesc Gilabert i d'Alentorn (1559-1638) publica els cinc *Discursos sobre la calidad del Principado* (1616)¹ mentre era diputat de la Generalitat. Amb els títols de baró d'Àger, senyor de la Vansa i Tudela de Sió, fou un dels principals i més influents membres del braç militar. També és considerat com un dels més destacats teòrics constitucionalistes de la Catalunya del segle XVII i la seva obra és considerada una mostra de la maduresa del pensament constitucionalista anterior a l'escalada de tensió política de l'etapa de valiment del comte duc d'Olivares.²

El primer discurs, *Discurso sobre la calidad del Principado de Cataluña y inclinación de sus habitantes, con el gobierno parece han menester*, és adreçat a Felip IV i s'hi presenta, entre d'altres, un dels temes transversals de la resta de discursos: el temperament del territori i dels seus habitants. El segon discurs, *Discurso sobre las obligaciones que los que representan el corazón de Cataluña tienen*, és adreçat als diputats del Principat. El tercer, *Discurso sobre*

¹ Francesc Gilabert, *Discursos sobre la calidad del Principado de Cataluña, inclinación de sus habitantes, y su gobierno. Dirigidos a diversos Mecenas*, Lleida, 1616 (edició facsímil a Fundació Conde de Barcelona, Barcelona, 1999).

la fuente de la verdadera noblesa, efectos de la justa y injusta guerra, s'adreça al braç militar del Principat, s'hi reivindica —com a la resta de discursos— la posició de la petita noblesa i es demana una participació institucional més gran en els consells de justícia i de govern, tant al Principat com a la Cort.³ El quart discurs, *Discurso del origen y obligaciones de las casas comunes de las ciudades y villas*, és dirigit al braç reial i, com a cap, als consellers de Barcelona. El cinquè discurs, *Discurso de las causas tuvo el Principado de Cataluña para admitir en su gobierno el estado eclesiástico*, s'adreça al braç eclesiàstic i s'hi expliquen les raons per les quals l'estament eclesiàstic ha de participar en la vida política.

Els *Discursos* de Francesc Gilabert són una justificació del govern mixt, de la monarquia limitada per les institucions parlamentàries⁴ i de l'imperi de la llei com a valor suprem per a regir la nació catalana. Segons Antoni Simon, aquesta “nació catalana” és definida a través d'una identitat col·lectiva conformada per un sistema de govern propi, per un espai compacte en l'àmbit econòmic i institucional i és habitada pels “catalans”, un col·lectiu dotat d'uns trets antropològics específics.⁵

Els *Discursos* sorgeixen per la necessitat d'escriure sobre la raó d'Estat i la conservació de les monarquies des de la perspectiva de la diversitat institucional, econòmica i geogràfica de cada una de les parts que la integren.⁶ En aquest capítol analitzarem el tractament d'aquesta diversitat incidint en el paper que hi fan la ciència i, en concret, la idea de natura.

En relació amb aquest primer aspecte, estudiarem els punts de connexió entre l'obra de F. Gilabert i la d'altres teòrics de les influències del clima sobre l'esdevenir humà, com Jean Bodin (1520-1596). Com escriu Joan-Pau Rubies,

² Antoni Simon i Tarrés, *Els orígens ideològics de la revolució catalana de 1640*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1999, especialment p. 60-71.

³ Sobre la figura de Francesc Gilabert, vegeu: Joan-Pau Rubies, *El pensament del cavaller don Francisco Gilabert. Crisi política i alternatives socials a Catalunya, 1559-1638*, 2 vol., Barcelona, 1987 (tesi de llicenciatura); Pere Molas, “Catalunya a l'època de Rocaguinarda, 1598-1621”, p. 150-153, a: AD, *Història de la Generalitat de Catalunya i dels seus presidents 1518-1714*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 2003, p. 153.

⁴ Pere Molas, *Catalunya a l'època...* (2003), p. 153.

⁵ Antoni Simon i Tarrés, *Els orígens ideològics...* (1999), p. 61.

⁶ *Ibidem*.

F. Gilabert difereix de J. Bodin en la idea de l'autoritat reial. No obstant això, aplica la mateixa metodologia a l'hora d'interpretar la diversitat política i jurídica a partir de la perspectiva de les variacions naturals definides en termes geogràfics i climàtics.⁷ Aquí aprofundirem en aquesta idea i, així, dilucidarem quin efecte té l'entorn sobre les lleis i els costums en els *Discursos*; quines analogies estableix l'autor entre allò moral i allò natural; fins a quin punt, segons l'autor, les crueltats, guerres i traïcions es poden explicar a través del clima; o en quina mesura l'entorn ha forjat les diferències entre els homes i, per tant, n'ha determinat les hostilitats.

D'aquesta manera, podrem inserir l'obra de Francesc Gilabert dins les teories respecte a la influència de l'entorn en una tradició literària iniciada amb Hipòcrates i continuada per personatges com Albert Magne (1206-1280), Ibn Haldun (segle XIV), Jean Bodin o Montesquieu (1689-1755).⁸ Tot plegat ens permetrà apreciar dos temes de gran rellevància per a l'època moderna: en quina mesura els humans poden resistir al determinisme ambiental i quin paper té la natura en la creació de la identitat política. La magnitud del tema es podria resumir en la principal crítica formulada al segle XVIII per Voltaire a Montesquieu: quina utilitat tenen les temptatives de reforma institucional si la gent està condemnada a les qualitats que imposen sobre ella unes condicions immutables del medi?⁹

2. Model narratiu de l'obra i fonts

Els *Discursos* responen al model narratiu de les històries naturals i morals. Així ho testimonia el mateix autor amb la recerca de les arrels del model

⁷ Joan-Pau Rubies, "Reason of state and constitutional thought in the Crown of Aragon, 1580-1640", *The Historical Journal*, vol. 38, núm. 1 (març 1995), p. 1-28, p. 17.

⁸ Un bon estat de la qüestió del tema es troba a: Warren E. Gates, "The spread of Ibn Khaldun's ideas on climate and culture", *Journal of the History of Ideas*, vol. 28, núm. 3 (juliol-setembre, 1967), p. 415-422, i Marian J. Tooley, "Bodin and the mediaeval Theory of Climate", *Speculum*, vol. 28 (1953), p. 65-83.

⁹ Clarence J. Glacken, *Huellas en la playa de Rodas*, Ediciones del Serbal, Barcelona, 1996, p. 406 (la primera edició és de l'any 1967).

recorrent als tres grans filòsofs d'Atenes. Indica que Plató (428-347 aC) divideix la filosofia en natural i moral i el considera com un gran escriptor de la temàtica natural, com el seu deixeble, Aristòtil (384-322 aC). Però, per F. Gilabert, qui d'una manera més reeixida aplica la filosofia celest a les coses terrestres és Sòcrates (470-399 aC), a qui també segueixen Plató i Aristòtil. Finalment, i sempre segons F. Gilabert, la combinació del model natural i el moral el perfecciona Plutarc (46-125).¹⁰

Per justificar l'elecció del model literari exposa diferents autors insignes que l'han emprat. Per exemple, Ignasi Cirenens en escriure un elogi de la quartana, Demòcrit, del nombre quaternari, Hipòcrates, de l'ordi, Isaco, de la mola de molí, Martio, del rave, i Lluçia de Samòsata, de la mosca.¹¹

Per altra banda, les fonts del text responen al desig de F. Gilabert d'analitzar les aplicacions pràctiques que l'home d'Estat pot fer de la ciència. Concretament, la seva filosofia es basa en una comprensió de les lleis del medi ambient com a inevitable punt de partença de l'exercici de la política, de la formulació de les lleis i de les institucions. Les fonts emprades per F. Gilabert cobreixen un ample escenari de la tradició científica antiga i medieval de la fisiologia, la física, la cosmologia, l'astrologia, la geografia, etc. i són utilitzades per definir l'acció política adequada per a l'escena contemporània catalana.

Existeixen moltes coincidències entre F. Gilabert i J. Bodin a l'hora d'escollir les fonts, fet que converteix els *Discursos* en una síntesi de la ciència elaborada fins a aquell moment. Tal com testimonia Clarence J. Glacken, no seria cap error escriure la història de les teories del medi, a l'entorn dels noms d'Hipòcrates, Aristòtil, Ptolemeu, Albert Magne i Sant Tomàs d'Aquino, resumint els resultats d'uns dos mil anys d'especulació en la síntesi de J. Bodin.¹²

¹⁰ Francesc Gilabert, *Discurs quart...* (1616), "Dedicatòria".

¹¹ *Ibidem*, "Dedicatòria".

¹² Clarence J. Glacken, *Huellas en...* (1996), p. 402.

Els escrits de F. Gilabert, com els de J. Bodin, són hereus de la doctrina geocèntrica, on l'univers és compost per quatre elements¹³ i es troba astrològicament controlat. La seva cosmologia es basa en Ptolemeu. La física, en Aristòtil. La fisiologia, en Hipòcrates i Galè¹⁴ —a l'obra de J. Bodin interpretat pels comentadors àrabs Haly i Avicenna— i, en concret, l'eix central és la teoria dels humors, la veritable base teòrica per a establir correlacions entre el medi i les característiques físiques i mentals. També cal incloure la influència exercida per autors com Virgili (68-15 aC), sant Tomàs d'Aquino (1225-1274), Francesc Vallès (1524-1592), Thomas More (1478-1535) o Albert Magne (1193-1280).

D'entre els noms cal destacar la influència d'Albert Magne i d'una manera especial l'opció de combinar l'astrologia amb la geografia per definir les característiques humanes, el debat sobre el paper de Déu en les influències ambientals i les seves contribucions a la geografia humana amb la insistència per conèixer amb detall la natura dels llocs.

Val a dir que, seguint l'estil reinaxentista, ni J. Bodin ni F. Gilabert no reproduïen les teories antigues tal com les troben. Precisament, la seva originalitat rau en la reorientació dels coneixements tradicionals clàssics i medievals per a aplicar-los a l'entorn de la política.¹⁵ Aquest aspecte es palesa perfectament en adequar el tema del “cos de la República” a l'escena política catalana de principis del segle XVII.

3. El cos de la república: anatomia humana i jerarquia social

¹³ Segons Gilabert, les coses es conserven amb allò que són fetes, que són els quatre elements, amb els quals es conserva l'essència (Francesc Gilabert, *Discurs tercer...* (1616), fol. 17v.).

¹⁴ L'obra de Galè va ser objecte de moltes traduccions durant el Renaixement. Entre els traductors trobem el català Martino Acakia, professor de medicina a París, qui traduí dos volums de Galè l'any 1538. A partir de les relectures de Galè i del seu sistema anatòmic, s'anà dibuixant una nova anatomia del cos humà, principalment a partir de noms com: Leonardo da Vinci (1452-1519), Berengario da Carpi (1460-1530), Andreas Vesalius (1514-1564), Realdo Colombo (1510-1559), Gabriele Falloppio (1533-1562), Hieronymus Fabricius ab Acquapendente (1533-1619), William Harvey (1578-1657) o Miquel Servet (1511-1553), qui descrigué la circulació pulmonar de la sang en un tractat teològic (1553) on apareixen clares analogies i correlacions entre el macrocosmos i el microcosmos.

¹⁵ Marian J. Tooley, *Bodin and the mediaeval...* (1953), p. 67 s.

Un dels eixos de l'obra de F. Gilabert és l'establiment d'equivalències entre el govern i l'anatomia humana, endinsant-se així dins el tema del “cos de la república”. Amb l'analogia es pretén explicar l'existència d'una jerarquia social i descriure les funcions i les obligacions de cada un dels graus en el funcionament del Principat.

La relació entre cos humà i cos social es justifica a través de la idea clàssica de la unió entre el microcosmos i el macrocosmos. Com escriu F. Gilabert, els filòsofs grecs anomenaren l'home microcosmos: “Que es dezir mundo pequeño, y con razón: pues si por las partes del se discurre, hallaremos cielos, lumbreros, elementos, influencias, y todos los demas accidentes, que el mundo tiene”.¹⁶ I aquesta analogia explica les relacions entre les estrelles i la Terra, així com les influències de les estrelles i la Terra sobre l'home. Per tant, escriu l'autor, si és de savis resumir l'home en l'orbe i l'orbe en l'home, també és de savis ajuntar en un regne, província, ciutat o casa totes les parts de l'home.

La concepció corpòria de l'organització humana és producte d'una llarga evolució del pensament polític i teològic, amb orígens en la cadena de l'ésser de la naturalesa, on tota part de la divinitat arriba al més ínfim dels éssers i torna al Creador. Aquí, tot concorda amb harmonia i configura una rígida jerarquia. Pel que fa a les formulacions filosòfiques, en el *Timeu* de Plató s'esbossen els conceptes fonamentals de la teoria, relacionant directament macrocosmos i microcosmos.¹⁷ Però és a la *República* on es troba clarament la idea de societat com a cos jeràrquic on cada membre es troba unit amb l'organisme social i treballa pel benestar del conjunt.¹⁸ Vegem un gràfic senzill de les relacions entre les parts de l'home i de l'Estat segons la filosofia de Plató:¹⁹

Cos	Qualitat de l'ànima	Virtut	Estat
-----	---------------------	--------	-------

¹⁶ Francesc Gilabert, *Segon discurs...* (1616), carta dedicatòria.

¹⁷ E. M. W. Tillyard, *The Elizabethan World Picture*, Penguin Books, Middlesex, 1969, p. 30.

¹⁸ George Sabine, *Historia de la teoria política*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 1988, p. 51.

¹⁹ Sens dubte, l'estat ideal de Plató s'assembla al sistema hindú de les castes, on cada persona té un paper determinat per a aconseguir el progrés del conjunt.

Cap	Raó	Saviesa	Governants
Pit	Voluntat	Coratge	Soldats
Ventre	Desig	Moderació	Productors

Aristòtil continuarà amb la idea i, ja durant la Roma imperial, Plutarc, a l'*Institutio Traiani*, emprarà la imatge de l'organisme del cos humà per representar l'ordre i el bé comú de la república.²⁰ Com assenyala F. Gilabert, Plutarc descriu el regne donant-li cap, orelles, ulls, llengua, cor, mans i peus.²¹ Així, l'ésser humà reproduceix en la seva estructura l'univers sencer i en l'interior del cos humà es presenta un ordre proporcionat d'acord amb els criteris de la complexió, ofici, siti, figura, grandesa, color, duresa, aspresa i correspondència, i es troba organitzat a partir de tres principis: manteniment (fetge), vida (cor) i moviment (cap).

Segons Pierre Vilar, l'analogia entre cos i govern, així com la idea de funció i de solidaritat entre governants i governats, són una falla ideològica basada en una comparació funcional, l'èxit de la qual rau en la seva simplicitat, que la fa aplicable a quasi totes les societats de qualsevol època. Dins d'aquestes analogies, és rellevant la falla de Meneni Agripa, on s'explica que els membres volen negar a l'estómac els seus serveis però, sense ell, moren.²²

Durant la baixa edat mitjana la idea del cos es consolida després de l'any 1150, quan es considera el cos místic com un cos organitzat per la societat cristiana unida al sagrament de l'altar i es defineix oficialment l'Església com un cos místic on el cap és el fill de Déu.²³ Precisament, Francesc Eiximenis reflecteix perfectament aquesta tesi organicista de la societat medieval i el

²⁰ Ernest H. Kantorowicz, *Los dos cuerpos del rey*, Alianza Universidad, Madrid, 1985, p. 194.

²¹ Francesc Gilabert, *Discurs segon...* (1616), fol. 1.

²² Pierre Vilar tracta aquest tema a l'apartat "¿Estratificación y jerarquía sociales, o estructuras de funcionamiento?", del capítol "Las clases sociales" de l'obra: *Iniciación al vocabulario del análisis histórico*, Crítica, Barcelona, 1999, p. 110-116, especialment p. 111 s. (la primera edició és de l'any 1980).

²³ Ernest H. Kantorowicz, *Los dos cuerpos del rey*, Alianza Universidad, Madrid, 1988, p. 195. La idea es basa en el passatge de la Bíblia escrit per sant Pau: "Doncs a la manera que en un sol cos tenim molts membres i tots ells no tenen la mateixa funció, així nosaltres, sent molts, som un sol cos en Crist, però cada membre està al servei dels altres membres". Romans 12: 4-5; la

concepte paulí del cos místic, i a l'*Ars praedicandi* exposa que el cos humà és figura del sistema estamental de l'època: els peus signifiquen els pagesos, les cames els burgesos, el ventre els administradors, els braços els cavallers, la llengua els juristes, els ulls els savis, les orelles els procuradors i el cap el rei.²⁴

L'analogia és emprada amb profusió en la tradició literària castellana, on, segons José Antonio Maravall, podria simbolitzar el desig de promulgar la unitat davant la multiplicitat de les parts de la península Ibèrica. Així ho palesa Alfons X el Savi a les *Partidas*, on, igual que el cor és un, tots els regnes cal que tinguin un únic rei.²⁵ L'analogia també és aplicada per Enric de Villena, qui recorda a l'estament dels cavallers el deure de protegir la vida política del cos místic de la cosa pública,²⁶ o per Pérez de Herrera, qui al segle XVI donarà a cada ofici i a cada grup social la seva funció orgànica: fetge, estómac, cor, cervell, etc.²⁷ La mateixa concepció es projecta a les colònies espanyoles d'Amèrica després de la conquesta, amb l'objectiu d'organitzar els virregnats sota la noció de dues comunitats separades, unides sota el cap d'un sol rei, on cada una de les dues repúbliques s'ha de desenvolupar de manera independent sota el risc d'alterar el concert i l'harmonia de la societat.²⁸

imatge del cos místic també és present a I Cor. 12, 27 amb l'ànim d'exhortar a la col·laboració de tots per a aconseguir el bé de l'Església amb la gràcia que cada un posseeixi.

²⁴ A. G. Hauf i Valls, "Pròleg", a: Francesc Eiximenis, *Lo crestià*, Edicions 62 i "la Caixa", Barcelona, 1983, p.19.

²⁵ José Antonio Maravall, "La idea de cuerpo místico en España antes de Erasmo", a: *Estudios de historia del pensamiento español*, Ediciones Cultura Hispánica del Instituto de Cooperación Iberoamericana, Madrid (2 vol.), 1983, vol. 1, p. 179-199, p. 182.

²⁶ José Antonio Maravall, *La idea de cuerpo...* (1983), p. 188; Maravall també exposa l'exemple de Juan García de Castrogeriz, autor de la *Glosa castellana al Regimiento de Príncipes*, on enllaça la tesi organicista de Plutarc amb la doctrina cristiana de sant Pau. O, en el mateix sentit, Rodrigo Sánchez Pablo, seguint el *Polieraticus* de Joan de Salisbury, escriu a *Suma de la política* les obligacions d'ajuda mútua de tots els ciutadans com a membres d'un mateix cos per a mantenir-ne la unitat (José Antonio Maravall, *La idea de cuerpo...* (1983), p. 187).

²⁷ Pierre Vilar, *Iniciación al vocabulario...* (1999), p. 112.

²⁸ Per exemple, a la societat hispanoperuana es configuraren dos membres diferents dins la república de l'imperi dels Àustries: la república dels espanyols i la república dels indis: Rafael Sánchez i Concha Barrios, "La tradición política y el concepto de "cuerpo de la república" en el Virreinato", a: Teodoro Hampe Martínez (ed.), *La tradición clásica en el Perú virreinal*, Sociedad Peruana de Estudios Clásicos i Universidad Mayor de San Marcos, 1999, p. 101-114. L'any 1648 Juan de Solórzano y Pereira, funcionari virregnal al servei dels Àustries a l'Audiència de Lima, argumentava així la idea de societat: "Porque según la doctrina de Platón, Aristóteles, Plutarco y los que siguen, de todos estos oficios hace la República un cuerpo compuesto de muchos hombres, como de muchos miembros que se ayudan y sobrellevan unos a otros; entre los cuales, a los pastores, labradores y otros oficios mecánicos, llaman pies y otros

De fet, les relacions entre ciència i política són una de les característiques de l'edat mitjana i l'època moderna, quan molts intel·lectuals insisteixen en la necessitat que el polític conegui a la perfecció la natura. Sobretot a la Sicília del segle XIII, dins la Magna Cúria de Frederic II, s'estreny el vincle que lliga indissolublement política i estudi de les observacions de les regles de la natura, quan l'emperador Frederic II es dedica a l'exegesi de la *Guida dei Perplessi*, de Maimònides (1135-1204), un text escrit per assegurar el prestigi de la monarquia i on es fa una apassionada defensa de la capacitat de l'home per a organitzar una societat ordenada a imatge de la natura. El mateix Jean Bodin va desenvolupar les tesis de Maimònides afirmant que en el govern d'un Estat ben ordenat cal seguir l'exemple del gran Déu de la natura.²⁹ En la mateixa línia, ja al segle XVI Giorgio Vasari (1511-1574) va ensenyar a Francesc de Mèdici la propietat dels quatre elements subratllant que el control de les forces de la natura constitueix una eina per als dominadors del món. Així, s'estableix el principi que per aconseguir l'ordre al govern cal observar la perfecció de les regles de la natura i d'un cosmos on és inherent l'instint de repulsa vers la tirania.

4. El cos de la república en el cas català

brazos, otros dedos de la misma República, siendo todos en ella forzosos y necesarios cada uno en su ministerio, como grave y santamente lo da a entender San Pablo” (Rafael Sánchez i Concha Barrios, *La tradición política...* (1999), p. 105). D'altres obres dedicades al cos com a metàfora del pensament polític modern són: Agustín Redondo (ed.), *Le corps dans la société espagnole des XVIe et XVIIe siècles*, Sorbonne, París, 1990; Leonard Barkan, *Nature's Work of Art: The Human Body as Image of the World*, Yale University Press, New Haven, 1975; Sergio Bertelli, *Il corpo del re. Sacralità del potere nell'Europa medievale e moderna*, Ponte a la Grazie, Florència, 1990; Alain Boureau, *Le simple corps du roi. L'impossible sacralité des souverains français, XV-XVIII siècle*, Les Editions de Paris, París, 1988; Daniela Gobetti, *Private and Public: Individuals, Households and Body Politic in Locke and Hutcheson*, Routledge, Nova York, 1992; D. G. Hale, *The Body Politic: A Political Metaphor in Renaissance English Literature*, The Hague, Mouton, 1971; Jacques Le Goff, “Head or heart? The political uses of body metaphors in the Middle Ages”, Michael Feher (et al.), *Fragments for a History of the Human Body*, Zone Books, Nova York (3 vol.), 1991, vol. III, p. 12-27; Dorinda Outram, *The Body and the French Revolution: Sex, Class and Political Culture*, Yale University, New Haven, 1989.

En els *Discursos* l'analogia entre cos i institucions segueix la teoria de Plutarc,³⁰ però només es concentra en alguns òrgans del cos humà.³¹ Així, si el Principat és el cos en el seu conjunt, el cap és el rei, el cor són els diputats de la Generalitat, els ossos i els nervis són els nobles, l'estómac les ciutats i viles i el fetge són els consellers, paers o jurats.

Les funcions de cada un dels membres es basen en el sistema cardiovascular de Galè (129-c. 200). La funció de l'estómac —la casa comuna— és donar nodriment i substància a totes les parts.³² És un vas situat a la meitat del cos amb la funció de recollir tot el menjar, preparar-lo, garbellar-lo per separar el bo del dolent i enviar el dolent als intestins i el bo al fetge: “Y como el estomago echa esta primera coccion (aunque los medicos la dizen segunda, por dezir se haze la primera mascando) da al higado la sustancia para que haga la segunda”.³³

El bo del menjar és enviat al fetge —en analogia amb els consellers i paers de les ciutats.³⁴ Segons Galè, al fetge es forma la bilis i la sang, dos dels humors principals de l'organisme. Des del fetge la sang és conduïda per les venes cap a totes les parts del cos. Així, de la mateixa manera que el fetge rep de l'estómac el menjar lliure de pedres i palles, els consellers o paers de la casa comuna reben les provisions netes. El fetge realitza la segona cocció, divideix els humors dels aliments i fabrica la sang venosa, rica en esperits naturals, que compleix la funció de nodrir els teixits del cos i eliminar les substàncies de

²⁹ Piero Morpurgo, *L'armonia della natura e l'ordine dei governi (sec. XII-XIV)*, Ediciones del Galluzzo, Sismel, 2000.

³⁰ Francesc Gilabert, *Discurs quart...* (1616), fol. 2r.

³¹ Francesc Gilabert, *Discurs segon...* (1616), fol. 1r.

³² Francesc Gilabert, *Discurs quart...* (1616), fol. 2r.

³³ *Ibidem*, fol. 1v.

³⁴ L'analogia determina des del nombre de consellers fins al color del vestuari: “(...) Con tanta proporcion y semejança con el higado que como las partes o ojas de que se compone no pasan de cinco, y acostumbran ser menos, quisieron que el numero destes conselleres, o paheres no las excediesse (...) y para mostrarse mas a lo cierto imitadores de naturaleza, ordenaron que como el higado es rojo, ò colorado, lo fuesse tambien el habito, y trage destes Conselleres, ò Paheres: y porque esto es contra la comun tradicion de las gentes, pues las demas tienen, llevan y visten este color por representar la Iusticia” (Francesc Gilabert, *Discurs quart...* (1616), fol. 2v).

rebuig. La sang viciada, un cop depurada de les impureses acumulades, arriba finalment al ventricle dret del cor —els diputats de la Generalitat.³⁵

Seguint l'analogia, F. Gilabert passa de les funcions als deures del fetge, i detalla què cal que faci un bon fetge i, per extensió, els consellers i paers. Per exemple, si el fetge ha de coure suficient sang, pura i neta per a tots els membres, la república ha de tenir suficients provisions i de bona qualitat, sense enganyar a qui ha de mantenir; si el bon fetge només ha de donar sang i coure, la república no ha de manllevar res del poble —per a aquesta idea F. Gilabert es basa en Estobeu (segle V dC). Per tant, F. Gilabert atorga una atenció especial al proveïment de blat i a l'obtenció de recursos per a la supervivència del poble la considera lligats a l'ideal humanitari cristià i al manteniment de l'ordre social consagrat per les lleis: “No estaran V.S. fuera de la obligación de atender a que el pueblo no padezca necesidad, pues por ellas rompe leyes”.³⁶

5. Descripció astrològica i geografia

Francesc Gilabert exposa tots els deures i funcions de cada òrgan del “cos de la República” i, per delimitar-los, presta una atenció especial al coneixement de les particularitats de l'entorn. L'argument és repetit al llarg de tots els textos; per exemple, citant Aristòtil, indica que convé que la llei s'acomodi a la regió, al territori i a la inclinació de la gent.³⁷ L'argument també serà emprat per Gaspar Sala Berart (1605-1670),³⁸ qui es queixa del problema

³⁵ Galè postula l'existència de porus que comuniquen els ventricles dret i esquerre del cor i a través dels quals una part molt petita de la sang venosa passa a la cavitat esquerra. Allà es comunica amb aire, provinent dels pulmons, per formar els esperits vitals necessaris per a la vida i aquests són distribuïts després per les artèries. Una transformació final s'esdevé al cervell, on els esperits animals són preparats i conduïts a través dels nervis. La clau d'aquest sistema resideix en els porus intermedis, uns orificis que no existeixen i, un cop es descobreixen, cal revisar tot el sistema.

³⁶ Citat per: Antoni Simon i Tarrés, *Els orígens ideològics...* (1999), p. 65.

³⁷ *Ibidem*, fol. 3v.

³⁸ Gaspar Sala i Berart, *Proclamación Católica a la magestad piadosa de Filipe el Grande rey de las Españas y emperador de las Indias nuestro Señor. Los conselleres y conseio de Ciento de la ciudad de Barcelona. Barcelona, Barcelona, 1640* (edició facsímil a Editorial Base, Barcelona, 2003). L'obra ha estat definida com l'obra més emblemàtica de la batalla ideològica i

polític que pot comportar per al Principat el poc coneixement de l'entorn per part de la monarquia: “La diferencia que ay de ver una ciudad delineada en un mapa a pessearla: essa mesma ay de las calidades en el Principado, referidas a V.M. con bueno, o mal afecto porque es proprio de la malicia ya que no puede negar las glorias, estrecharlas”. Aquest escàs coneixement contrasta amb el que tenien els comtes de Barcelona i els reis d'Aragó, que “tuvieron su habitacion en Barcelona, con largueza de manos hazian muchas mercedes porque tocavan con ellas la verdad, y entereza de su trato, las calidades, y prendas dignas destes sabores (...)”.³⁹

Però a partir de quins paràmetres es poden calcular les particularitats i la diversitat dels territoris? Segons F. Gilabert, cal prestar atenció a una doble panoràmica: l'astrologia (definició de l'espai en relació amb l'impacte dels planetes) i la geografia (les influències de l'entorn ambiental immediat com l'alçada, distància al mar, temperatura, humitat, etc.).

Com hem dit, el tractament del tema per F. Gilabert ens permet alinear-lo amb aquells autors que tracten de les relacions del medi amb els humans. Però, sobretot, amb els teòrics de les influències del medi sobre l'esdevenir humà. De fet, l'interès de molts dels autors medievals i moderns per la ciència de la cosmologia o l'astrologia es fonamenta en el fet que els permet debatre el problema moral de la llibertat de la voluntat individual. És a dir, l'anàlisi de les influències del medi permet teoritzar a l'entorn d'una pregunta clau: l'esdevenir humà està determinat per la natura? D'alguna manera, una resposta positiva entra en conflicte amb la doctrina cristiana. I, d'altra banda, una resposta negativa permet definir el paper de l'home en la configuració de les lleis per a arreglar les imperfeccions d'una natura diversa i, també, permet definir el paper

propagandística de la revolució catalana de 1640. El seu autor ha estat considerat un “portaveu de la revolució” pel fet de copsar els sentiments i les justificacions de la classe revolucionària catalana. El text és una barreja de memorial de greuges, tractat polític, manifest bèl·lic i centó historiogràfic. Representa l'entrada a una batalla propagandística basada en la polèmica política d'arguments de caràcter jurídic, històric i ideològic. Empra arguments historicojurídics, neix en un context d'amenaça militar i vol assolir una finalitat política i militar per respondre a aquesta amenaça (Antoni Simon i Tarrés i Karsten Neumann, “Gaspar Sala i la proclamación catòlica”, estudi introductor a l'edició facsímil Gaspar Sala i Berart, *Proclamación catòlica...* (2003).

³⁹ Gaspar Sala i Berart, *Proclamación catòlica...* (2003), p. 91-93.

de l'home en el tractament dels recursos naturals per a modificar l'entorn d'una natura imperfecta.

F. Gilabert elabora una defensa de l'astrologia com a configuradora de les diferents inclinacions de les persones.⁴⁰ Aquesta ciència té en compte el paper del Sol com a astre irradiador de calor, el primer principi de la vida, i també configurador de les zones del món i els principals tipus climàtics: fred, temperat i tòrrid. També es tenen en compte el clima⁴¹ i el govern triple dels astres sobre cada quadrant en què es divideix el planeta segons els punts cardinals (per exemple, el nord-est està regit per Àries, Lleó i Sagitari). Un altre dels astres importants és la Lluna, l'astre de què parla més F. Gilabert al llarg dels *Discursos*. Segons l'autor: “La Astrologia para echar de ver la mudança de los tiempos, los efectos varios de la luna, por su edad y lugar, assi en dar tempestades, como los fluxos, refluxos,⁴² aguas vivas, medias, surgentes, y pleamares que causa.”⁴³ Aquí F. Gilabert segueix els filòsofs aristotèlics, que postulaven una qualitat simpàtica o una atracció entre la Lluna i les aigües. També segueix les teories de Kepler (1571-1630), qui confirma els influxos de la Lluna sobre l'aigua i de les propietats ocultes, una teoria oposada a la proposada per Galileo precisament el mateix any de publicació dels *Discursos* de F. Gilabert.⁴⁴

⁴⁰ Francesc Gilabert, *Discurs tercer...* (1616), fol. 15r.

⁴¹ Francesc Gilabert, *Discurs primer...* (1616), fol. 16v.

⁴² Es refereix a les mareas que es produeixen diàriament. Les que es produeixen un cop al mes a l'entrada i a la lluna plena s'anomenen *aigües vives*.

⁴³ Francesc Gilabert, *Discurs tercer...* (1616), fol. 16v.

⁴⁴ En efecte, el mateix any que Gilabert escrigué la seva obra Galileo escrigué *Diálogo sobre los sistemas máximos*, un breu tractat sobre el flux i reflux de les mareas. Galileo observava en el moviment de les mareas una prova física de la veritat copernicana. El flux i reflux del mar eren deguts al doble moviment de la Terra: la rotació diürna de l'eix terrestre d'occident cap a orient i la revolució anual de la Terra a l'entorn del Sol també d'occident a orient. Per aquesta raó, qualsevol part de la superfície terrestre es mou amb moviment progressiu no uniforme i canvia de velocitat, accelerant-se o retardant-se. Galileo rebutja qualsevol teoria que faci referència a l'atracció entre la massa de l'aigua dels oceans i la Lluna. Segons el científic, la intervenció del Sol o la Lluna en la formació de les mareas és quelcom “que repugna totalment la meua intel·ligència (...)” (respecte a aquest tema i per a una crítica a la visió de Galileo sobre el tema, vegeu: Paolo Rossi, *El nacimiento de la ciencia moderna en Europa*, Crítica, Barcelona, 1997, p. 102 s.)

En el mateix sentit, F. Gilabert tracta la cosmografia⁴⁵ i la seva funció de donar a conèixer la qualitat i temperament de les províncies, la diversitat dels temps, dies i nits, si són anteneos, perigeus⁴⁶ o antípodes.⁴⁷ Respecte a aquesta ciència, F. Gilabert dedica una part important a exposar el vocabulari més significatiu:⁴⁸

“No da menos honra y reputación la Cosmographia, pues de su nombre sacamos ser descripción de todo el mundo, que por ser nombre Griego Cosmos, quere dezir mundo, y graphia, discrepcion, y assi dira descripción de todo el mundo. Y si descripción de todo el es, y a este la forman elementos y cielos, descripción ha de ser de entrambas partes. (...) Y assi vemos que los Cosmographos, dividen la esfera celeste en zonas,⁴⁹ tropicos, coluros,⁵⁰ paralelos, meridianos, horizonte, climas,⁵¹ admicantarabes,⁵² grados, minutos, segundos, tercios, y longitud, y latitud.”⁵³

Com indica Albert Magne, la natura de tota cosa depèn de les influències astrològiques i de la radiació (*radius*); aquestes són les més generals. Però també cal tenir en compte les influències locals (*locus*

⁴⁵ La cosmografia és la descripció astronòmica del món.

⁴⁶ Punt de l'òrbita de la Lluna, d'un satèl·lit artificial o, segons la hipòtesi aparent, d'un altre astre en què aquest és més pròxim a la Terra.

⁴⁷ Francesc Gilabert, *Discurs tercer...* (1616), fol. 16v. Antípodes: qualsevol punt geogràfic que ocupa en el globus un lloc diametralment oposat a un altre costat.

⁴⁸ D'entre les divisions de l'esfera terrestre definirem les que considerem més desconegudes: la zona, els colurs i els almucantarats.

⁴⁹ Cada una de les cinc faixes en què hom divideix la superfície de l'esfera terrestre, determinades pels pols, els cercles polars i els tròpics, i que corresponen als grans tipus de clima: són pròpiament les dues zones glacials, les dues zones temperades i la zona tòrrida, compresa entre els dos tròpics i dividida per l'equador.

⁵⁰ Cada un dels dos cercles màxims que passen pels pols i tallen l'eclíptica en els punts equinoccials i en els punts solsticials.

⁵¹ Derivat de *klíma*: “curvatura de la Terra des de l'equador fins al pol” i “cada regió en què es dividia aquesta superfície”.

⁵² Els cercles almucantarats (anomenats d'*altura* o *depressió*) són qualsevol cercle menor paral·lel a l'horitzó que passa pels centres dels astres. Són d'altura si estan sobre l'horitzó i de depressió si estan per sota. I així el cercle paral·lel a l'horitzó que passa per l'astre és l'almucantarats que determina l'alçada sobre l'horitzó

⁵³ Francesc Gilabert, *Discurs tercer...* (1616), fol. 15r-15v.

continens), que complementen o modifiquen les primeres. Per tant, la contrapart de l'astrologia és la geografia i, en concret: l'altitud, la humitat, la proximitat de les muntanyes, la proximitat al mar i la qualitat del sòl. Albert Magne pensa que sense un coneixement detallat de la diversitat dels llocs i les causes d'aquesta diversitat, no es pot conèixer l'essència humana. Per tant, l'observació general és insuficient, cal prestar atenció a allò particular i específic, com feren Plató i Aristòtil.

D'entre els elements físics influenciables, J. Bodin incideix en l'efecte de les muntanyes, on troba la causa de moltes diferències entre els pobles d'una província o una altra.⁵⁴ Els habitants de les terres muntanyoses són per ells mateixos una categoria: “els muntanyesos”, definits amb adjectius com: durs, incultes, bel·licosos i acostumats als treballs durs i poc enginyosos.⁵⁵ Així, per exemple, Florència, construïda en un país muntanyós, és una ciutat energètica i turbulenta amb ciutadans, com els dels cantons suïssos, difícils de governar.⁵⁶

Seguint F. Gilabert, el territori català, com que és muntanyós i aspre, produeix uns habitants adjectivats més positivament que no pas els de J. Bodin. Els catalans són forts, animosos, atrevits, valents, amants de la reputació i l'honra, la lleialtat, la prudència, amb caràcter colèric i gelosos del seu honor.

Precisament, aquestes mateixes característiques són assenyalades per Gaspar Sala Berart. Segons G. Sala, com diuen els polítics, la gent que habita les muntanyes són molt més aptes per a la guerra que no pas els de les planes o les ciutats. La muntanya fa els homes de casta robusta, esforçats i valents perquè pel continu treball i esforç “tienen hechos callos para la guerra”⁵⁷ i com que no temen la mort, no dubten a arriscar la vida. Així, les característiques naturals de Catalunya, el clima i el relleu, configuraren el caràcter d'uns elogiats almogàvers, amb una valentia compartida amb els habitants de la Catalunya del XVII per la influència del medi i demostrada amb l'acció militar exercida

⁵⁴ Marian J. Tooley, *Bodin and the mediaeval...* (1953), p. 71.

⁵⁵ Jean Bodin, *Los seis libros...* (1992), capítulo I, libro V, p. 224 s.

⁵⁶ Marian J. Tooley, *Bodin and the mediaeval...* (1953), p. 72.

⁵⁷ Gaspar Sala i Berart, *Proclamación católica...* (2003), p. 82.

durant la Guerra dels Segadors.⁵⁸ G. Sala, per demostrar el poder militar del país,⁵⁹ juntament amb el caràcter dels habitants, elabora una descripció de les característiques físiques d'un terreny de forma triangular —segons G. Sala, la figura matemàtica més adequada per a les fortificacions, i així el Principat apareix com un microcosmos d'una fortificació—,⁶⁰ format per 127 serralades de promontoris que divideixen el país en 61 regions —el mateix nombre de divisions comarcals proposada per Onofre Manescal.⁶¹ Aquest entorn té un relleu abrupte, amb poques planúries —només setze i quasi totes pantanoses i farcides d'arbres i cases—⁶², amb parts poc connectades entre si on l'enemic, per guanyar territori, cal que lluiti pam a pam i on només un precís coneixement permet saber on són els passos entre les regions i les valls. I tot plegat és farcit de recursos naturals adequats als exèrcits, on destaquen les aigües perennes de 46 rius⁶³ i el gran nombre de població que habita el país.⁶⁴

També a partir del relleu, Francesc Gilabert descriu les particularitats de l'hàbitat del país: pobre de ciutats poblades i molt abundant de caseries⁶⁵ una característica que, com veurem, tindrà implicacions importants en el tema de la il·legalització de l'ús dels pedrenyals.

D'altra banda, és interessant apreciar l'associació que es fa entre la diversitat ambiental del país amb el tipus de gent que l'habita. En el primer discurs F. Gilabert destaca l'abundància de béns temporals i la diversitat del

⁵⁸ *Ibidem*, als capítols XIII, “Cataluña es seguridad, y firmeza de la corona de sus Príncipes. Describe su fortaleza”, p. 79-86, i el XV, “Son los catalanes inteligentes”, p. 86-93.

⁵⁹ Antoni Simon i Tarrés i Karsten Neumann, *Gaspar Sala i la proclamació...* (2003), p. 37.

⁶⁰ Del triangle els angles són el Rosselló entre septentrió i llevant, la Vall d'Aran entre ponent i septentrió, i Ulldecona entre ponent i migdia, els costats són a l'est el mar, i al nord i l'oest amb línies de muntanyes.

⁶¹ Onofre Manescal, *Sermó vulgarment anomenat del sereníssim senyor don Jaume Segon, i història de la pèrdua de Espanya, grandeses de Catalunya, comtes de Barcelona i reis d'Aragó*, 1602, fol. 91r.

⁶² Onofre Manescal també divideix el territori en setze plans: Barcelona, Llobregat, Besòs, Matabous, Pineda, Girona, Osona, Bages, Turlanda, Urgell, Sentís, Rosselló, Cerdanya, Vilafranca del Penedès, Galera, Tarragona (Onofre Manescal, *Sermó vulgarment anomenat...* (1602), p. 66r).

⁶³ Per exemple, trobem plom per a fer bales, metall per a fer artilleria, cànem per a la corda, sofre i salitre per a la pólvora, ferro per a forjar armes i arbres com pins, alzines i avets per a construir vaixells i galeres. El nombre de rius també coincideix amb el text d'Onofre Manescal.

⁶⁴ Segons Gaspar Sala, els camins són com carrers per poblats que estan tan de persones com d'edificis (Gaspar Sala i Berart, *Proclamación católica...* (2003), p. 79-86)

⁶⁵ Francesc Gilabert, *Discurs primer...* (1616), fol. 4r.

territori, paleses en observar la diversitat de trossos de terra, uns de muntanyosos, d'altres d'agres, uns de plans i còmodes, uns de secs, uns d'humits i tots fèrtils.⁶⁶ D'una manera especial, destaca la rellevància de la diversitat d'arbres i la consegüent multiplicitat d'usos tant de la fusta com dels fruits. Per tant, com s'observa en d'altres escriptors moderns com Pere Gil, Esteve de Corbera o Onofre Manescal, s'elabora un elogi de les muntanyes:

“Pues los montes, donde pueden ser mas hermosos que los que el tiene, pues ninguno dexa de estar vestido y adornado de infinita diversidad de arboles y no inutiles, pues demas de que dan gruessa y crecida madera, abundan de toda suerte de frutales silvestres: pues de fuentes, minerales, pastos de ganado mayor y menor, que tierra mas que esta abunda?”⁶⁷

Per F. Gilabert, la diversitat i riquesa del país mostren l'actuació de Déu i, per tant, la presència de Déu en el territori, fet que exigeix demostrar una gran gratitud vers el Creador. Aquestes reflexions l'aproximen a la visió d'Albert Magne, per qui la bellesa de la terra és un exemple del disseny diví i, també, la seva observació i estudi permeten conèixer la creació i el Creador.

Però una de les coses més importants de la descripció de l'entorn és que F. Gilabert, a partir de la diversitat ambiental i la idea de la providència divina, calcula la racionalitat dels habitants del Principat. Amb la fertilitat, la diversitat i la riquesa dels components del territori és obligatori que l'habiti gent racional capaç de reconèixer el seu entorn. És a dir, d'acord amb la diversitat i fertilitat del sòl, és forçós que el Principat sigui habitat per humans molt raonables: “De necesidad avia de dar a los habitadores entendimiento tan universal, como son diversas las calidades que este Principado componen”.⁶⁸

D'altra banda, l'ambient també intervé en la configuració dels humors. Influeix sobre la temperatura i la humitat, que són les propietats fonamentals dels quatre elements i el predomini d'un d'aquests elements és el que configura

⁶⁶ *Ibidem*, fol. 1r.

⁶⁷ *Ibidem*, fol. 1v.

⁶⁸ Francesc Gilabert, *Discurs primer...* (1616), fol. 1v.

cada una de les quatre complexions.⁶⁹ El tema dels humors serà tractat per F. Gilabert a l'hora de parlar del bandolerisme.⁷⁰

6. El paper de Déu

Acceptar la influència del medi planteja un conflicte de grans dimensions. L'astrologia, per exemple, és un obstacle per a la creença en Déu i pot allunyar molts de la doctrina cristiana. Mentre que el determinisme ambiental en general posa en qüestió la responsabilitat moral de l'individu predicada per l'ètica cristiana.

Un dels punts d'inflexió per a l'astrologia i l'averroisme fou la condemna realitzada a través de les 219 proposicions declarades anatemes l'any 1277 pel bisbe de París Étienne Tempier. A la condemna se subratllava l'omnipotència divina i es negava que el món es trobés subjecte a l'ordre de la necessitat, que la diversitat de llocs determinés absolutament els esdeveniments i que la voluntat dels individus fos determinada per les estrelles. La condemna tingué importants repercussions respecte al desenvolupament posterior de la ciència, tantes que el físic i filòsof de la ciència Pierre Duhem afirmà que, si s'hagués d'assenyalar una data d'origen de la ciència moderna, seria el 7 de març de 1277, quan fou datat el decret del bisbe E. Tempier.⁷¹ A l'entorn d'aquest ambient intel·lectual són clau les formulacions d'Albert Magne i Sant Tomàs d'Aquino. Per ambdós, el físic humà és producte del medi. No obstant això, i aquí ve la idea important, ni l'ànima ni la voluntat no es troben directament subjectes a les forces del medi; no són inherents a cap òrgan del cos i, per tant, romanen lliures de les influències de l'entorn.⁷² L'apreciació és significativa perquè permet la intervenció humana i, especialment per al tema que tractem aquí, és útil per la

⁶⁹ Així, el flegmàtic, com l'aigua, és fred i humit; el sanguini, com l'aire, és calent i humit; el colèric, com el foc, és calent i sec; el melancòlic, com la terra, és fred i sec.

⁷⁰ Francesc Gilabert, *Discurs primer...* (1616), fol. 4r.

⁷¹ Mariano Artigas, "Nicolás Oresme, Gran Maestro del Colegio de Navarra, y el origen de la ciencia moderna", *Príncipe de Viana. Suplemento de Ciencias*, núm. 9 (1989), p. 297-331, p. 298-300.

rellevància que pren l'observació de la diversitat de l'entorn. En efecte, a partir de les teories d'Albert Magne i Aquino, molts intel·lectuals observen que la varietat de lleis i costums palesa l'esforç humà per a corregir les imperfeccions naturals inherents a les diferents situacions.⁷³

J. Bodin incideix en aquest punt, rebutja la creença d'una determinació absoluta de la influència de les estrelles i exposa que els humans poden vèncer la natura amb la voluntat, la raó i la disciplina. Per això, segons J. Bodin, l'home d'Estat ha d'aplicar a través del govern la disciplina necessària per a corregir els defectes de la natura.⁷⁴ Per ell, tota persona sensata reconeix els efectes dels cossos celestes sobre la natura,⁷⁵ però, afegeix, amb la saviesa i prudència que Déu ha atorgat als homes es poden conservar les repúbliques ben ordenades en el seu estat i prevenir la ruïna. La mateixa idea és emprada per F. Gilabert quan cita la frase de Ptolemeu “vir spaiens dominabitur astris”, l'home savi domina les estrelles.⁷⁶ Segons F. Gilabert, autors com Albert Magne, Boeci i Sant Tomàs —a *De Fide* i a *Summa contra Gentiles* (1261-1264)—, basant-se en Aristòtil, exposen que Déu és l'únic responsable de la creació i, només per a perfeccionar-la, les coses superiors governen les inferiors.⁷⁷ Concretament, segons Albert Magne, els homes savis poden fomentar o desviar l'influx dels astres⁷⁸ i l'astrologia no és cap obstacle per a creure en Déu; al contrari, les influències són un exemple més de la creativitat divina.⁷⁹

Així, doncs, el medi no determina, l'humà pot dominar les influències de les estrelles i només Déu és qui permet les relacions entre el macrocosmos i el microcosmos. Vegem de quina manera planteja J. Bodin el tema, en el que ha estat considerat com un dels passatges més significatius per a la història de les

⁷² Marian J. Tooley, *Bodin and the mediaeval...* (1953), p. 80.

⁷³ Així, per exemple, Dant, mentre justifica la monarquia universal temporal, rebutja un sistema de lleis universal partint de la idea que diferents condicions necessiten diferents tipus legislatius (Marian J. Tooley, *Bodin and the mediaeval ...* (1953), p. 80).

⁷⁴ Marian J. Tooley, *Bodin and the mediaeval ...* (1953), p. 80.

⁷⁵ Jean Bodin, *Los seis libros de la República*, Tecnos, Madrid, 1992, capítol III del llibre IV, p. 184.

⁷⁶ Francesc Gilabert, *Discurs tercer...* (1616), fol. 9r.

⁷⁷ *Ibidem*, fol. 15r-15v.

⁷⁸ Clarence J. Glacken, *Huellas en...* (1996), p. 262.

⁷⁹ *Ibidem*, p. 262.

teories del medi i on es pregunta fins a quin punt els humors són part o no de la saviesa divina:

“Ese salvajismo [dels meridionals] procede en parte del despotismo, creado en un hombre por un sistema vicioso de educación y unos apetitos no disciplinados; pero mucho más de una falta de proporción en la mezcla de los humores. Esta procede a su vez de elementos desigualmente afectados por fuerzas externas. Los elementos son alterados por el poder de los cuerpos celestes, mientras que el cuerpo humano está abarcado en los elementos, la sangre en el cuerpo, el espíritu en la sangre, el alma en el espíritu, la mente en el alma. Aunque esta última está libre de toda materialidad, no deja de estar muy influida por la intimidad de la asociación. Así ocurre que aquellos que están en las partes más extremas están más inclinados a los vicios”.⁸⁰

Aquí, J. Bodin explica que, en principi, un poble es pot trobar determinat sota el control del seu medi. Però en tota la filosofia de J. Bodin les combinacions dels humors s'interpreten com a part del disseny diví. Per C. J. Glacken, aquesta relativitat de moral, religió i costums basada en la influència del medi és la que atorga al paper de l'entorn un arrelament tan fort dins del pensament occidental.⁸¹

Aquesta petita esquadra que permet l'actuació humana és clau per a plantejar la necessitat de l'adequació de les lleis, costums o institucions a la diversitat de medis naturals.⁸²

7. La llibertat respecte al medi necessita l'elaboració de lleis

⁸⁰ Citat per Clarence J. Glacken, *Huellas en...* (1996), p. 406.

⁸¹ Clarence J. Glacken, *Huellas en...* (1996), p. 407.

⁸² *Ibidem*, p. 409.

Una base dels *Discursos* derivada de la concepció organicista de la política és la reflexió a l'entorn de l'origen, la necessitat i la raó de ser de les lleis i de l'actuació política. Segons J. Bodin, cap obra dedicada a la república no ha tingut en compte de quina manera cal adaptar la república a les aptituds naturals del poble, omissió que pot conduir a la ruïna un gran Estat. No obstant això, segons J. Bodin, si la influència dels astres es pot controlar i debilitar, tal com els metges han trobat un remei natural per a guarir malalties i alterar el seu curs natural, coneixent la natura el polític savi pot salvar la seva república.⁸³ Per tant, la primera regla que cal observar és conèixer bé la natura de cada república, les malalties a què són propenses i les causes que les generen.⁸⁴

F. Gilabert també té en compte aquestes aptituds naturals per adaptar-hi la política i, com J. Bodin, empra la mateixa analogia cos/república, metge/polític i medicina/llei. Segons ell, les lleis foren formulades per purgar les inclinacions nocives i han de ser emprades de la mateixa manera que els metges empen medicines per guarir el cos humà. L'aplicació de les medicines sobre els cossos depèn del coneixement de les complexions del malalt, els seus hàbits i costums, la causa de la malaltia i els humors que l'afecten. De la mateixa manera, els legisladors tenen l'obligació de conèixer el seu territori per poder-hi aplicar la cura adequada. Basant-se en Sèneca, per F. Gilabert els medicaments són les lleis per a guarir les inclinacions dolentes. I aquestes inclinacions són tan diverses com ho són les constel·lacions que estan sobre les províncies.

Per tractar el tema de l'adequació de la cosa pública a la naturalesa dels llocs, l'autor recorre a diferents autoritats. Acceptant, com diu Aristòtil, que la qualitat de la terra pren el temperament del cos i del temperament els costums de l'ànima, també les províncies, forçosament, han de tenir diferents costums. Per aquesta raó han de tenir diferents lleis, com assegura Titus Livi (59 aC-17

⁸³ E. Fournol, *Bodin prédécesseur de Montesquieu*, París, 1896, p. 117; Marian J. Tooley, *Bodin and the mediaeval...* (1953).

⁸⁴ Jean Bodin, *Los seis libros...* (1992), capítol III, llibre IV, "Los cambios de las repúblicas y de las leyes no deben hacerse de modo súbito", p. 184-188.

dC): “Pues nos dize, que ninguna ley es para todos harto acomodada”.⁸⁵ Per tant, el legislador, com escriu Patrici: “De necesidad a de tener por fundamento, el conocimiento de la naturaleza condición y inclinaciones de aquellos a quien querra darlos”.⁸⁶ Per això, per a donar lleis al Principat, és necessari i forçós aplicar la medicina adequada a cada complexió⁸⁷ i tenir notícia de la naturalesa, condició i inclinació dels habitants de la província.⁸⁸

Un dels paràgrafs on més explícitament es palesa la necessitat d'adequar les lleis al medi és el següent:⁸⁹

“Pruevase con la Monarquia de España, pues por ser tan estendida, se forma de diversos temperamentos de tierras, cuyas calidades dan diversas inclinaciones a sus habitadores: y como las que son malas son las que se han de curar con la medicina de la justicia, necessario sera tenga noticia dellas, el que huviere de receptalla, por poderle dar el punto de agrio, ò dulce, que la enfermedad pidiere.”⁹⁰

L'observació de les qualitats dels habitants del Principat, derivada de l'entorn, té implicacions sobre dos dels temes que més maldecaps produïen a les autoritats catalanes: l'ús dels pedrenyals i el bandolerisme.

Respecte al primer tema, el 14 d'abril de l'any 1612 es promulga una pragmàtica que prohibeix la utilització de determinades armes, especialment dels pedrenyals curts. L'assumpte toca molt de prop Francesc Gilabert en la mesura que afecta sobretot l'honor dels membres de l'estament militar.⁹¹ Potser per aquesta raó el noble lleidatà elabora una extensa justificació de la necessitat de posseir armes, perquè, tenint en compte que els delinqüents portaran

⁸⁵ Francesc Gilabert, *Discurs segon...* (1616), fol. 6r.

⁸⁶ *Ibidem*, fol. 6v.

⁸⁷ *Ibidem*, fol. 12 r.

⁸⁸ *Ibidem*, fol. 6v.

⁸⁹ Jean Bodin, *Los seis libros...* (1992), capítol I, llibre V, “Procedimientos para adaptar la forma de república a la diversidad de los hombres y el modo de conocer el natural de los pueblos”, p. 214-226.

⁹⁰ Francesc Gilabert, *Discurs primer...* (1616), “Endreça”.

⁹¹ Joan Lluís Palos i Peñarroya, “Francesc de Sentjust i de Castre, 1611-1614”, a: AD, *Història de la Generalitat de...* (2003), p. 166-169, especialment, p. 167 s.

pedrenyals sigui lícit o no sigui lícit, els pacífics es trobarien en una evident inferioritat si no en poguessin dur.⁹²

Per una banda, cal tenir en compte les condicions limítrofes del Principat, confi d'enemics especialment al nord amb França i a l'est amb el mar.⁹³ Aquesta característica geogràfica explica tant que els habitants tinguin afició a les armes com la necessitat de ser ensenyats en l'art de la guerra per a defensar-se.⁹⁴ En el mateix sentit, la qualitat i inclinació del Principat és de terra aspra, i l'hàbitat es caracteritza per les cases solitàries, situades entre boscos i brenys. L'aspresa del territori és tan gran que es pot delinquir amb certa impunitat i, a més, la qualitat de la gent és inclinada a la venjança: “(...) Este cuerpo de Cataluña esta enfermo de distilación natural, que es la inclinacion a las armas, y vengança”.⁹⁵

Relacionat amb aquesta inclinació a les armes, trobem el tema del bandolerisme, del qual F. Gilabert exposa les causes de la seva existència i hi afegeix alguns remeis.⁹⁶ El plantejament del tema es basa en la teoria dels humors, concretament en les característiques de l'humor colèric, i la qüestió de l'antipatia de les qualitats. Per l'autor, un coneixement precís d'aquests temes per les autoritats permetria aplicar de les lleis més convenients.

L'existència de les bandes s'explica per la irascibilitat generada per l'humor colèric, però precisament qui té còlera pot ser domesticat i corregit a través de la potenciació de l'altra característica dels catalans, la prudència, i sempre dins del sistema constitucional i la tradició legal catalana. Joan-Pau Rubies observa aquí que a través de l'apel·lació a la natura es justifiquen els privilegis de l'aristocràcia.⁹⁷ I també s'hi justifica la necessitat de creixement de les creacions artificials com les lleis o les ciències:

⁹² Francesc Gilabert, *Discurs primer...* (1616), fol. 19r.

⁹³ *Ibidem*, fol. 4r.

⁹⁴ *Ibidem*, fol. 21r.

⁹⁵ *Ibidem*, fol. 24v.

⁹⁶ Joan Lluís Palos i Peñarroya, *Francesc de Sentjust...* (2003), p. 168.

⁹⁷ Sobre el tema vegeu: Joan-Pau Rubies, *Reason of State and...* (1995), p. 11.

“Pruevanos esto el proceder la yrascible del humor colerico, cuya calidad nadie ignora, es caliente, y seca: y que el calor vivifica, y despierta todas los miembros: de suerte que sin el, ni el higado cozeria, ni los demas miembros tendrian movimiento. Las quales acciones haze en ellos con mas, ò menos perficion, al respeto del mucho, ò poco calor, aventajandose en ellas, los que mucho tienen, a los que menos; como se echa de ver en los animales pues vemos astutos, sagaces y valientes, los mas calientes y colericos: y torpes y debiles, los frios y flematicos: como se prueba con el jumento, que por falta de colera no tiene hiel, y asi ni el arte ni el castigo le dan colera. Lo que es contrario en los que la tienen, pues con el arte y castigo se doman, domestican y corrigen. De lo que se echa de ver, se reprime el impetu de la irassible, con la razon de la concupissible, y la falta della no tiene reparo; que siendo assi no podra tenerse en el Catalan por tan mala la colera que a la vengança le inclina; pues permite corrector, como la flema que no tiene mudança. Y aunque los efectos desta son benignidad, simplicidad, y paciencia, no llegan a merecer nombre de virtudes en el sujeto de donde no toman principio de la razon, como en estos animales que de yrascible carecen, pues por ello no se moderan en sus acciones, por razón, sino por ditamen de naturaleza. Y assi pues la yra del Catalan tiene corrector tendran reparo las bandosidades en esta forma.”⁹⁸

En aquestes paraules s'hi constata el concepte del lliure albir. Malgrat la idea que l'home s'integra al món a través de la combinació de les qualitats, s'insisteix que la raó és continent del cos i no un contingut, per tant, no poden determinar-la les influències astrals. Així, el desplegament de les potències intel·lectuals, la raó, la voluntat i la disciplina, amb una paral·lela disminució dels instints corporals, representa el creixement de la civilitat: lleis, repúbliques, regnes, estudi, treball, etc. S'accepta que les influències dels llocs poden ser adverses perquè poden estimular les baixes passions i l'únic amb què els

⁹⁸ Francesc Gilabert, *Discurs primer...* (1616), fol. 4r.

humans poden contrarestar-les és amb la saviesa i el règim polític i legislatiu. Com explica sant Tomàs, citat per F. Gilabert, els cossos celests poden conduir a la ira i altres passions, però l'home savi pot resistir les passions amb el predomini de la lliure voluntat i la raó.

Precisament, l'apel·lació a la raó és reiterativa en els escrits de molts autors cabdals del segle XVII pel tema del domini de l'entorn. La raó atorgada per Déu, exclusiva de l'home,⁹⁹ dóna significat a la creació. Amb la raó es pot entendre la creació i aquesta dóna el poder necessari per controlar el medi. Aquí adopta un significat complet la idea que la diversitat ambiental de Catalunya necessita uns habitants racionals per a reconèixer el seu propi territori:

“Esta cifra de su omnipotencia, creyble es no la hizo para ser habitada de solas fieras, pues fuera superflua cosa juntar tantas cosas buenas para no ser gozadas de gente racional que supiera conocerlas y assi la vemos habitada de hombres, y no con limitado uso de razon, porque a tenerle tal, no corresponderian a la diversidad de calidades del suelo que habitan y assi no tuvieran en si proporcion y como desta usa Dios en todas sus obras, creyble es no se olvidó della en la población de Cathaluña y siendo assi de necesidad avia de dar a los habitadores entendimiento tan universal, como son diversas las calidades que este Principado componen”.¹⁰⁰

Per alguns pensadors del XVII, les ciències i les arts —degudament polides, com les pedres precioses descrites per F. Gilabert, emprades com a metàfora de les ciències i les arts—¹⁰¹ impedirien el retorn a la barbàrie. Aquest era l'esperit de pensadors com Leonardo, Paracels, Agricola, Palissy, Francis Bacon i Descartes. Per ells, la indústria de l'home demostra la possibilitat de control de la natura a través de les arts i les ciències.

⁹⁹ Francesc Gilabert, *Discurs primer...* (1616), fol. 16r.

¹⁰⁰ *Ibidem*, fol. 1v.

Com afirma Antoni Simon, per F. Gilabert, les lleis i les constitucions del Principat són perfectament adequades per a corregir qualsevol desajustament o vici polític o social i aquí també hi podríem afegir qualsevol desajustament natural. Així, la raó d'Estat de F. Gilabert és de tipus constitucional perquè la defensa de l'ordenament polític és la defensa de la llibertat i de l'imperi de la llei i distingeix i dona suport a l'existència en un mateix Estat d'unes formes de govern pròpies de cada província. Per aquesta raó, creacions artificials com la convocatòria de corts, l'aplicació de les lleis i el funcionament de les institucions representatives dels municipis, dels braços i de la Diputació, té capacitat per a superar qualsevol dificultat o contradicció.¹⁰²

D'altra banda, un bon coneixement del medi també permet la preparació de les empreses militars:

“De las quales divisiones sacan la diversidad de los tiempos y temperamentos, que las tierras correspondientes a estas divisiones tienen. Cognición necesaria a todo estado de gentes a la ociosa para discurrir, y a la militar para disponer del tiempo modo y ocasión para las empresas, particularmente en estos tiempos, que por la buena suerte de nuestro Principe, como a señor de todo lo mas que de nuevo se conoce”.¹⁰³

Per tant, entre les empreses militars s'inclou el *descobrimient* d'altres territoris: “Se trata de descubrir nuevas tierras, tan opositas a nuestra clima, que exdiametro tenemos los tiempos contrarios.”¹⁰⁴ El vocabulari emprat per definir aquests espais nous és interessant perquè planteja el tema de l'asimetria climàtica del planeta. Com que la part del Nou Món es troba situada al voltant de la línia equinoccial, o per sota seu, els vents tindran propietats diferents de

¹⁰¹ Francesc Gilabert, *Discurs tercer...* (1616), fol. 18v-19r-19v. Vegeu l'apartat desenvolupat més endavant sobre el tema de les analogies entre les pedres precioses i les ciències i arts realitzada per Francesc Gilabert.

¹⁰² Antoni Simon i Tarrés, *Els orígens ideològics...* (1999), p. 70 s.

¹⁰³ Francesc Gilabert, *Discurs tercer...* (1616), fol. 15v.

¹⁰⁴ *Ibidem*, fol. 15r-15v.

les dels vents de l'hemisferi nord: mentre que a Europa el vent *sur* o *ábrego* és calent i el *cierzo* o *norte* és fred, allà l'*austro* o *sur* és fred, i el *boreas* o *norte*, calent.

Val a dir que el mateix argument respecte al caràcter bel·licós dels catalans i la seva valentia serà aprofitat l'any 1640 per Gaspar Sala Berart com un dels arguments per a dissuadir la Cort de qualsevol intent d'invasió de Catalunya. En concret, els capítols XII i XV són una clara advertència a Madrid, on es diu que l'exèrcit reial trobarà una província ben armada, amb nombroses tropes i soldats que sabran defensar-la. El text és una mostra de la importància que és donada a la intimidació, la reputació o la paraula.¹⁰⁵ En el mateix sentit, al capítol XV es diu que els catalans són intel·ligents, lleials, fermes amb els amics, terribles i severes amb els enemics i fidels al rei, i amb un temperament savi i apte per a les ciències perquè són colèrics i en part malenconiosos pel seu aïllament natural. Per aquesta raó el país és habitat per gent d'armes però també per gent de lletres i doctors.

8. La llibertat respecte el medi permet actuar-hi

En els *Discursos* trobem una visió de la ciència com un instrument de l'humà per a actuar com a modificador de la natura. Dins d'aquesta idea, expressada en un context religiós, Déu es converteix en un creador que deixa la creació inacabada i la natura pot ser perfeccionada pel talent humà i això permet que diferents destreses puguin donar resultats diferents.¹⁰⁶ Així, si el determinisme ambiental no existeix, Déu permet actuar sobre la natura a través de diferents instruments.

¹⁰⁵ Antoni Simon i Tarrés, Karsten Neumann, *Gaspar Sala i la proclamación...* (2003), p. 37.

¹⁰⁶ En canvi, dins la idea del disseny de la natura se centra l'atenció en Déu com a artesà i l'home i la natura estan en una posició subordinada. I, per la seva banda, amb la idea de la influència del medi, l'atenció se centra en la naturalesa i, si s'expressa en un context religiós, Déu és creador i l'home és "como materia plástica en moldes de la naturaleza" (Clarence J. Glacken, *Huellas en...* (1996), p. 651).

Molts dels autors que tracten el grau de determinació del medi i conclouen que l'home té capacitat d'intervenció per a alterar les influències desenvolupen, paral·lelament, un discurs sobre l'home creador de medis nous. Aquest és el cas d'Albert Magne. Per aquest filòsof, la natura és un llibre que revela l'artesania de Déu i cal conèixer la natura amb fins religiosos i pràctics. Per aquesta raó, observa i escriu sobre la força d'artigar, el foc, la domesticació, la sembra, els empelts, el treball del sòl i l'adob.¹⁰⁷ També Francesc Gilabert s'endinsa en el discurs del canvi del medi. Així, els *Discursos* es poden interpretar com una justificació de l'actuació sobre el medi natural. Si el medi no determina i Déu permet actuar-hi, és tan lícita l'elaboració de lleis com l'elaboració de propostes de canvis econòmics i ambientals.

En els *Discursos* la metàfora de la capacitat i la necessitat de la manipulació de la natura és feta amb les pedres precioses, els minerals que aconsegueixen la perfecció només quan són desbastats i treballats. Així mateix, les pedres precioses permeten a l'autor elaborar una altra de les analogies entre natura i artífici.

Així com l'analogia entre el cos humà i els membres de la república era entre un element clarament natural —el cos humà— i un d'artificial —el govern—, aquí és entre un element natural manipulat i un d'artificial —ciències o arts mecàniques—, que, com les pedres precioses, cal que siguin desbastats i treballats. Un cop més F. Gilabert, a partir de la natura, justifica la necessitat de creixement, reformulació i adequació de la civilitat a les necessitats conjunturals.¹⁰⁸

Les analogies són fetes a partir de les qualitats. Així, com que el diamant és dur, blanc i ferm i resisteix al foc i al ferro, es correspon amb la sagrada teologia, que és blanca, neta i ferma respecte al foc i el martell dels atacs dels herètics. De la mateixa manera, el carboncle¹⁰⁹ és el mineral que més participa de la qualitat del sòl i per això és encès i vermell, igual que la

¹⁰⁷ Segons Clarence J. Glacken, Albert Magne és la cadena que enllaça la teologia amb l'adob (Clarence J. Glacken, *Huellas en...* (1996), p. 231 i 328).

¹⁰⁸ Aquest discurs també es troba desenvolupat per al cas de les lleis a Andreu Bosc. Vegeu: capítol 7 d'aquesta tesi.

jurisprudència, clara i amb enteresa com el sol, el requisit necessari del jutge. El jacint,¹¹⁰ de color taronja, té la virtut freda d'unir i fer reviure el cos, donar-li son, guardar la virtut particularment del cor i protegir de la pesta, per això correspon a la medicina. El jaspi correspon a les matemàtiques, ja que és ferm i de colors variats, simbolitza la certesa de la ciència i la varietat de les altres que comprèn com l'astrologia, que s'associa amb les perles precioses perquè s'engendren amb la rosada del cel. De la mateixa manera, a la filosofia s'associa la maragda, a la geometria l'àgata, a l'aritmètica l'ametista i a l'art militar la sarda.

Les definicions de les diferents ciències, en F. Gilabert, apareixen com a eines fonamentals per a canviar l'entorn. Així, s'elabora un elogi de ciències com la jurisprudència, la filosofia, la medicina, la història, les matemàtiques i el que comprenen: l'aritmètica, la música, la geometria i l'astrologia. D'entre les ciències que impliquen una manipulació més gran de l'entorn, trobem les matemàtiques i en particular l'aritmètica, de gran utilitat per a formar esquadrans de grans fronts, perllongats, quadrats, triangulars o d'altres formes; i la geometria per a mesurar els terrenys, les alçades, les profunditats i amplades, “(...) mostrando para esto, que es escala altimetria, cuadrante, geometría, y linea fija: instrumentos necesarios para batir las fortalezas hazer minas, y traças trincheras”.¹¹¹

En el mateix sentit, i en la línia d'altres autors moderns, F. Gilabert elabora un elogi de les arts mecàniques. Així, cita l'Eclesiastès i diferents autors antics que les legitimen:

“En el Ecclesiastico no son alabados los labradores, arquitectores, herreros, olleros, y otros oficios en el mundo necesarios y agora despreciados? (...) a todos estos confiaron en sus manos, y cada qual en su arte es sabio, y sin ellos no puede del todo edificarse la ciudad. Y assi

¹⁰⁹ Mineral, robí.

¹¹⁰ Es deu referir al jacint de Compostel·la, mineral varietat cristal·litzada del quars, de color vermell opac.

¹¹¹ Francesc Gilabert, *Discurs tercer...* (1616), fol. 16v.

digo, que por todas estas razones es cosa honrosa la sciencia y el arte liberal, y aun la mecanica, pues aunque algunas de si son viles y infames, no por esos con su verguença dexan de ilustrar las otras mas nobles, como las nubes hazen parecer mas hermosos los rayos del Sol, que por ellas rompen, la tenebrosidad de su servitud.”¹¹²

Segons Diodor Siculo, existia un nombre infinit d'oficis entre els fenicis; segons Hipòdam: “(...) Tiene necesidad una ciudad de tres cosas, de quien labre sus campos, exercite las artes mecanicas, y de gente de guerra que la defienda”;¹¹³ Heracli critica els utopians perquè són inútils i negligents pel fet de considerar vil les arts mecàniques; en el mateix sentit, Plató les anomena primeres i més necessàries que cap altra; segons Varró, el poeta Plaute es dedicava a fer pa en un forn i Cleant buidava pous; Publi Eli, segons Quintilià, treballava l'or i era mercader de joies, sastre i oller.¹¹⁴ I en el mateix sentit, F. Gilabert diu que a les lleis civils, sota el títol *Infantibus expositis*: “Meten en yqual llugar estas dos cosas, el ser criado quanto a la vida y el ser enseñado en alguna Ciencia o arte”.

Dins l'elogi a les arts mecàniques s'inclou l'elogi a l'art de l'agricultura. Així, segons Thomas More, l'agricultura va gaudir de gran estima pels utopians; segons Ciceró, les arts i artificis són necessaris per a llaurar els camps, donar el necessari per al manteniment i per a curar els malalts. I també es refereix a l'elogi de Virgili cap a aquells que llauraven els camps Elisis.

Precisament, la relectura de les *Geòrgiques* de Virgili impulsà molts escrits d'agricultura i segons alguns autors la creixent popularitat de les geòrgiques és paral·lela al creixement del capitalisme agrari¹¹⁵ i l'augment de les propostes econòmiques per a reformar l'agricultura. El pensament econòmic de F. Gilabert s'ha definit com el primer representant dels terratinents cerealistes que demanen una política proteccionista global per a tots els sectors

¹¹² *Ibidem*, fol. 12r.

¹¹³ *Ibidem*, fol. 16v.

¹¹⁴ *Ibidem*, *passim*, fol. 11r i 11v.

¹¹⁵ Vegeu el capítol 5 d'aquesta mateixa tesi, dedicat a Onofre Manescal i l'elogi a l'agricultura.

econòmics catalans. Fins a aquell moment, els seus antecessors havien defensat un lliurecanvisme radical que els permetia exportar els cereals a bon preu.

Així, no és estrany que, juntament amb l'elogi a l'agricultura i el treball manual, l'autor expressi l'interès per aconseguir l'articulació econòmica del Principat, en proposar una relació més estreta entre l'economia productiva del pla d'Urgell i l'economia de mercat i consum de les grans concentracions urbanes, o que, com hem dit, proposi que Barcelona construeixi graners a les zones cerealícoles del Principat per assegurar les necessitats alimentàries amb una periodicitat i uns preus regulars.¹¹⁶

Com afirma Antoni Simon, als *Discursos* la concepció plural i constitucional de l'Estat va lligada a un ideari econòmic del Principat que proposa una regeneració i enfortiment de l'economia catalana paral·lels al reforçament de la seva identitat politicoinstitucional.¹¹⁷ L'autor mostra gran confiança en el potencial productiu del Principat, considera que la producció es pot adaptar a un augment de la demanda i entre les premisses per a potenciar l'economia proposa el foment de la producció tèxtil, agrària i ramadera del Principat.¹¹⁸ En particular, F. Gilabert creu en la capacitat productiva de l'agricultura, especialment considerant les grans possibilitats econòmiques que proporciona la complementarietat entre els plans del Rosselló, l'Empordà, la Cerdanya i Tarragona amb producció regular i l'Urgell, amb una producció més irregular:¹¹⁹

“Tras esta fertilidad a se de considerar, que el temple del territorio de Cataluña, por más de las tres partes de él es de tierras suaves y blandas cuya calidad es de en los años esteriles mediania y en los medianos de abundancia: pues si en el intermedio que ay entre los años buenos de

¹¹⁶ Antoni Simon i Tarrés, *Els orígens ideològics...* (1999), p. 67 s.

¹¹⁷ *Ibidem*, p. 63.

¹¹⁸ *Ibidem*, p. 67.

¹¹⁹ Francesc Gilabert, *Discurs primer...* (1616), fol. 1r.

Urgel nos da lo restante de Cataluña mediocridad, cierto queda que computado lo uno con lo otro queda la tierra abastada deste fruto.»¹²⁰

Dins el tema de les necessitats econòmiques del país caldria incloure una altra obra de F. Gilabert que constitueix una mostra més de la voluntat d'intervenció sobre el medi a través de la ciència, les arts mecàniques i l'agricultura, l'obra anomenada *Agricultura práctica con la cual puede uno llegar a ser perfecto agricultor en lo más necesario para la vida humana en qualquier tierra que estuviere*.¹²¹ L'obra és dividida en vuit tractats dedicats, respectivament, a la qualitat de l'art de l'agricultura i la manera de conrear les terres; al pa i a la seva conservació (seguint així el tema de l'emmagatzematge); a la manera de plantar i conrear les vinyes, fer i conservar el vi; a la manera de plantar i conrear les oliveres i fer oli; a la ramaderia com a forma econòmica annexa a l'agricultura; a la refutació dels pronòstics judicials i en particular els perpetus (seguint el debat a l'entorn de la determinació del medi i el paper que hi fa Déu); als refranys catalans trets en benefici de l'agricultura; a la manera de fer un mateix arbre dues collites de seda l'any (una mostra de la voluntat de progrés i millora característica de l'època); i a l'exhortació al pagès per a servir Déu i reprimir els vicis.

L'*Agricultura práctica* forma part dels manuals d'agricultura apareguts a l'època moderna, on també cal incloure el cèlebre *Llibre dels secrets d'agricultura o casa rústica i pastoril*, de Miquel Agustí, derivada del *Praedium rusticum* (1554), d'Estienne, considerat el primer treball metòdic d'agricultura a França, configurat a partir d'un grup de tractats i augmentat per Jean Liébault a *L'agriculture et maison rustique* (1567), on segueix el model de Crescensi i l'alemany *Hausvaterliteratur*.¹²²

¹²⁰ Francesc Gilabert, *Discurs segon...* (1616), fol. 21v-22r.

¹²¹ Francesc Gilabert, *Agricultura práctica con la cual puede uno llegar a ser perfecto agricultor en lo más necesario para la vida humana en qualquier tierra que estuviere*. Dirigida por un padre de familias a sus colonos o grangeros. Hallada entre los papeless de don Francisco Gilabert, Gentil hombre de boca del Rey nuestro señor, domiciliado en la villa de Tamarite de Litera, escrita de su propia mano, Barcelona, 1626.

¹²² Era una enciclopèdia de la vida rural que parlava des d'on trobar el lloc adequat per a la casa fins a la cura de l'aviram i les abelles. Del llibre se'n feren diverses edicions abans de 1600. Fou

9. Emmagatzematge

En relació amb el poder d'intervenció sobre la natura i amb el pensament econòmic de F. Gilabert, un apartat a part mereix la qüestió de l'emmagatzematge. Dins de les funcions del cos de la república, l'emmagatzematge d'aliment, segons l'autor, l'ha de dur a terme el fetge.¹²³ L'autor, per resoldre el proveïment de Barcelona, proposa la construcció de graners a les zones cerealícoles del Principat per a assegurar les necessitats alimentàries amb una periodicitat regular. Així, el pla d'Urgell es convertiria en el graner de Barcelona i la seva administració cal que fos mantinguda a part de totes les administracions de la casa comuna per evitar l'ús del diner del graner en cap altra cosa.

En relació amb el tema, Francesc Carreras Candi exposa que F. Gilabert publicà de 1614 a 1620 una memòria en què censurava les sitges barcelonines en què necessàriament el blat s'havia de corrompre per la humitat atmosfèrica, ja que la terra era massa humida i el forment també entrava humit. Proposava fer grans compres a l'Urgell i guardar el forment en els respectius centres regionals en sitges ben construïdes a les quatre poblacions d'Arbeca, Agramunt, Borges i Almacelles:

traduït a l'anglès per Richard Surflét el 1600 i per Gervase Markham després, a l'alemany l'any 1579, a l'holandès al segle XVII, i a l'italià, *L'agricoltura et casa di villa*, els anys 1581, 1591 i 1606. Les instruccions s'adeqüen per a un país de la costa nord del Mediterrani. El calendari de tasques per fer a la granja és adequat per a un país del sud d'Europa on, per exemple, esquilar l'ovella es fa molt abans que al nord, i on la collita ve abans. També hi ha moltes recomanacions sobre el vi, l'oliva, les fruites cítriques, castanyers..., que demostren que el llibre fou escrit sense una apreciació plena dels diferents climes i les estacions del nord. Per aquestes raons, segons autors com Lizerand, el llibre és fet pels agrònoms llatins (respecte a les edicions i influències de *L'agricoltura i casa rústica*, vegeu: G. E. Fussell, "The classical tradition in West European farming: The sixteenth century", *The Economic History Review*, vol. 22, núm. 3 (desembre, 1969), p. 538-551, especialment, p. 544 s.; sobre la versió de Gervase Markham del manual d'agricultura *The country farm*, vegeu: Wendy Wall, "Renaissance national husbandry: Gervase Markham and the publication of England", *Sixteenth Century Journal*, vol. 27, núm. 3 (tardor, 1996), p. 767-785, especialment p. 774-776.

¹²³ Aquí, com en d'altres temes, F. Gilabert segueix Jerónimo Castillo de Bovadilla, possiblement el manual adreçat als corregidors administradors de justícia, *Política para*

“Ab lo que restarà lo diner que es lo que per avuy mes se necessita en este Principat per entrarni poc i exirne molt particularment per compres de blat. Y no repare VS en si en lo Principat y aurà prou blat pera que sensa encariro pugue Barcelona provehirse perque es indubitat loy ha sobrat com entre altres anys se veu lo any 1614 que tenint Aragó molta falta dell ne tregueren de aquest Principat dos centes mil corteres sense que en poch ni en molt se alteràs lo preu en aquesta ciutat no aventi aguda collita en Urgell”.¹²⁴

L'emmagatzematge és una qüestió clau de l'Europa preindustrial i especialment en el sector alimentari, on la demanda es caracteritza per un grau relativament alt d'inelasticitat i l'oferta està subjecta a dràstiques i sobtades fluctuacions, principalment a causa de la inseguretat dels transports, i, per tant, a la irregularitat en l'abastament; als alts preus del transport, que normalment feien antieconòmic el transport a llarga distància de mercaderies de baix cost; i a les brusques fluctuacions de les collites, segons F. Gilabert, causades per l'escassetat o excés de les precipitacions, l'excés de sol, el poc vent, la boira, la pedra, les plagues de la llagosta i altres ingerències climàtiques.¹²⁵ Per totes aquestes raons es diu que els graners són la inversió de la por i, com exigeix l'autor, mai no s'han de buidar del tot, “pues sera menor mal el perderse algo en el precio de lo que quedare, siendo el año fertil, que en de aver de mercar caro, si fuere esteril.”¹²⁶

F. Gilabert és conscient que emmagatzemar absorbeix recursos considerables, per això és un risc que es tendeix a reduir al mínim.¹²⁷ A l'època, emmagatzemar vol dir invertir en un lloc i arriscar-se al deteriorament eventual del producte o d'una part. L'autor és conscient de les reticències que suscita,

corregidores y señores de vasallos (1597), on l'autor exposa la seva raó d'Estat, la legitimitat dels costums i un pensament econòmic liberal.

¹²⁴ Francesc Carreras Candi, *Diversorum*, AMB, V. VI, f. 132.

¹²⁵ Francesc Gilabert, *Discurs quart...* (1616), fol. 11v.

¹²⁶ *Ibidem*, fol. 12r.

especialment per les possibles pèrdues produïdes per un excés d'humitat pel clima de Barcelona:

“La primera que la forma que oy guarda en proveerle, es para el comun y particular muy perjudicial para el comun, por ser cierto pierde en ella grande suma de dinero: pues quando compre barato (lo que nunca de trigo estrangero se sucede) tomale alterado de la humedad del mar, y con ello sujeto a corrupción cierta: y para ayudarle a ella, metenlo en los silos (de fuerça humedos, pues todo el territorio de Barcelona lo es) donde junta la humedad con el calor del silo, forman en breve la corrupcion: la qual cunde a vezes tanto, que quando en alguno no se pierda mas que la mitad (...), y es que quedando el pan en la tierra, aunque este en manos de Barcelona, no puede passar Urgel necesidad, que es el que mas puede tenerla, por estar lexos de la mar, pues por tener Barcelona los graneros llenos, podra socorrerle con notable ganancia suya, pues tendrá comprado el trigo a moderado precio, con la qual ganancia, puede en una ocasión como esta, que raras vezes viene, proveherse por mar quedando provehida la tierra”.¹²⁸

No obstant això, l'autor rebut les reticències amb l'exemple de Roma, Egipte, Sicília i Llivia, on s'emmagatzemava sense cap tipus de problema, i escriu que el pa es conserva millor allà on es cull que en un altre aire: “Y esto por ser de ordinario las tierras muy abundantes de trigo, de su naturaleza enxutas.”¹²⁹ Per tant, Catalunya pot gaudir de totes les comoditats de l'emmagatzematge perquè té dins la seva pròpia terra planes com el camp d'Urgell, on hi ha abundant blat i aires secs.¹³⁰

F. Gilabert també és conscient que quan el blat es consum és un bé de consum, però quan se substreu al consum i s'emmagatzema es converteix per

¹²⁷ Carlo M. Cipolla, *Historia económica de la Europa preindustrial*, Crítica, Barcelona, 2003, p. 112-114.

¹²⁸ Francesc Gilabert, *Discurs segon...* (1616), fol. 23 r i 27r.

¹²⁹ *Ibidem*, fol. 25r.

definició en bé de capital perquè es converteix en riquesa no consumida que contribuirà al consum futur.¹³¹ Així, emmagatzemant s'evitarà comprar en temps de necessitat a un preu injust i s'asseguraran les necessitats alimentàries amb una periodicitat i uns preus regulars.¹³² “No perder en esta mercaderia, como oy pierde, pues la perdida le viene de comprar en año de nessedidad: la qual obliga a tomar lo que se halla, y al precio que se puede: de lo que quedara libre, pues llevara pan sobrado para un año”.¹³³

¹³⁰ *Ibíd.*, fol. 26v.

¹³¹ Carlo M. Cipolla, *Historia económica...* (2003), p. 113.

¹³² Antoni Simon i Tarrés, *Els orígens ideològics...* (1999), p. 68-70.

¹³³ Francesc Gilabert, *Discurs segon...* (1616), fol. 26v.

7. EL *SUMMARI, ÍNDEX O EPÍTOME* (1628), D'ANDREU BOSC. LA IMPORTÀNCIA DEL CONTEXT NATURAL PER AL DRET CATALÀ

1. Introducció

Andreu Bosc (Perpinyà, s. XVII), jurista i historiador, és l'autor del *Summari, index o epítome dels admirables i nobilíssims títols d'honor de Catalunya, Rosselló i Cerdanya* (1628).¹ Terciari franciscà, exercí el càrrec de jutge d'apel·lacions de la cort del governador dels comtats del Rosselló i Cerdanya, l'any 1628 fou nomenat burgès honorat de matrícula de Perpinyà, fou escollit cònsol l'any 1629 i reafirmat el 1639.²

Els *Títols d'honor* —forma abreujada amb què es coneix el llibre d'A. Bosc— són una recopilació exhaustiva de tots els privilegis i distincions que posseïa Catalunya al segle XVII i s'han d'inscriure en el moment en què el Consell de la Vila demana a Felip IV de Castella constituir-se independentment de la jurisdicció del govern de la Generalitat de Barcelona i demana la divisió de la Diputació i la formació d'una de pròpia. Tal com palesen dos memorials escrits per Lluís Baldó i Lluís Palau, els representants municipals de la capital del Rosselló protestaven contra els impostos de la Generalitat que gravaven l'exportació de la llana i també es queixaven de la deixadesa militar de la zona de frontera per part de les institucions de Barcelona. L'objectiu d'Andreu Bosc és fonamentar històricament i jurídicament la separació de la Generalitat de

¹ Andreu Bosc, *Summari, index o epítome dels admirables i nobilíssims títols d'honor de Catalunya, Rosselló i Cerdanya*, Perpinyà, 1628 (edició facsímil a Curial, Barcelona, 1974).

² Jesús Villanueva, "Andreu Bosc", a: AD, *Diccionari d'historiografia catalana*, Gran Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 2003, p. 245 s.

Barcelona amb argumentacions històriques, territorials, juridicoinstitucionals, lingüístiques, culturals i econòmiques.³

Dins d'aquesta escena política, en l'obra d'A. Bosc el pensament ambiental apareix com un element de primera entitat. Per l'autor és important exposar una identitat ambiental pròpia del Principat i els comtats en conjunt, però també en cada una de les seves parts; remarcar l'autosuficiència de les terres dels comtats i definir-los com un empori comercial; exposar la riquesa providencial de les terres i l'existència d'unes lleis naturals pròpies; exposar el pes de la vinculació dels diferents grups socials a un lloc concret; i és un tema de primer ordre exposar els límits fronterers territorials i ambientals amb França.

Els *Títols d'honor* s'emmarquen dins la filosofia civil, entesa com la ciència dels cossos artificials, dels Estats, els títols etc. En el text, el llenguatge de la relació home-natura està condicionat pel dret i es troba en la línia dels juristes seculars que crearen tractats d'allò que avui denominem *filosofia del dret*. Concretament, segueix les obres d'aquells juristes del segle XVI considerats com els configuradors de la visió premoderna del món, com Pierre Grégoire (1540-1597),⁴ Barthélemy de Chasseneux (1480-1541?)⁵ o Alessandro

³ Malgrat que la Cort de Madrid pensava que la iniciativa perpinyanesa podia servir per a aflebir la resistència de la Generalitat i del Consell de Cent a la política de reformes d'Olivares, s'imposà el criteri que la desunió no era ni econòmicament ni políticament factible (Antoni Simon Tarrés i Pep Vila, *Cròniques del Rosselló. Segles XVI-XVII*, Curial, Barcelona, 1998, p. 137).

⁴ Pierre Grégoire (1540-1597), conegut com Gregoire de Toulouse o Tholosanus, és considerat un dels impulsors del pensament jurídic sistemàtic a tot Europa. És un dels membres eminents de l'escola de Pont-à-Mousson, on ocupà la càtedra de Dret Civil fins a la seva mort. És professor de Dret a Cahors, a Tolosa i a Pont-à-Mousson. Aconsegueix una gran reputació entre els seus contemporanis amb la seva obra principal, la citada per A. Bosc: *Syntagma Iuris Universi, atque legum pene omnium gentium, et rerum publicarum praecipuarum, in tres partes digestum, in quo divini & humani iuris totius, naturali, ac nova methodo per gradus, ordineque, materia universalium singularium rerum, simulque iudicia explicantur, cum indice rerum et verborum copiosissimo*, Lió, 1587-1597. L'obra és un tractat general de coses, de persones i d'accions. Cal subratllar especialment els passatges dedicats a les persones públiques (emperadors, reis, etc.), que constitueixen una magnífica exposició de la doctrina dels monarcomacs.

⁵ Barthélemy de Chasseneux (1480-1541?) és juriconsult i magistrat, advocat a Borgonya, conseller al Parlament de París (1531), primer president del Parlament de Provença (1532). L'obra de B. De Chasseneux, és representativa de la nova línia adoptada pel pensament polític postmedieval i que s'incardina en l'origen del que denominem *doctrina de la sobirania*. Està fortament influenciada per la filosofia cristiana de tradició medieval. Se situa en una posició

degli Alessandro (1461-1524).⁶ Els tres formen part del grup de juristes que entre 1550 i 1650 fan un important esforç per a adequar el dret natural a les necessitats intel·lectuals i humanes de cada època concreta. Precisament, l'anàlisi de l'obra d'aquests autors ens permet comprendre per què és important per A. Bosc descriure el seu entorn natural.

La concepció del dret d'Andreu Bosc l'aproxima a aquells teòrics conscients de la historicitat i de la necessitat de tenir un coneixement ampli de la realitat que els envolta.⁷ Per ells, el dret sorgeix de les relacions i els problemes socials i per aquesta raó es fa imprescindible conèixer la realitat i el context que actuen com a escenari d'aquestes relacions i problemes. És a dir, com que el dret es configura i reformula a partir de les circumstàncies de l'entorn, cal tenir un coneixement profund del medi per adaptar les lleis a qualsevol canvi de les circumstàncies. Per aquesta raó, l'obra d'A. Bosc és dedicada a la descripció d'un medi natural font de conflictes i font de possibilitats, conflictes generats ja sigui per l'administració dels recursos naturals per a mantenir la sostenibilitat del territori, ja sigui per la prevenció dels desequilibris naturals o bé per la definició de les fronteres. Són conflictes també possibilitats per l'ample ventall de recursos naturals que posseeixen el Principat i els comtats, ja sigui de manera individual com complementària. Per tant, per A. Bosc conèixer la natura històrica de l'home i conèixer-ne la realitat és indestriable de conèixer el seu medi natural.

En l'obra trobem un concepte universal de naturalesa, present a la totalitat del cosmos i individualitzada en diverses accepcions particulars, segons

obertament disconforme amb les tesis de Maquiavel. Fortament influït per la filosofia cristiana, troba l'origen del poder polític en la *necessitat de promoure la justícia* en una societat convulsionada per les conseqüències del pecat original. Per això la justícia constitueix la principal tasca de l'ofici de rei. La seva obra principal, citada per A. Bosc, és: *Catalogus gloriae mundi*, Venècia, 1571.

⁶ Alessandro degli Alessandro (1461-1524) és el representant de l'humanisme italià napolità. L'obra que esmenta A. Bosc és *Genialium dierum libri sex*, dedicada als usos i costums dels romans. Entre els capítols se n'insereix un de dedicat a la (proto)geologia. Descontent amb l'Administració de la justícia, es retirà per dedicar-se a l'escriptura, especialment a l'estudi de la filologia i les antiguitats.

⁷ D. Maffei, *Gli inizi dell'umanesimo giuridico*, Giuffrè, Milà, 1956; Manuel Jesús Rodríguez Puerto, *La modernidad discutida. Iurisprudencia frente a iusnaturalismo en el siglo XVI*, Universidad de Cádiz, Cádiz, 1998.

quin sigui el punt de vista des del qual ens hi apropem. L'objectiu d'aquest capítol és descobrir i aïllar les diverses significacions del terme *natura* en Andreu Bosc, dilucidar com la filosofia del dret condiona la percepció del funcionament de la natura, la manera d'entendre l'organització social respecte als diferents models d'utilització dels recursos o la manera de descriure les creacions artificials de l'home.

2. La natura jerarquitzada. L'ordre cosmològic d'Andreu Bosc

Andreu Bosc, igual que B. de Chasseneux, entén que la idea de dignitat, d'honor o de poder adquireix una forma piramidal, de manera que, partint de Déu, s'estén a les dignitats eclesiàstiques, al rei i als oficis públics i als súbdits. La mateixa forma piramidal, segons A. Bosc, es troba en l'ordre dels elements naturals.⁸ Aquest ordre mostra la racionalitat de la natura, de les seves accions, del seu significat i de les forces que la posen en marxa.

Els juristes moderns cerquen aquesta racionalitat des de diferents perspectives. Per exemple, Alessandro degli Alessandro ho fa a través de la geologia. A. degli Alessandro vol conèixer les forces que posen en marxa la natura, que la transformen i que configuren un ordre determinat. I per això ordena els coneixements dels antics sobre el tema i raona, per exemple, per què i com han arribat els fòssils a dalt de les muntanyes.⁹ Per la seva banda, B. de Chasseneux reuneix al *Catalogus gloriae mundi* tota la ciència del seu temps, totes les arts i tot allò artificial creat pels humans o allò natural creat per Déu. I ho reuneix per ordenar-ho, anomenar-ho amb el seu propi nom i explicar-ho amb l'objectiu d'entendre-ho.

La piràmide dels honors, seguint A. Bosc, és formada per quatre gèneres o graus. Els elements amb *ser* formen part del primer gènere. Els elements amb *ser* i *vida* formen part del segon gènere. Els elements amb *ser*, *vida* i *sentits*

⁸ Andreu Bosc, *Summari, índex o epítome...* (1974), p. 2.

⁹ François Ellenberger, *Historia de la geología. Volumen 1. De la antigüedad al siglo XVII*, Editorial Labor, Madrid, 1989, p. 147-149.

formen part del tercer. I els elements amb *ser*, *vida*, *sentits* i *enteniment* formen el quart grau.

La distribució jeràrquica de la natura d'Andreu Bosc deriva de l'ordre cosmològic jeràrquic formulat per Aristòtil, que anava des de la pura matèria fins a la divinitat. També pren la idea de la jerarquia ontològica dels éssers, segons la seva major o menor perfecció, formulada pels Pares de l'Església. Aquí, el mateix principi jerarquitzador que presideix els diferents ordres d'éssers regeix també dins de cada un i dins de cada grup destaca un ésser per la seva perfecció.¹⁰ És a dir, com a extensió de la idea d'ordre còsmic apareix el concepte de *grau*, segons el qual Déu és el primer entre els àngels, el foc destaca entre els elements, el Sol destaca entre els astres, l'àguila entre les aus, l'home és el primer entre els animals, i, d'entre els homes, el rei és el primer. Dins del primer grau trobem allò que té existència, però no té vida. Aquí trobaríem els cels, cossos celestes, esferes, estels, planetes i elements engendrats a la Terra. Dins d'aquest grup l'empiri és el més digne dels cels; d'entre els elements, l'aigua és més digna que la terra; o, d'entre els minerals, l'or és el més digne.

En el segon grau hi hauria els vegetals. Segons A. Bosc, s'entén per *vegetals* aquells elements que tenen ser i viuen, tenen ànima vegetal, són sustentats per la terra, s'alimenten, neixen, creixen, es propaguen, disminueixen i moren. Aquí, hi trobem les plantes, els arbres i les herbes i ,també entre ells, “la qualitat, y nobleza no es una com hi aja graus de majors, y menors unes mes dignes que altres”.¹¹

En el tercer grau trobem els animals volàtils, els terrestres i els aquàtics. Tots aquests tenen cinc sentits, posseeixen ànima sensitiva i a més dels poders de l'ànima vegetal (nutrició, creixement, propagació, disminució, mort) també tenen sensibilitat.

En el quart grau trobem l'home: “Lo quart es de aquelles que tenen ser, viuen, senten, y a mes entenen ab voler, o no voler liberament, en est grau es

¹⁰ Francisco Garrote Pérez, *Naturaleza y pensamiento en España en los siglos XVI y XVII*, Ediciones Universidad de Salamanca, Salamanca, 1981, p. 41-45.

¹¹ Andreu Bosc, *Summari, index o epítome...* (1974), p. 2.

lo home”. L'home, com a ésser més perfecte de l'escala natural i pel fet d'estar compost de totes les qualitats dels altres elements que configuren el món, és un microcosmos. És el resum de tota l'escala jeràrquica (cada un suposa l'anterior i l'absorbeix en una unitat més alta): “Mon menor, per estar en lo home epilogades totes les creatures com prova Gregori Magno”.¹² Gregori Magne (540-604) explica aquesta situació amb l'argument que l'home tenia existència (*esse*) com les pedres, posseïa vida com els arbres i era capaç d'entendre (*discernere*) com els àngels.

Així, l'home és l'animal privilegiat dins la cadena de la natura. L'home, imatge de Déu, és al cim de l'escala de les criatures. Però no per això les criatures li són prescindibles. Al contrari, li són imprescindibles perquè li permeten l'accés a la contemplació de les coses divines. És a dir, la natura constitueix una plataforma, mitjançant la comparació i la proporció, per a accedir al coneixement diví. I de la mateixa manera que es poden emprar les criatures com a via d'accés al coneixement diví, també el món de la creació és una via d'accés al coneixement del dret.

La idea de descobrir Déu a través de la natura vertebrava el pensament de l'època i, per exemple, es troba plenament representat en Erasme, per qui la contemplació de la natura pot conduir a descobrir la saviesa i la bondat de Déu.¹³ Però potser la influència més gran per a Andreu Bosc, terciari franciscà, és sant Bonaventura, escollit setè general de l'orde franciscà l'any 1275. Els franciscans, especialment durant l'edat mitjana, destaquen per la seva identificació amb l'ideari de sant Francesc d'Assís (1182-1226) i amb la vida senzilla i el món rural i per aquest motiu fan gran èmfasi en l'observació del món natural —més, per exemple, que els seus grans rivals, els tomistes.¹⁴ A la seva obra, san Bonaventura (1218-1274) descriu les tres etapes d'ascens vers Déu, la primera de les quals és observar les empremtes de Déu en el món sensible. Segons san Bonaventura, Déu creà la natura per comunicar la seva

¹² *Ibidem, passim*, p. 1-2.

¹³ Erasmo da Rotterdam, *Opera omnia*, Ed. Lugdunense (5 vol.), 1703-1706, vol. V, p. 672.

¹⁴ Clarence J. Glacken, *Huellas en la playa de Rodas*, Ediciones del Serbal, Barcelona, 1996, p. 238 (la primera edició és de 1967).

glòria. Segueix, així, la filosofia del també terciari franciscà Ramon Llull (1235-1316) i la seva escala de les criatures¹⁵ o de l'enllaç entre el lul·lisme i el Renaixement, Ramon Sibiuda (¿-1436), per qui Déu es revela a través del llibre de la naturalesa i, per tant, a través de l'observació de la jerarquia natural i dels rangs, estats i ordres on roman cada criatura.¹⁶ La idea s'allarga fins a l'època moderna, tal com es constata a *De ascensione mentis* (1615), del cardenal Bellarmino (1542-1621), per qui la relació i proporció i concordança entre els diversos graons de l'escala ofereix la possibilitat de poder anar pujant cap al Creador.

Alguns historiadors han interpretat aquesta cosmovisió com una justificació de les desigualtats socials, que té com a objectiu mantenir l'ordre social. A la teoria, els diferents estadis o gèneres de vida desiguals en dignitat conviuen en plena harmonia i en concordança. I com que no es pot discutir la voluntat de la natura, tot el conjunt està sotmès a un sistema de lleis pel qual es governa i això impedeix qualsevol lluita entre els homes.¹⁷

3. La societat com a mirall de la natura

Un dels punts més interessants dels *Títols d'honor* és la confrontació entre el món artificial (Estats, honors...) i el món natural (cosmos, minerals, animals...). En posar en relació ambdós mons es pot apreciar el grau de participació de la natura en allò que ha sortit de l'acció de l'home.

L'analogia entre allò natural i allò construït forma part del discurs polític dels principals autors moderns. En aquest sentit, Jean Bodin (1520-1596) és

¹⁵ L'escala de les criatures a Ramon Llull es defineix per tres punts. Primer, la idea que el món és un sistema ordenat; segon, que existeix una jerarquia de l'ésser o éssers; i tercer, una visió de la creació constituïda per un seguit de plans sobreposats que reflecteix el mateix original o exemple diví i conserven una relació analògica entre ells.

¹⁶ Clarence J. Glacken, *Huellas en...* (1996), p. 239 s

¹⁷ Per veure les influències d'aquestes concepcions a l'obra de Thomas Hobbes (1588-1679), a la filosofia mecanicista o en la incorporació de la física d'Isaac Newton (1642-1727) al programa polític de Robert Boyle (1627-1691) després de la restauració de Carles II, vegeu: Peter J. Bowler, *Historia de las ciencias ambientales*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 1998, p. 66-71.

considerat com el principal pensador sobre el tema general de la relació entre la història i la vida amb el món geogràfic.¹⁸ Per ell, per exemple, la monarquia és la forma de la república més segura des del moment que l'observació del microcosmos constata que en el cos animal només hi ha un cap, del qual depenen la voluntat, el moviment i les sensacions.¹⁹ O, si busquem un exemple geogràfic, segons Jean Bodin un dels elements més importants per a determinar el caràcter del poble són les muntanyes. Per aquesta raó, els Pirineus exageren les diferències de latitud entre els pobles, perquè exposen a uns només a les influències del nord i d'altres a les influències del sud: “Los aragoneses, valencianos y otros pueblos de allende los Pirineos son de natural muy diferente a los de Gascuña y Languedoc que tienen mucho del natural septentrional”.²⁰

Amb els mateixos arguments —basats en les equivalències i relacions entre macrocosmos i microcosmos— Andreu Bosc ens justifica la creació dels honors. Per ell, la primera raó de l'existència de graus és la imitació de l'univers, on un cop creat s'assenyalaren els graus, títols i diferències:

“Lo creat en la superficie del lloc y globo terrestres, dona demostracio esser a imitació, y semblansa del dit altre Globo celeste en tots los estats i titols propis de totes les coses naturals creades tant personals com reals en les materies, y formes, y en particular en lo mateix home creat, com a cap y guia de totes les demes a ell inferiors segons la formació de cos y anima, entteniment, inteligencia, memoria, voluntat, sentits, y de les parts de cap, braços, i vida y mort de tots ells, compostats de l'anima intellectual y del cos phisic y palpable de manera que no es un sens lo altres no es home ni part sens anima (...)”.²¹

I si segons la primera raó els honors existeixen per imitació de l'univers, segons la tercera raó és per imitació de les coses naturals existents dins aquest

¹⁸ Clarence J. Glacken, *Huellas en...* (1996), p. 401.

¹⁹ Jean Bodin, *Los seis libros de la república*, edició a cura de Pedro Bravo Gala, Tecnos, Madrid, 1992, p. 291.

²⁰ *Ibidem*, p. 224.

univers. Per exemple, del mateix cos humà i de la mateixa naturalesa de l'home, ja sigui pels graus que atorguen les diferents edats, “cadascuna amb el seu títol d'infància pueritina, joventut o adolescència, edat viril madura, senectut o vellesa i decrepitud”, ja sigui pel sexe, que atorga diferents títols de mascles i femelles, “(...) tant en los animals racionals, com irracionals diferenciats los uns, dels altres ab propis títols segons la naturalesa, y estat de cada qual, un mes digne que altre (...)”. I, de la mateixa manera, existeixen diferents *espècies* dins els homes, i la principal classificació és entre els adàmics i els no adàmics: “(...) Primer creat ab títol de home de la formació del pols de la terra amostrant la diferencia, dels altres homes que Theophrastro anomenada Noadamics ab títols de Nymphes, tritos, nereidos, sariros, monstros, ermaphroditas, pigmeus y altres especies semblant es en los altres animals irracionals y així bé en les altres coses reals ab tants títols so és de terra, Montanyes, Metalls, Plantes, Arbres, y altres moltes (...)”.²²

Aquí, A. Bosc se serveix de Teofrast, qui, basant-se en Paracels, escriu que hi ha dues classes de carn: una de provinent d'Adam i una altra que no, els denominats per Andreu Bosc “noadamics”. La primera classe és material i feta de la pols de la terra, a diferència de la segona, els “noadamics”, éssers que ocupen un lloc entre els homes i els esperits.²³

Pel que fa a la imitació dels animals irracionals per a formar els honors, un dels exemples són les abelles i les grues, que n'honren i en respecten una com a superior. Sobre les abelles existeix una gran literatura durant el

²¹ Andreu Bosc, *Summari, index o epítome...* (1974), p. 3.

²² *Ibidem, passim*, p. 4.

²³ Els no adàmics s'assemblen als homes i dones quant a organització i forma, i als esperits en la seva rapidesa de locomoció. Només posseeixen intel·lecte animal i no són capaços de desenvolupament intel·lectual. Però no són animals perquè tenen raó i llenguatge com l'home, tenen ment però no tenen ànima espiritual. Aquests éssers viuen en els quatre elements. Per exemple, les nimfes a l'aigua, les sílfides a l'aire, els pigmeus a la terra, i les salamandres al foc. També són denominats *ondines, silvestres, gnoms, vulcans*, etc., cada espècie només es mou en l'element al qual pertany i cap no pot sortir del seu propi element. La idea fou emprada arran del descobriment d'Amèrica i la necessitat de definir els seus habitants. Així, segons Paracels, els americans eren com els gegants, els gnoms, les nimfes: “Semblants als homes en tot excepte en l'ànima”, són: “com abelles, que tenen el seu rei; com els ànecs salvatges, que tenen un cap; i no viuen segons l'ordre de les lleis humanes, sinó segons les lleis de la natura innata”. Vegeu: Pedro Laín Entralgo (ed.), *Historia universal de la medicina* (7 vol.), Salvat, Barcelona, 1975;

Renaixement i fou especialment influent el bestiari de Ramon Llull, qui, basant-se en Plini, explica que les abelles tenen per rei a qui no té fibló i, pel que fa a les grues, segons Ramon Llull, van per ordre i la primera canta donant via a les següents i quan es cansa es posa la segona al davant, i així ho fan totes fins que acaben el camí.

D'altra banda, els honors també s'han format a imitació de la jerarquia existent dins de les coses inanimades, i d'aquest punt, segons A. Bosc, “dona l'exemple de l'or en comparació amb el ferro”.²⁴

En resum, s'han format els Estats a imitació i exemple de la jerarquia a l'univers i les coses naturals que el componen: “(...) De uns a altres uns majors, altres menors, y per ser coneguts, qui feu son titol, y senyal ya en les primeres edats, com consta del Text Sagrat, Testament vell, y nou, tant per los officis y actes de la religio com per los demes tocants al govern y conservació de tots ells, com està dalt provar, y mes clar baix constarà”.²⁵

La segona raó de l'existència dels honors és l'instint natural de l'home.²⁶ Aquest instint natural el fa diferenciar-se dels altres i acaparar per a si mateix honres i riqueses, propietats i jurisdicció. Tholosanus també tracta aquest aspecte formulant el que s'ha definit com un “incipient racionalisme jurídic”. Segons ell, una font de l'*ius natura* és la raó humana, que es desplega naturalment per fer front a les necessitats de la vida social. Per tant, la visió del món d'A. Bosc es podria definir com a naturalista. Per ell, la natura crea perquè allò artificial es fa a imatge seva i perviu en l'interior de cada un a través de l'instint.²⁷

A. Debus, *El hombre y la naturaleza*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 1985; W. H. Brock, *Historia de la química*, Alianza, Madrid, 1996.

²⁴ Andreu Bosc, *Summari, index o epitome...* (1974), p. 13.

²⁵ *Ibidem*, p. 13.

²⁶ *Ibidem*, p. 13.

²⁷ La interpretació d'A. Bosc s'ha d'incloure dins del debat filosòfic que classifica els pensadors entre artificialistes i naturalistes. Rosset, per exemple, entén que el contracte social de Hobbes és una creació artificial dels éssers humans que decideixen suspendre el natural estat de guerra declarada per la creació d'un Estat social i polític. En canvi, per altres historiadors, el contracte social de Hobbes és quelcom natural que sorgeix de l'interior de cada individu (vegeu: Clément Rosset, *A anti-natureza; elementos para uma filosofia trágica*, Espaço e Tempo, Rio de Janeiro, 1989).

La resta de les raons de l'existència dels honors són: les necessitats dels governs de ser ben regits i crear estats majors i menors amb títols particulars; la conservació de les repúbliques i principats perquè els reis i poderosos no es poden conservar si no hi ha qui els serveixi i obeeixi; la conveniència de la grandesa i servei dels caps i superiors; el senyal, glòria, premi i retribució de les obres i virtut de cadascú; i conèixer i tractar cadascú amb el seu propi ser i estat.

4. Jerarquia dels mecànics

L'elogi de la vida activa en A. Bosc és molt significativa pel tema que aquí tractem, ja que ens permet abordar la qüestió del significat dels processos artificials d'alteració i transformació de la naturalesa. Després de descriure els títols de deshonor, A. Bosc escriu:

“(...) Los professors de las arts mecaniques no entran en aquest estat, de desonor ans ab los titols de honor, segons cada qual es, y com a tals se admetan en les honres, officiss, y carrechs de les republicues del mon, en particular en nostres Comtats de Barcelona, Rossello, y Cerdanya, com es notori, differents dels homens vils, als quals no es permès obtenirlos, ver es que entre dits mechanichs, y los demes titols de honor, y ha molta diferencia, com a son lloch constarà.”²⁸

Alguns dels grans temes de la cultura europea estan relacionats amb la polèmica de les arts mecàniques i adquireixen gran intensitat a l'època moderna, quan es va formulant una nova consideració del treball, de la funció del saber tècnic i una nova valoració de les arts. La desconsideració vers els mecànics té arrels antigues. Per Plató (427 aC-347 aC), el constructor de màquina ha d'ésser menyspreat. En el mateix sentit, Aristòtil (384 aC-322 aC) exclou els mecànics

²⁸ Andreu Bosc, *Summari, índex o epítome...* (1974), p. 425.

de la categoria de ciutadans i si els homes lliures feien les set arts liberals (gramàtica, retòrica, dialèctica, aritmètica, geometria, música i astronomia), els esclaus es dedicaven a les arts mecàniques o manuals.

La desconsideració, en termes generals, preveu durant l'edat mitjana, però precisament la revolució científica de l'època moderna es troba en la compenetració entre ciència i tècnica, que marcarà la civilització occidental. Es comença a considerar que alguns procediments emprats per tècnics i artesans per modificar la natura ajuden al coneixement de la realitat natural i serveixen per a mostrar la “natura en moviment”. Per tant, són útils com a instrument per a l'estudi de l'entorn. Així, durant el Renaixement presenciem un gran canvi i l'elogi és present en textos com els de Giordano Bruno (1548-1600), en textos d'enginyers com Guidobaldo del Monte (1545-1607), miners com Georg Bauer Agricola (1494-1555) o constructors de màquines del XVI, i es reforça amb Francis Bacon (1561-1626) i Descartes (1596-1650).²⁹ No obstant això, val a dir que encara al segle XVII no existia consens sobre el tema. Així, Richelet (1631-1698), a la veu “mécanique” del *Dictionnaire français* (1680), escriu: “el terminio mecánico, referido a las artes, significa lo que es contrario a liberal y honorable: significa bajo, vilano, poco digno de una persona honesta”.³⁰

Per totes aquestes raons és tan significatiu que A. Bosc elogiï els mecànics. I cal afegir que, en tractar el tema, A. Bosc és conscient d'aquesta variabilitat de posicions respecte als mecànics i així constata, un cop més, que entén que el dret varia històricament en alguna de les seves parts depenent del context: “Los graus, ordes i estimació que hi a entre ells si be regularment tots son mechanichs es segons les costumes, y privilegis de les terres, com se experimenta que los excercints la una, o altre art de les referides, uns son mes estimats en unes terres que altres (...) es per raho de les consuetuts, y privilegis particulars de les terres fundats, o per necessitat mes de aquella, que la terra més estima, ho tenir major antiguedad, y serveis (...) los privilegis de totes elles

²⁹ Allen G. Debus, *El hombre y la naturaleza en el Renacimiento*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 1985, p. 32 s.

³⁰ Paolo Rossi, *El nacimiento de la ciencia moderna en Europa*, Crítica, Barcelona, 1997, p.138-145.

y de quiscuna en particular a mes dels particulars de dret comú gosan molts altres segons los usos, costumes y privilegis ahont habiten (...)”.³¹ Per tant, també aquí els graus dins dels treballadors depenen de les consuetuds o privilegis particulars de cada terra. Amb aquestes paraules s'entén que, per A. Bosc, la llei és natural d'una manera i el dret es constitueix en dret natural d'una altra manera diferent. El dret natural té a veure amb la natura històrica de l'home i cal tenir en compte les necessitats de cada moment i els esdeveniments històrics per determinar-lo. I aquestes necessitats són de tipus diferents: canvis econòmics, socials, polítics, tecnològics i també canvis en les valoracions personals; d'aquesta manera allò que és just a la llum d'una legislació pot ser injust segons altres punts de vista. Significativament, d'entre els mecànics i basant-se en B. de Chasseneux, elabora un elogi especial dels pagesos i de l'art de l'agricultura, compartint així el discurs d'Onofre Manescal.

5. Les regulacions de la natura

A més de les formulacions abstractes sobre la natura, A. Bosc ens descriu una geografia amb conflictes derivats de les riuades, els problemes jurisdiccionals o la propietat. Per tant, la natura no és només una entitat abstracta, sinó una realitat quotidiana formada per necessitats socials.

En tractar els conflictes derivats dels recursos naturals, A. Bosc atorga una rellevància especial a l'exposició dels pactes generats per l'ús d'aquests recursos i que segons la legislació moderna s'han convertit en les lleis. L'exposició de les lleis, drets o costums en relació amb l'entorn ambiental mostra una intencionalitat molt concreta. Andreu Bosc vol confrontar, garbellar, racionalitzar i fer una síntesi del confús cos de costums, ordenances i drets d'ús del passat d'un territori amb uns problemes i uns intents de solucionar-los comuns. L'autor tracta de manera aprofundida aquests problemes i solucions en els comtats, on tenen una llarga història. Per tant, els

³¹ Andreu Bosc, *Summari, índex o epítome...* (1974), p. 425 s.

habitants del territori que Andreu Bosc vol elogiar, descriure i delimitar territorialment posseeixen una xarxa de records, frustracions, pèrdues i esperances tan ben cosida a través del dret, que qualsevol intent per a tenir una Generalitat pròpia sembla plenament justificat.

Andreu Bosc exposa la xarxa de drets, usos i costums que codifiquen i regulen el Rosselló i la Cerdanya. La seva recopilació ens parla d'una societat molt organitzada. I si hi afegim la lectura dels drets i constitucions catalanes modernes, ens adonem que aquests usos i costums es desenvoluparen perquè no existeix cap altra manera de fer viable l'existència dels habitants d'aquest territori; la raó immediata de la seva existència, com constata A. Bosc, són les necessitats i exigències de la vida quotidiana. D'altra banda, amb la seva exposició exhaustiva de l'origen de les lleis o drets, l'autor constata l'aplicació de la idea de pacte com a mecanisme fonamental de la constitució política de Catalunya, on tal cosa és lícita i tal altra prohibida i les coses s'han de fer d'aquesta o d'aquella manera perquè en tal moment així no han acordat, expressament o tàcitament, la potestat suprema i un individu, una corporació, un estament o tota la comunitat política.³²

La propietat de la natura és un dels primers temes que interessen l'autor. Segons la seva obra, allò que neix en terra, mar o cel per *dret de gentes* és de qui ho adquireixi encara que sigui propietat d'altres. Per tant, es pot adquirir igual que els exèrcits s'apropien del que troben, igual que qui troba un tresor se'l queda o igual que la gent es pot beneficiar de l'aigua vinguda d'una inundació natural.³³ Però a través del *dret civil* aquestes coses passen a ser propietat privada. Passen a pertànyer a la propietat del senyor amb títols d'últimes voluntats o contractes o tradició o llarga possessió. Així, amb el dret civil, igual que es configuraren els Estats i els títols personals, també es configura la propietat privada de la natura. Amb tot i això, algunes coses continuen pertanyent al *dret de les gentes comú*, com el cel, l'aigua, l'aire, el mar, els rius, les fonts, els llacs, les ciutats, les viles, les cases i altres, si bé algunes coses

³² Antoni Simon Tarrés, *Els orígens ideològics de la revolució catalana de 1640*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1999.

³³ Andreu Bosc, *Summari, índex o epítome...* (1974), p. 6.

d'aquestes també són susceptibles de ser privades i pròpies de particulars. En tractar el tema de la propietat, Andreu Bosc ens descriu dos tipus de llei: la *llei natural* pròpiament dita és el dret comú a tots els animals, i el *dret de gentes* és la part del dret natural propi dels homes. Aquesta distinció està plenament inspirada en l'ideari de Tholosanus.

En el mateix sentit, Andreu Bosc tracta amb un interès especial la formació d'alguns càrrecs relacionats amb l'organització de l'entorn ambiental. Per una banda, parla del mestre de forests,³⁴ l'encarregat d'administrar els boscos i cases i prohibir o concedir llicències de caça. El càrrec el creà el rei Pere l'any 1377, i s'uní amb el procurador reial per la pragmàtica del rei Ferran de 1493. I mostra que, al segle XIV, la multiplicació d'usos a l'entorn del patrimoni forestal —per exemple, amb el creixement de la indústria del carbó lligada als molins de ferro— posa en perill l'equilibri entre l'home i el medi.

El conflicte a l'entorn del bosc també condueix a la creació de l'ofici i jurisdicció dels sobreposats de l'horta de la vila de Perpinyà,³⁵ amb jurisdicció sobre els casos de mals, tales i malifetes en els termes i propietats dels habitants de Perpinyà. El seu origen és un costum antic escrit a Perpinyà, repassat per A. Bosc i segons el qual, si es talla un arbre o se li fa mal, o si es cala foc en alguna propietat d'aquesta ciutat, els sobreposats han d'anar al lloc i jutjar-ho. També s'encarreguen del regadiu i de la manera com s'han de plantar els arbres i canyes.³⁶

Una altra de les regulacions destacades per A. Bosc és la de mestre d'aigües, un càrrec estretament lligat al de mestre de forest. La seva funció mostra que un problema ambiental comú a la zona, les inundacions, dóna una identitat comuna a tota la població que el pateix i mostra la consciència col·lectiva dels riscos d'inundacions a la zona. Aquesta consciència es tradueix en mesures per a garantir la seguretat de la població riberenca i els seus interessos econòmics. Sorgeix arran del seguit d'inundacions registrades a partir

³⁴ *Ibidem*, p. 267-269.

³⁵ *Ibidem*, p. 496.

³⁶ Rosa Congost, "Pràctiques de justícia i de policia rural al Rosselló de l'Antic Règim. Els sobreposats de l'horta de Perpinyà", *Afers*, núm. 28 (1997), p. 635-666.

de finals del segle XIII, quan la Salanca³⁷ queda molt afectada per les continuades crescudes dels rius, inundacions de camps i enderrocaments de les rescloses dels molins, els canals d'irrigació i els ponts. Per això, l'intent d'organitzar solucions s'inicia l'any 1369, quan Pere IV fa projectar les obres necessàries per evitar que l'Aglí modifiqui el seu curs entre Clairà i el mar. Per finançar aquesta política d'infraestructures, els sobirans institueixen una administració fiscal. Al capdavant és col·locat el procurador reial del Rosselló, per al qual és creat, en els primers anys del segle XV, el càrrec de mestre d'aigües, per dues pragmàtiques del rei Alfons, de 1416 i 1419.

L'ofici de procurador reial, com a mestre d'aigües i mestre de forest, és l'encarregat d'administrar totes les aigües existents dins els béns patrimonials del rei, com les aigües nivals, pluvials, rius, sèquies, fonts, estanys i pesques. Aquesta funció fins a aquest moment es fa en comissions especials, tal com es veu en les provisions del rei Pere.³⁸ El mestre d'aigües també ha de decidir com cal recaptar i repartir les despeses de construcció i manteniment de les rescloses i arranjamet de rescloses, regadius i ponts. Així, sota la seva direcció, un grup de recaptadors s'encarreguen de percebre la talla, la imposició repartida entre les comunitats riberenques. També ha d'administrar la pesca i la caça i la propietat de les llenyes i fustes transportades pel riu o les inundacions; les ha d'administrar com a propietat del rei i les ha de vendre o arrendar com la resta de béns patrimonials.³⁹

³⁷ La Salanca deu el seu nom a la presència de capes de sal que puja per capil·laritat i evaporació a la superfície. La zona s'estén entre l'estany de Salses i la Tet, i entre el Crest i el mar.

³⁸ Andreu Bosc, *Summari, índex o epítome...* (1974), p. 267.

³⁹ També Pèire de Marca indica la importància de mantenir nets els cursos fluvials. Concretament, es refereix al canal d'Aude i com la negligència dels habitants en netejar el curs provocà que perdés el seu propi curs. Les sorres s'amuntegaren per les regolfades del vent, taparen la desembocadura i segons Pèire de Marca, si no s'arranja l'obstrucció a costa de l'erari públic, s'haurà d'abandonar la seva utilització naval per a l'exportació de les mercaderies provincials (Pèire de Marca, *Marca Hispanica*, Llibreria Josep Sala i Badal, Barcelona, 1965, p. 38).

6. El preu de les externalitats negatives. La regulació de les riuades a les constitucions catalanes

Malgrat la creació del càrrec de mestre d'aigües, les constitucions catalanes continuen focalitzant l'atenció cap a l'externalitat negativa o el perjudici ambiental en els comtats. Així, en el capítol 28 de les Corts de Montsó de 1585, s'escriu que l'experiència ha demostrat que si “les rieres, recs, nodrals, agulles, clamor, no tenen exaucs ni motes es fan grans mals al Principat i als comptats de Rosselló i Cerdanya”. L'argument que justifica la constitució és doble: sanitari i econòmic. El mal és doble. Per una banda, afecta la salut corporal perquè les aigües estan represes, mortes i infectes. Per altra banda, el problema és econòmic: es deixen de conrear moltes terres i de les que es conreen es neguen els fruits i no es pot fer la collita. Per tant, si les rieres o recs estiguessin nets i escurats, no s'infectarien ni causarien inundacions.

La constitució justifica la necessitat de finançar una obra pública per trencar amb una externalitat negativa amb arguments d'ordre econòmic i sanitari, perquè tot plegat perjudica els terratinents, els senyors dels delmes i els eclesiàstics que reben primícies. Per això cal fer exaucs en condicions i, per fer-los, la constitució fa convocar un consell. En aquest, s'escolliria cinc persones “hàbils i expertes en coses de exaucs” que haurien de reconèixer i valorar en la seva parròquia totes les rieres, recs, madrals i camins d'aigua pública i, un cop feta la revisió, haurien d'elaborar informes notariais per valorar la situació dels recs.

La constitució també explica i dissenya un sistema de finançament de les obres d'arranjament⁴⁰ per permetre una eficàcia productiva més gran de les terres inundades. El sistema de finançament proposat per la constitució és a través dels censals. Així, la constitució tracta d'evitar el problema identificat per

⁴⁰ *Constituciones y otros drets de Catalunya compilats en virtut del capítol de Cort LXXXII. de las Corts per la s.c.y r. majestat del rey Don Philip IV. nostre senyor celebradas en la ciutat de Barcelona any M. DCCII.* 3 vol., Barcelona, 1704. Josep M. Pons i Guri (ed.), *Constituciones y otros drets de Catalunya...*, Textos Jurídics Catalans, Lleis i Costums, 4/2, Barcelona, 1995, p. 249-252.

Jan de Vries,⁴¹ per qui a la societat tardofeudal europea el problema no era, en general, la insuficiència de capital, sinó, més aviat, la mala inversió.

La constitució proposa fer obres en benefici de tota la comunitat i per això es vol aconseguir que tothom pagui. Quan els responsables volen fer una obra tenen el dret d'exigir la compra d'un censal. I tothom està obligat a participar en la compra perquè tothom se'n beneficiarà. Així, cada parròquia compra el dret a percebre una paga durant un seguit d'anys.

En el capítol 29 s'explica que cal triar qui realitzarà l'obra. El notari, juntament amb els cinc experts escollits i els jurats i prohoms de la parròquia, ha de posar en una o diverses "tabba o albara" la relació dels experts i fer un encant públic durant tres diumenges o dies de festa continus a la vila o viles veïnes de la parròquia. Aleshores, es busca qui vulgui fer l'obra al millor preu. I l'escollit ha de dir si vol fer un preufet a soles o una "tabba o albara" o moltes i també ha de deixar clar quina part vol fer, tenint en compte que primer cal fer la part més necessària.

En el capítol 30 s'explica com cal fer els censals. El censal és una inversió forçosa i, com que calen molts diners, l'obra es finançarà a través d'un censal mort a raó de vint mil per mil. Per tant, tindria un interès del 5%. El capítol fa especial incidència en la necessitat d'obligar a la compra del censal tots els poblats i terratinents de la parròquia *insolidum*. D'aquesta manera, s'evitarà el comportament individualista. Sens dubte, esbrinar a través dels documents notariaus generats per aquests censals si tothom participa en la compra seria un punt important per a conèixer el valor que la població atorga a una externalitat negativa. És a dir, seria interessant conèixer la disposició a pagar per a evitar un perjudici ambiental.⁴²

7. L'especificitat ambiental del Principat i els comtats

⁴¹ Jan de Vries, *La economía de Europa en un periodo de crisis, 1600-1750*, Cátedra, Madrid, 1979.

⁴² Joan Martínez Alier, *Introducció a l'economia ecològica*, Rubes Editorial, Barcelona, 1999, p. 24.

Com hem dit, per Andreu Bosc descriure respon a una de les característiques dels legisladors dels segles XVI i XVII: cal conèixer l'entorn per actuar-hi i reformular les lleis a mesura que l'entorn ho necessita, una interpretació que podríem complementar amb la condició de terciari franciscà de l'autor i la sensibilitat vers l'entorn que manifesta la teoria de l'obra franciscana i que testimonien les diferents apel·lacions d'Andreu Bosc a la necessitat d'escriure sobre les coses naturals de Catalunya.⁴³

La descripció de l'entorn va des d'allò més gran fins a allò més petit. Per començar, A. Bosc entén que el món és format per dos globus, el celest i el terrestre. Dins la terra la situació i les parts de la terra són tractades per la geografia i les parts de l'aigua per la hidrografia. I aquestes ciències expliquen que el món té diferents títols i es divideix en sis parts: Europa, Àsia, Àfrica, Peruana, Mexicana i Magalanica.⁴⁴ Seguint l'autor, aquestes sis parts del món es divideixen en províncies particulars o corografies i cada una té diferent tipus de terra i aigua, segons la figura superior astronòmica.⁴⁵ Així, les característiques a la terra són condicionades per uns trets astronòmics que la influencien, especialment, en les condicions sanitàries. No obstant això, en congruència amb la filosofia del dret d'Andreu Bosc, el cel no determina, només influencia. Així, la salut dels habitants d'un lloc depèn, en primer lloc, dels costums de cada lloc i, en segon lloc, de la natura. Per tant, tal com el pacte és el mecanisme fonamental de la constitució política del Principat, el costum és un dels mecanismes fonamentals en la constitució sanitària del territori.

Significativament, abans de descriure cada territori individualment, A. Bosc descriu el Principat i els comtats com un tot territorial. D'aquesta manera, quant a la situació climàtica, el Principat i els comtats es troben en el sisè clima:

⁴³ Per exemple, crítica la manca d'interès per escriure sobre l'estany de Salses, Andreu Bosc, *Summari, index o epitome...* (1974), p. 82.

⁴⁴ Per tant, divideix Amèrica en tres parts, corresponents a les tres grans parts que sortien als mapes de l'època. El concepte geogràfic *regió magallànica* entre els segles XVI i XVIII es trobava limitat per l'amplitud territorial que els geògrafs i governants de l'època li donaven: limitant al nord amb el regne de Xile i al nord-est amb les províncies del Ríu de la Plata. Per tant, estava integrat per la Patagònia i Terra del Foc.

⁴⁵ Andreu Bosc, *Summari, index o epitome...* (1974), p. 3.

“La part de tota la universal terra creada, que en la present era, està decorada ab titols de Cathalunya, Rossello, y Cerdanya o de Comtats de Barcelona, Rossello, y Cerdanya està situada e inclusa segons regla Geographica dins la circumferencia y continencia de la sisena part del mon, anomenada Europa en lo ambit y figura de Espanya”.⁴⁶ I, pel que fa a la zona, segons les regles cosmogràfiques, el Principat i els comtats es troben dins de la zona temperada de l'altitud del pol àrtic, des dels 41 graus i 6 minuts fins als 43 graus i 15 minuts. Per això, el clima del Principat i els comtats és temperat: “Tota ella es de clime templat donant casi sempre son temps ygal, en tots los quatre temps del any en les dos equinoccies restan yguals los dies, y nits ab dotze hores, poch mes o manco quiseu en los dos solticios tenint sols desigualtat o de dia o de nit quatre hores poch mes”.

Pel que fa a la situació, també cal delimitar de manera precisa el territori descrit: “Confronta de tremontana ab lo Regne de França, monts Pirineus per limits de Ponent los Regnes de Arago y Valencia de mitg jorn, y llevant lo Mar Mediterraneo y com mes llargament refereixen las demes cartas Geographicas de Abraham Ortelio, Petro Bercio y la particular Corographia de Fra Francesc Diago”.⁴⁷

Entenent la geografia com a qualitativa, tots aquests trets han configurat unes característiques determinades dels habitants del Principat i els comtats del Rosselló i la Cerdanya:

“Los pobladors dels primers als presents de naturalesa robusta, sana, acomodada, y aptissima pera tots, y qualsevols actes tant de lletres, com armes, tant regalo, com treball, tant per senyors, com inferiors, y en tots los demes actes, y virtuts morals, aspectes, presencias, compostures, modesties, y altres com se ha provat dalt.”⁴⁸

⁴⁶ *Ibidem*, p. 77.

⁴⁷ Andreu Bosc, *Summari, index o epítome...* (1974), p. 77.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 78.

8. Autosuficiència dels comtats del Rosselló i la Cerdanya

Com s'ha dit, un dels objectius d'Andreu Bosc és fonamentar la separació de la Generalitat de Barcelona amb argumentacions històriques, territorials, juridicoinstitucionals, lingüístiques, culturals, econòmiques⁴⁹ i, també, exposar la particularitat ambiental del Rosselló, la Cerdanya i el Conflent.⁵⁰

En efecte, segons A. Bosc, les tres zones són diferents, tenen particularitats ambientals però estan estretament connectades per la complementarietat d'activitats econòmiques i naturals. Andreu Bosc ens mostra cada una de les dues valls principals dels Pirineus de l'est com a unitats físiques i humanes. El seu punt d'unió, la identitat, són les característiques i els problemes ambientals comuns derivats de l'aigua, el relleu i el clima. Així, el Rosselló és una plana litoral creuada per tres rius —l'Aglí,⁵¹ la Tet i el Tec— i de caràcter eminentment agrícola. Aquests tres rius formen tres fèrtils valls —la del Conflent és la millor— i són el punt d'unió amb la Cerdanya, una terra muntanyosa i de caràcter eminentment ramadera.

Del Rosselló destaca l'empenta econòmica proporcionada per Perpinyà, d'on l'autor descriu tot allò que al llarg del temps ha permès l'auge industrial i comercial de la zona, com la llana, el lli, les plantes tintòries i altres productes que denoten la presència d'una draperia de bona qualitat mitjana, com a Barcelona.⁵²

⁴⁹ Antoni Simon Tarrés i Pep Vila, *Cròniques del...* (1998), p. 137.

⁵⁰ Andreu Bosc, *Summari, índex o epítome...* (1974), p. 84.

⁵¹ L'Aglí neix a les Corberes, sota el pic de Bugarac. Travessa l'extrem occidental del Perapertusès i gira cap al sud i entra a la Fenolleda. Penetra al Rosselló per la Tor de França i, després de passar per Estagell i Ribesaltes i de travessar la Salanca, desemboca a la Mediterrània, entre la Tet i l'estany de Salses.

⁵² L'economia medieval perpinyanesa es basava en l'agricultura, amb una modesta draperia local centrada a Perpinyà i, sobretot, era un centre comercial. Després de 1285, la draperia de Perpinyà progressa ràpidament. El 1317 el rei Sanç reagrupa les manufactures de llana i de lli al puig Sant Jaume. En aquest moment, és fàcil obtenir matèria primera i hi ha una llana local abundant i també del Maestrat, del nord d'Àfrica, d'Espanya, de Mallorca i d'Anglaterra. Des de finals del segle XV, Perpinyà anà perdent la seva força econòmica. La combinació dels efectes de les epidèmies, les guerres, el bandolerisme, els conflictes fronterers amb els hugonots francesos i el retrocés del comerç del Mediterrani davant d'altres àmbits anaren esllanguint les

D'altra banda, dedica molt espai a parlar de l'especificitat que reporten els estanys de sal i es destaca d'una manera especial l'estany de Salses. Seguint la descripció, el territori de Salses es compon de tres grans entitats geogràfiques ben diferenciades que li confereixen un paisatge contrastat i variat: a l'est l'estany, al sud la plana i a l'oest i al nord els turons. A més, és important perquè es troba a la frontera entre Espanya i França: “Exceptat lo de Salsas que per ser tant gran de circumferencia mes de sis llegues la mitat de Espanya, y l'altra de França (...)”.⁵³ L'estany és destacat per l'energia hidràulica que genera, pels recursos piscícoles i també per les lleis naturals pròpies i exclusives que s'hi observen i que fan diferent el Rosselló de França i del Principat.

L'apreciació de la riquesa que reporta l'estany al Rosselló també és copsada per Francesc Comte:

“En temps de grans ayguas se ve a juntar ab la gentil ribera de la Tet, y la de la Tet ab lo Tech, de tal manera que de la vila de Salses fins a la de Argelés se pot navegar ab barques, per estar los camps antigament anomenats sussuans a causa de les grans sutzures que-s fèyan en ells, los quals vuy, los naturals de aquella terra, anomènan salsuras, que-s fan en molta terra, que y ha en dits camps salebrosa, y per ço, los antics anomenaren la vila de Salces, Sàlsule, y als que aquesta terra suessetans; y vuy, per las ditas inundacions y aygües, les quals apòrtan ab llurs revolucions en dits camps molta terra, a la qual anomènan sals; pobles salanquesos; y per llur gran fertilitat són los principals del comtat de Rosselló y los que-l tenen abundant de tot gra”.⁵⁴

En la descripció del Rosselló també es destaca la presència del Pirineu, de les seves muntanyes i de la influència que tenen sobre el paisatge i els

activitats industrials i comercials de Perpinyà i, en general, dels territoris de la Catalunya del nord.

⁵³ Andreu Bosc, *Summari, index o epitome...* (1974), p. 82.

⁵⁴ Francesc Comte, *Il·lustracions dels comtats de Rosselló, Cerdanya i Conflent*, edició a cura de Joan Tres, Curial, Barcelona, 1995, p.185.

habitants. La idea també la transmet a la perfecció el viatger Thomas Platter, qui descriu Perpinyà de la manera següent:

“Il faut dire que les montagnes sont tellement proches de la ville que, par effet d'écran, elles font obstacle aux froidures et à la bise, si bien qu'on n'est point obligé de fermer les ouvertures des maisons. Un gros ruisseau, large de quatre pas environ, passe en ville, suivant le trajet d'une certaine rue. Sur les deux rives de ce cours d'eau sont plantés des orangers, chacun d'eux ayant la hauteur d'une pique. Lors de notre passage, ils étaient chargés de fruits mûrs. Il y avait là plus d'une cinquantaine de ces arbres. Ils me faisaient penser, chez nous, aux saules, amateurs d'humidité. En effet, les gens nous disaient que ces orangers poussent très bien avec les pieds dans l'eau et donnent ainsi des fruits. Les jardins situés à l'intérieur et à l'extérieur de la ville n'étaient pas en reste: on y trouvait, en quantité, de bons gros orangers, d'une forte stature, et puis des arbres chargés de citrons ou de limons. Ce qui m'a beaucoup étonné, c'est que ces arbres ne gèlent point, alors que la ville est tour contre les Pyrénées, qui sont souvent couvertes de neige. Mais on m'a expliqué une fois de plus que les montagnes proches, paradoxalement, abritent bien mieux cette ville contre l'air froid, et qu'ainsi Perpignan jouit d'un climat tempéré. C'est l'inverse de ce qu'on a éprouvé à Bâle maintes fois: les Alpes couvertes de neige, éloignées de chez nous, projettent de grandes froidures sur notre ville”.⁵⁵

La descripció de la Cerdanya es basa en l'orografia abrupta i la presència de l'aigua, especialment el riu Segre, que neix de les muntanyes de Núria i les travessa totes camí de la Seu d'Urgell. De la Cerdanya, els recursos naturals esmentats per A. Bosc ens parlen d'una terra freda, amb poques oliveres i vinya, “per ser la terra freda la major part del tems coberta de neu”, però molt rica en

⁵⁵ *Le voyage de Thomas Platter*, edició a cura d'Emmanuel Le Roy Ladurie, Fayard, París, 2000, p. 414.

pastures per a mantenir un bestiar que genera gran riquesa al país. La fauna i la flora són característiques dels llocs de muntanya.

D'altra banda, el territori del Conflent és reconegut amb particularitats ambientals pròpies. És descrit com una vall de sis llegües de longitud i cinc de latitud, on els elements definidors són el riu Tet, que la travessa, i la muntanya del Canigó.⁵⁶ Aquí, la població s'agrupa en els regadius dels costats del Tet i en els torrents dels costats dins de les muntanyes, com a Conat Vall de Oau, Mosset, Sant Miquel de Cuixà, Sant Martí del Canigó, Saorra, etc. Aquestes agrupacions de pobles tenen uns usos comuns, un determinat tipus d'economia i en part a causa de tot això tenen una certa forma de societat, poc o molt diferenciada de la resta.

Segons A. Bosc, el Conflent reuneix totes les fertilitats i abundàncies de la Cerdanya i el Rosselló i, fins i tot, els supera en l'abundància de ferros i per això hi entra molt diner, i, malgrat ser una terra muntanyosa i freda, té gran abundància d'oli, vi i fruites de totes les espècies.

L'altre element destacat de la Cerdanya és el Canigó, una muntanya amb uns mites, com reconeix Andreu Bosc, que han inspirat històries de les cròniques de Gervais de Tilbury (1160-1211) i de Salimbene de Adam (1281-1288), passant per Jeroni Pau, Lucia Marineo (1460-1533), Pere Antoni Beuter (1492-1554), Reginald Poc (segle XVI), Jeroni Pujades, Onofre Manescal, el comte de Rochefort (1623-1694) i Feliu de la Peña (segle XVII).

9. Els trofeus de Pompeu. La frontera

Durant l'època moderna està en plena vigència el debat a l'entorn de la determinació de la frontera entre la Gàl·lia i Hispània. Durant la dècada dels quaranta del segle XVII, Pèire de Marca escriu *Marca Hispanica* per justificar que la línia fronterera establerta al Tractat dels Pirineus en les terres catalanes

⁵⁶ Les crestes i pics del Canigó (2.784 m), situats entre els 2.400 i els 2.700 m, formen un front muntanyenc de gneis i granit entre el Conflent i l'Alt Vallespir, al sud.

del Rosselló, del Conflent, del Capcir i del Vallespir i d'una meitat de la Cerdanya és encertada, perquè per natura i segons la història corresponien a França.⁵⁷

“Explicades aquestes coses (...) és precís que ens atansem a la concreta disquisició de la delimitació per on queda separada de les Hispànies la Gàl·lia Narbonesa, a la qual adscriuïrem les comarques del Rosselló, del Conflent i del mateix Capcir, segons la creença dels escriptors antics. És una cosa sempre constant en els antics que la frontera natural entre les Gàl·lies i les Hispànies són els Pirineus, que corren en contínua i mantinguda filera des del Mediterrani a l'occeà. (...)”.⁵⁸

En el mateix sentit, en el capítol primer, P. de Marca deixa clar que l'origen de les fronteres és diví i que aquestes són fixes: “La providència de Déu governava la disposició d'aquestes coses de tal forma que les donà a les races segons les seves diferents inclinacions i la diversitat del clima i del terreny, i els posà unes fronteres fixes i naturals (...)”.⁵⁹

Per afinar en el punt exacte on cal establir la frontera, Pèire de Marca indica que la línia es troba allà on s'havien posat els trofeus de Pompeu i es basa en Estrabó, per qui es troben “a l'altura del Pirineu que delimita aquella comarca de la d'Empúries que està dins la Hispània”.⁶⁰ En el mateix sentit, cita Jeroni Pujades i Francesc Comte,⁶¹ que adscriuen el comtat del Rosselló a Hispània i situen els trofeus de Pompeu a Fenollet, però, segons P. Marca, “no

⁵⁷ Joaquim Icart, proemi a Pèire de Marca, *Marca Hispanica...* (1965), p. VIII. Sobre el concepte de frontera pirinenca i en concret a Pèire de Marca, vegeu: Núria Sales, “De què tracta el tractat dels Pirineus? I va ser realment decisiu, el paper de P. de Marca en el traçat de la frontera?”.

⁵⁸ Pèire de Marca, *Marca Hispanica...*(1965), p. 47.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 3.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 60.

⁶¹ Significativament, Francesc Comte, en repassar la història de la frontera, escriu sobre el principi dels temps: “No hi havia termens entre las regions espanyolas y francesas; per lo que encara que se moblàs de principi a la població e la França (...) nos curaven de termenar-les perquè tots vivien espanyols i francesos, ab gran contento de les fruytes produhien los arbres, y de les rael y grans que la terra de si matexa produhia, y de la llet de las ovellas, cabras y vacas

es pot inventar res de més absurd”.⁶² De la mateixa manera, indica que J. Pujades manipula les dades d'Estrabó per establir el límit de les Hispànies a Leucata i no a Empúries.

Respecte a l'assumpte, Andreu Bosc s'alineja amb Jeroni Pujades i Francesc Comte. I és molt significatiu, per al tema que tractem aquí, de quina manera nega que el Rosselló pertanyi a la província narbonesa. L'autor de Perpinyà indica que al Rosselló existeixen dos fenòmens o “dos actes i fets rars que Deu per sos tant ocults secrets ha creats” que mostren que, quant a aspectes ambientals, no existeix coincidència entre el Rosselló i França. En efecte, una de les proves és el comportament dels francolins, que indicaria una certa incompatibilitat ambiental d'aquests animals del Rosselló amb França, i per tant, indicaria que la frontera amb França es troba a Leucata:

“Com saben tots els naturals de Rosselló i els francesos cada dia experimenten que els ocells i animals volàtils anomenats francolins que es troben amb abundància al Rosselló no es troben en cap cas ni tan sols es veuen a França. I, fins i tot, els que hi ha volgut entrar es moren. Mai cap espanyol ni francès n'ha vist a França i en canvi se'n troben a la frontera d'Espanya”.⁶³

L'altre cas és el d'un tipus de peix de l'estany de Salses que només s'ha trobat a la part d'Espanya i mai no creua fins a la part francesa. D'alguna manera, A. Bosc introdueix aquí el concepte de territori ecològic, és a dir, l'àrea o volum d'espai ocupat o defensat per un individu o grup d'individus d'una mateixa espècie.

En el mateix sentit, A. Bosc exposa cinc de les opinions principals que argumenten on cal agafar el principi dels Pirineus per fer la divisió entre Espanya i França. A. Bosc pren posició fermament a favor de la idea que les

que los espanyols, en llurs comarcas, ab sollicitut apasturàvan y munyían.” (Francesc Comte, *Il·lustracions dels comtats de...* (1995), p. 197).

⁶² Père de Marca, *Marca Hispanica...* (1965), p. 48.

⁶³ Andreu Bosc, *Summari, index o epítome...* (1974), p. 122.

muntanyes començades a Portvendres, al Cap de Creus i a Leucata totes són Pirineus i la divisió entre Espanya i França cal situar-la al promontori de la punta de Leucata i “seguint sa cordillera deixant los Comtats de Rosselló y Cerdanya de la part de Espanya”.⁶⁴

Andreu Bosc s'esforça a destacar que tot l'inclòs entre les muntanyes de l'Albera i de Leucata té una identitat ambiental pròpia i amb unes fileres de muntanyes tan entrelaçades que distingir quines són Pirineu i quines no és gairebé impossible. I, significativament, no només destaca la unitat geogràfica de les muntanyes, sinó també els aspectes ambientals com el clima, la naturalesa, la fertilitat i la producció d'arbres, plantes i menes:

“De experiència certa saben els naturals dels Comtats que tant la una punta com l'altre s'ajunten amb branques lligades les unes amb les altres, sent les dues cordilleres les seves valls, i planes, dintre estan Rosselló, Conflent i Cerdanya. Dites cordilleres de dites montanyes van unides, només els colls i ports són al mig i tot i amb això estan tan acostats i units que semblen unes en particular deves la part de llevant i tremontana passant el riu Tet restant només pel mig els torrents i escorredors de les aigües, quan al demes son tant lligades, unides i mesclades les unes amb les altres que es impossible donar cordillera de linea recta (...) totes són en un mateix clima, naturalesa, fertilitat, producció d'arbres, plantes, menes i en lo demes iguals, diferenciades sols amb la altitut que tenen unes mes que altres i de aquí mes aspres o fertil”.⁶⁵

En el mateix sentit, justifica que els Pirineus inclouen la carena de Leucata perquè quan els escriptors parlen dels llacs del Pirineu, ho fan dels de Leucata i no ho poden fer dels del Canigó perquè allà no n'hi ha. Endemés, el Canigó s'allarga per llevant fins a Leucata i no hi ha cap tipus d'element que

⁶⁴ *Ibidem*, p. 117.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 123.

justifiqui una divisió entre els dos llocs. I, significativament, per justificar que la carena de Leucata i Salses són Pirineus, cita Zurita, qui malgrat opinar que el Rosselló pertany a la Gàl·lia narbonesa amb la descripció que fa de la carena de Leucata i Salses, justifica que són Pirineus.⁶⁶

10. Homogeneïtat catalana

Andreu Bosc és conscient de l'articulació de l'economia de les comarques pirinenques amb el conjunt de l'economia del Principat i molt concretament de les terres de Lleida. Així mateix, palesa els trets definitoris de les relacions entre la pagesia i els senyors de les comarques de muntanya amb l'existència a la zona plana d'una important presència de terres senyoriales. Com Francesc Comte escriu, es cospa la importància de la ramaderia transhumant entre la plana i la vall: “Les quals sumitats de montanyas en lo estiu estan totes plenes de bestiar grosos y menuts, com són: vacas, eguas, cabras y bestiar de llana; recreant-se en ellas una infinitat de pastors, vaquers y altres guardians que, de la part de Catalunya y dels dits Comtats, pújan en lo estiu ab llurs ramades de bestiar a les pastures de dites montanyas (...)”.⁶⁷

A més de les relacions econòmiques, A. Bosc descriu que les terres del Principat i les dels comtats comparteixen característiques geològiques. Indica que tot Catalunya, el Rosselló i la Cerdanya estan situats dins la circumferència dels monts Pirineus: “Tota Catalunya, Rosselló i Cerdanya y sos comptats estan situats dins la circumferència dels Monts Pirineus, que de totes parts ses branques los travesen, i circunceixen (...)”. Troba unit d'una manera especial el conjunt pirinenc que s'estén des de Salses, al peu de les Corberes, fins a l'Empordà i el Gironès. La idea és compartida per Jeroni Pujades, per qui les muntanyes de l'Albera, el Montseny, Sant Llorenç, Montserrat i Montsec, entre d'altres, són totes braços dels Pirineus. Per tant, per Andreu Bosc i per Jeroni

⁶⁶ *Ibidem*, p. 123.

⁶⁷ Francesc Comte, *Il·lustracions dels comtats de...* (1995), p. 168.

Pujades, els territoris des del Rosselló cap avall queden units per un mateix sistema muntanyenc.

Un altre punt d'unió és el riu Segre, nascut a la Cerdanya i definit com un dels més importants per a Catalunya, perquè rega la plana d'Urgell, que, juntament amb la del Rosselló, és la plana més fèrtil del territori: “(...) La plana d'Urgell que per sa gran fertilitat fonc anomenada comunament per los antichs graner de Espanya y mes en particular del Comtat de Rossello que als demes porta aventatja”.⁶⁸

Tot Catalunya, el Principat i els comtats del Rosselló i la Cerdanya tenen en comú la fertilitat, la diversitat ambiental i la facilitat per a adaptar-hi cultius forans. Així, tots tenen gran abundància d'herbes, plantes, fruites, flors, arbres, animals aquàtics, terrestres i volàtils, mines i menes d'or, plata, pedres, ametistes, cristall, coure, ferro, etc. Segons A. Bosc, així ho testimonien els cronistes catalans i, en particular, el jurista Barthélemy de Chasseneux i la seva obra *Catalogus gloriae mundi*.

Pel que fa a la descripció específica del Principat, defineix la seva forma com a triangular i en delinea amb detall els límits:

“(...) Igual de tres puntes, al primera es de cap de Creus confins del Costat de Rossello i discor sinquanta llegues tenint sempre lo Mar Mediterraneo debes llevant i mig jorn fins a Ulldecona, y Alcanar que confina ab lo Regne de Valencia, la segona punta de dit lloch discorrent per los confins de dit Regne de Valencia y de Arago tot ponent fins a Les y Bau sent a la vall de Aran cami de quoranta llegues i la tercera punta de dit lloch fins tornar a cap de Creus discurs de quaranta lleguas cofrontats sempre ab França i Comtats de Rosello i Cerdanya devés tremontana casi ab la divisió dels Pirineus la latitut nos pot midir igual la major amplaria es discurs de vint llegues”.⁶⁹

⁶⁸ Andreu Bosc, *Summari, index o epítome...* (1974), p. 77.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 91.

Finalment, cal dir que A. Bosc empra la divisió comarcal proposada per Onofre Manescal i afegeix la necessitat de tractar una part del territori que segons A. Bosc han passat per alt altres escriptors: “Los demes escriptors cathalans han faltat en una cosa que es necesari no la olvide jo en aquest lloch. Ço es que en lo districte y parts de Catalunya no han possada la Vall de Aran, terra tant propria sua com les demes, encara que los aragonesos pretengan que es de llur regne per las unions dels Reis Don Jaume, don Pere, del any 1380 (...)”. L'especificació no és mancada de sentit: a l'època moderna l'Aran és un punt de trobada i de relacions entre les terres occitanes i catalanes, ja que, de llengua i cultura occitanes, es troba estretament vinculada políticament al Principat de Catalunya. Val a dir que tant Pere Gil com Esteve de Corbera sí que tenen en comte la Vall d'Aran i la incorporen a les seves divisions comarcals: el primer amb el nom *Arenesis* i inclosa dins la part Novíssima del territori —diferent de la part vella i la nova— i el segon com a *Valle de Aran* i inclosa dins la part dels “Apèndices” —diferent de la part vella i la nova.⁷⁰

⁷⁰ Josep Iglésies, *Pere Gil, S.I. (1551-1622) i la seva Geografia de Catalunya*, Societat Catalana de Geografia, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 2002, p. 113 s.

8. LA CATALUÑA ILUSTRADA (anterior a 1633), D'ESTEVE DE CORBERA. CATALUNYA, UN TERRITORI ENTRELLAÇAT, COHERENT I PERFECTAMENT DELIMITAT

1. Introducció

Esteve de Corbera (1563-1633), historiador i ciutadà honrat de Barcelona, és autor de la *Cataluña ilustrada*,¹ escrita, des d'una perspectiva corogràfica, abans de 1633 i publicada després de la mort de l'autor a Nàpols l'any 1678.² L'obra es divideix en sis llibres i els seus corresponents capítols, dedicats a la geografia, la història i les institucions catalanes, a través dels quals l'autor intenta reequilibrar els protagonismes dels diferents territoris hispànics dins la història i subratllar la importància, grandesa i preeminència de la monarquia catalana.³

¹ Esteve de Corbera, *Cataluña ilustrada. Contiene su descripción en común, y particular con las Poblaciones, Dominios, Y Successos, desde el principio del Mundo asta que por el valor de su Nobleza fue libre de la Oppresión Sarracena*, Nàpols, 1678.

² Vegeu: Josep Iglésies, *Pere Gil, S.I. (1551-1622) i la seva Geografia de Catalunya. Seguit de la transcripció del Libre primer de la historia Cathalana en lo qual se tracta de Historia o descripció natural, ço és de cosas naturals de Cathaluña*, Societat Catalana de Geografia, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 2002, p. 117-119. Sobre Esteve de Corbera i la seva obra, vegeu també: J. Reig Vilardell, *Esteve de Corbera. Apuntacions biogràfiques*, Fidel Giró, Barcelona, 1892; Fernando Sánchez Marcos, "Historiografía e instituciones políticas en la Cataluña del siglo XVII. El caso de la *Cataluña ilustrada* de Esteve de Corbera", *Pedralbes. Actes del Tercer Congrés d'Història Moderna de Catalunya*, núm. 13-II (1993), p. 547-556; "La concepción de España, como realidad plural, en la historiografía catalana del Barroco: algunas aportaciones", a: P. Fernández Albadalejo (ed.), *Monarquía, imperio y pueblos en la España moderna*, 2 vol., Caja de Ahorros del Mediterráneo, Alacant, 1997, p. 781-792.

³ Fernando Sánchez Marcos, "Esteve de Corbera", a: Antoni Simon i Tarrés (dir.), *Diccionari d'historiografia catalana*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 2003, p. 370 s.

Esteve de Corbera és també autor de la *Genealogía de la nobilíssima casa de Queralt en el Principado de Cataluña y breves relaciones y epítomes de las vidas y hechos de los antiguos condes de Barcelona y reyes de Aragón* (1623), dedicada a Dalmau de Queralt, comte de Santa Coloma; *Consultas historiales de D. Gaspar de Galcerán de Gurrea y de Aragón* (1623), dedicada al comte de Guimerà; *Vida y [h]echos maravillosos de Doña María de Cervellón, llamada María Socó[r]s. Beata professa de la Orden [de] Nuestra Señora de la Merced. Con algunas antigüedades de Cataluña* (1629), escrita per encàrrec de la marquesa de la Pobla i patrocinada per la nissaga dels Montcada.

Quant a la *Cataluña ilustrada*, segons Josep Iglésies, existeixen certes coincidències amb la *Geografía de Catalunya* de Pere Gil.⁴ Ambdós coneixen i empen els manuscrits de Francesc Calça i, malgrat que Esteve de Corbera no es refereix en cap moment a l'obra de P. Gil, existeixen analogies d'estil i conceptuals que sembla que indiquen la seva coneixença i es poden detectar, com escriu Josep Iglésies, certs “ressons gilians”.⁵ A més de Pere Gil, són indubtables les influències rebudes del cronista Ambrosio de Morales, de qui fou deixeble, i de les relacions establertes amb d'altres erudits i historiadors coetanis, com Rafael Cervera, Jaume Ramon Vila, Jeroni Pujades i Francesc de Montcada, tots ells recopiladors i estudiosos de nombrosos documents de la història de Catalunya.⁶

2. Necessitat de descriure el propi país

El principal objectiu assenyalat a la introducció de la *Cataluña ilustrada* és la necessitat d'escriure sobre el propi país: “Dize Ptomoleo que a los naturales de cada provincia toca sacar a luz la descripción fiel y puntual de sus

⁴ Sobre Pere Gil i la seva obra, vegeu el capítol 3 d'aquesta mateixa tesi.

⁵ Josep Iglésies, *Pere Gil, S.I. (1551-1622) i la seva Geografía...* (2002), p. 118.

⁶ Antoni Simon, *Els orígens ideològics de la revolució catalana de 1640*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1999, p. 307.

calidades y sitio”.⁷ Com d'altres autors moderns catalans, per exemple Onofre Manescal o Cristòfor Despuig, es lamenta de la deixadesa en aquest sentit per part dels catalans i de la necessitat d'esmenar l'error. En aquest sentit, i com a exemple que s'ha de seguir, esmenta alguns autors que han tractat la descripció de Catalunya. Per exemple, Jeroni Pujades, planyent-se de la manca de difusió de la seva obra i elogiant-li la recerca arxivística i l'interès per trobar el veritable còmput dels anys o per esbrinar la situació i el nom dels llocs antics;⁸ Francesc Gilabert, de qui recomana seguir els consells i suggeriments respecte a l'administració econòmica;⁹ i Andreu Bosc, a qui elogia pel fet d'honar la seva pàtria amb la descripció del millor que té: les lleis pròpies.¹⁰

Segons Esteve de Corbera, les lleis naturals fan que sigui inherent a l'home estimar el propi país i honorar la pàtria: “La inclinación natural que nos lleva a estimar sus cosas como propias (...). Puso Dios este amor natural en nuestros coraçones para que todos los rincones y asperezas del mundo fuessen habitables”,¹¹ i les mateixes lleis naturals obliguen a demostrar l'estimació tant a través de l'escriptura de la història com de la descripció de l'entorn. Així, la mateixa natura condemna per impiu qui nega o menysprea la pàtria, encara que aquesta sigui més estèril i humil que Ítaca, la pàtria d'Ulisses, en una referència d'Esteve de Corbera a l'*Odissea* d'Homer. Però, seguint l'autor, l'obligació és encara més gran i obligada quan la pàtria es troba clarament afavorida pel cel, com és el cas de Catalunya, proveïda de grans riqueses terrenals.¹²

La referència a Ítaca, l'illa grega de la mar Jònica identificada com la pàtria d'Ulisses, és significativa. L'*Odissea* va ser composta per les migracions colonitzadores dels grecs, uns moviments interpretats com una descoberta territorial comparable als descobriments moderns. Per aquesta raó, l'època hel·lenística és de gran interès per a l'estudi de la geografia cultural, en un

⁷ Esteve de Corbera, *Cataluña ilustrada...* (1678), p. 35.

⁸ *Ibidem*, p. 6. En efecte, Jeroni Pujades, a la *Crónica universal del Principado de Cataluña*, s'esforça a establir els límits exactes del país, corregint les descripcions d'altres autors a partir del seu propi testimoni directe.

⁹ *Ibidem*, p. 8. Sobre Francesc Gilabert, vegeu el capítol 6 d'aquesta mateixa tesi.

¹⁰ *Ibidem*, p. 8. Sobre Andreu Bosc, vegeu el capítol 7 d'aquesta mateixa tesi.

¹¹ *Ibidem*, p. 2.

¹² *Ibidem*, p. 3.

context en què els humans es fan conscients de l'existència de nous i diferents medis i, per tant, prenen consciència del propi país, tal com Ulisses pren consciència d'Itaca i tal com la cultura europea moderna s'adona de l'existència d'altres territoris.¹³ Així, seguint l'exemple d'Ulisses, Esteve de Corbera recomana que els catalans prenguin consciència de Catalunya.

Precisament, el cicle llegendari troià del qual formen part els poemes homèrics inspirarà el text *Comparació de Cathalunya ab Troya* i serveix com a pretext per a constatar i denunciar la situació en què es troba Catalunya al voltant de 1640.¹⁴

Un dels eixos de la descripció del propi país a la *Cataluña ilustrada* són les referències al passat del país. En aquest sentit, i seguint Antoni Simon, és Esteve de Corbera qui, d'entre els autors anteriors a la revolució catalana de 1640, més explícitament assenjala la importància i l'objectiu de les reivindicacions del passat català:

“Offendanse de tanto silencio donde era tan justa, y tan devida la alabanza. Conozcan las otras Naciones que tenía Cataluña Principios y hazañas gloriosísimas con que ilustrar sus escritos, si huviera en los Autores deseo de alabar como devían la Antigüedad y la grandeza de su Monarquía”.¹⁵

De fet, el concepte d'*història* a Esteve de Corbera es pot concretar en quatre punts, no excessivament originals però que denoten la visió de l'època. En primer lloc, la història té una orientació pràctica i de tipus moral (serveix per a aprendre del passat). En segon lloc, conèixer la història és una qüestió de prudència (característica del barroc d'influència aristotèlica). En tercer lloc, denota la importància de la retòrica, l'interès per mostrar un text evocador i

¹³ M. Rostovtzeff, *Historia social y económica del mundo helenístico*, Espasa-Calpe, Madrid, 1967, vol. I, p. 127-129. Xavier Baró, “La presència del llegat grec a la Catalunya moderna: Francesc de Montcada i l'Expedición de los catalanes y aragoneses contra turcos y griegos”, *Pedralbes*, vol. 18, núm. 18-I (1998), p. 475-482.

¹⁴ Lúdia Ayats Pedragosa, “Comparació de Catalunya ab Troya”, *Estudi General*, núm. 14 (1994), p. 137-156.

exemplificador (característica d'herència aristotèlica). I, en quart lloc, denota la religiositat de l'acte i la visió teleològica i cristiana de la història.¹⁶

Precisament, emprant l'eix temporal, l'autor aprofita per descriure i elogiar l'entorn natural passat. Concretament, fa referència a la fertilitat del terreny i a l'excel·lència dels productes com un dels al·licients que condicionaren els diferents pobles per a establir-se al país,¹⁷ tal com feren els cartaginesos en constatar la fertilitat de la terra i dels tresors de les entranyes de la terra.¹⁸

L'autor és conscient del poder de les lletres i de la història per a aconseguir crear estats d'opinió, una característica detectada en d'altres obres d'Esteve de Corbera, com la *Vida y [h]echos maravillosos de Doña María de Cervellón, llamada María Socó[r]s. Beata professa de la Orden [de] Nuestra Señora de la Merced. Con alguans antigüedades de Catalunya* (1629), patrocinada per la nissaga nobiliària catalanovelenciana dels Montcada, on prestigia amb les lletres la noblesa i palesa el seu enfocament catòlic, políticament pactista i socialment pro nobiliari de la història de Catalunya.¹⁹ D'entre aquests elements trobem especialment present l'enfocament catòlic en la descripció del medi. Segons Esteve de Corbera, per voluntat divina no només hem d'acceptar l'entorn ambiental del país, sinó que també hem d'analitzar-lo i aprendre, perquè ha estat creat, com funciona i descobrir les oportunitats que ofereix. D'aquesta manera, en observar la natura, segons Esteve de Corbera, es trobaran proves de l'existència de Déu.

A banda de les apel·lacions a la providència divina, a continuació analitzarem com l'autor descriu les relacions entre els diferents punts del territori, la seva unitat, els límits i diferències amb altres zones, la seva identitat, les característiques de la seva agricultura, el caràcter dels habitants o l'economia del país.

¹⁵ Citat per Antoni Simon i Tarrés, *Els orígens ideològics de...* (1999), p. 75.

¹⁶ Xavier Baró, *5è Congrés d'Història Moderna de Catalunya. La Societat Catalana, Segles XVI-XVIII. Identitats, Conflictes, Representacions*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 15-19 de desembre de 2003.

¹⁷ Esteve de Corbera, *Cataluña ilustrada...* (1678), p. 280.

¹⁸ *Ibidem*, p. 13.

3. La unitat del territori

En diversos punts del text es pot apreciar l'ús d'alguns elements ambientals com el relleu, l'aigua o l'aire o la mateixa població per a teixir nexes d'unió entre les diferents parts del territori i dibuixar, així, la natura de Catalunya com un tot. L'autor descriu un únic país, format per parts estretament interrelacionades i tancat per uns límits perfectament definits.²⁰ La insistència a descriure la unitat entre els diferents elements s'inspira en teories ambientals clàssiques organicistes i en teories cristianes medievals, segons les quals durant la creació s'havia format un món ordenat. Aquestes idees, en inscriure's en l'època de la creació de les identitats nacionals, permeten a Esteve de Corbera emprar l'entorn ambiental com un element més per definir un propi grup “nacional”, un element que s'ha d'afegir als arguments històrics, lingüístics o institucionals.²¹

En aquest sentit, Esteve de Corbera se submergeix dins el debat a l'entorn dels comtats del Rosselló i la Cerdanya, que, segons ell, cal incloure dins la circumferència de Catalunya com a part d'ella.²²

Cal recordar que l'any 1628 és l'any de l'aparició de l'obra d'Andreu Bosc²³ *Summari, índex o epítome dels admirables y nobilíssims títols de honor de Cathalunya, Roselló y Cerdanya*, una recopilació exhaustiva de tots els privilegis i distincions que posseïa Catalunya al segle XVII, escrita en el context de la demanda del Consell de la Vila de Perpinyà a Felip IV de Castella per a constituir-se independentment de la jurisdicció del govern de la Generalitat de Barcelona. Andreu Bosc demana la divisió de la Diputació i la

¹⁹ Fernando Sánchez Marcos, *Esteve de Corbera...* (2003), p. 371.

²⁰ Com els altres autors moderns, Esteve de Corbera palesa la importància de la fixació del concepte de frontera moderna. Sobre el tema, vegeu: Charles Tilly, *Coerción, capital y los estados europeos, 990-1990*, Alianza Editorial, Madrid, 1992; Charles Tilly i Willem P. Blockmans (ed.), *Cities and the Rise of States in Europe a.d. 1000 to 1800*, Westview, Boulder, 1994).

²¹ Antoni Simon, *Els orígens ideològics de...* (1999), p. 77.

²² Esteve de Corbera, *Cataluña ilustrada...* (1678), p. 25.

formació d'una de pròpia; així el seu objectiu és fonamentar la separació de la Generalitat de Barcelona amb argumentacions històriques, territorials, juridicoinstitucionals, lingüístiques, culturals i econòmiques.²⁴ Amb l'obra, A. Bosc s'alineja amb els dos memorials escrits pels representants municipals de la capital del Rosselló, Lluís Baldó i Lluís Palau, on protesten contra els impostos de la Generalitat que gravaven l'exportació de la llana i es queixen per la deixadesa militar de la zona de frontera per part de les institucions de Barcelona. Esteve de Corbera també palesa l'interès per l'assumpte dels comtats a través de l'elogi a les *Il·lustracions dels comtats de Rosselló, Cerdanya i Conflent*, de Francesc Comte, per a les quals redacta un breu pròleg.²⁵

D'altra banda, respecte al tema de la població catalana, Esteve de Corbera escriu: “Toda ella parece una sola población porque apenas ay distancia notable sin ella”.²⁶ La frase ens confirmaria l'interès de l'autor per dibuixar una imatge unitària del país, un argument que, per altra banda i com identifica J. Iglésies, coincideix clarament amb Pere Gil, segons qui: “Tota ella es habitada; ni per ningun camí se poden caminar casi tres o quatre lleguas que nos encontren viles o llochs, o almenys cases y hostals bons”.²⁷ Precisament, la mateixa descripció d'una única població, malgrat la diversitat territorial, serà recuperada a finals del segle XVII en el text de Narcís Feliu de la Peña:²⁸

“Las fuentes, rios, y flores para lo util, y necessario de la medicina, fertilidad de sus campañas y comodidad para sus tratos, los ganados, y pezes dandoles sabroso, y apacible sustento para la conservacion, y aumento de la vida humana, lo que junto a sido origen cierto de sus

²³ Vegeu el capítol 7, dedicat a Andreu Bosc, en aquesta mateixa tesi.

²⁴ Malgrat que la Cort de Madrid pensava que la iniciativa perpinyanesa podia servir per a afeblir la resistència de la Generalitat i del Consell de Cent a la política de reformes d'Olivares, s'imposà el criteri que la desunió no era ni econòmicament ni políticament factible (Antoni Simon Tarrés i Pep Vila, *Cròniques del Rosselló i la Cerdanya*, Curial, Barcelona, 1998, p. 137).

²⁵ Esteve de Corbera, *Cataluña ilustrada...* (1678), p. 26; Francesc Comte, *Il·lustracions dels comtats de Rosselló, Cerdanya i Conflent*, edició a cura de Joan Tres, Curial, Barcelona, 1996.

²⁶ Esteve de Corbera, *Cataluña ilustrada...* (1678), p. 60.

²⁷ Josep Iglésies, *Pere Gil, S.I. (1551-1622) i la seva Geografia...* (2002), p. 119.

²⁸ N. Feliu de la Peña s'inspira en Martí Viladamor, tot i que no l'esmenta perquè és un autor de les “torbacions” de 1640.

grandes poblaciones, o de su poblacion tan dilatada, no solo en lo llano, y mas apacible, si en lo fragoso, y mas arrisco de sus montañas, que toda junta compone una sola población”.²⁹

En el mateix sentit, es denota la voluntat d'unir tot el territori a través de la descripció de les muntanyes del país, exposades com un únic sistema muntanyenc on totes són branques sorgides dels Pirineus, des d'on es divideixen i s'estenen per tot l'espai.³⁰ L'única excepció a aquest sistema seria Montserrat, que, malgrat semblar una altra branca més, ho fa dubtar tant la seva alçada com la seva majestuositat i proximitat a la divinitat. Així, Montserrat no tindria símil amb cap altra muntanya del país i, a més, tindria totes les terres del voltant retent-li vassallatge. No obstant això, també en la descripció de la muntanya de Montserrat es palesa la intenció d'unir el territori i, en aquest cas, a partir de la percepció visual. Segons Esteve de Corbera, des de Montserrat, mirant cap al nord, es poden veure els cims dels Pirineus i, mirant cap a occident, les muntanyes de les illes de Mallorca, Menorca i Eivissa.³¹ Així, a través de la mirada, l'interior del país quedaria unit amb el nord i les illes de la Corona d'Aragó al Mediterrani.³² La idea de les branques dels Pirineus esteses a tot el territori també és present a la *Crònica* de Jeroni Pujades.³³

En la mateixa línia, per l'autor, totes les aigües de l'estany de Banyoles “tenyeixen”³⁴ quasi tot Catalunya de nord a sud. Per una banda, l'aigua surt de la ribera de Porqueres i arriba fins a Tortosa pel Segre i l'Ebre i, per altra banda, en surt una branca que arriba fins a Perpinyà.³⁵

²⁹ Narcís Feliu de la Peña, *Fénix de Cataluña*, Editorial Base, Barcelona, 1975, p. 3.

³⁰ Esteve de Corbera, *Cataluña ilustrada...* (1678), p. 55.

³¹ A aquest territori Esteve de Corbera li dedica el capítol XXI: “Descripción y primeros sucesos de las Islas de Mallorca y Menorca” (Esteve de Corbera, *Cataluña ilustrada...* (1678), p. 279-285).

³² Esteve de Corbera, *Cataluña ilustrada...* (1678), p. 55.

³³ Jeroni Pujades, *Crónica universal del Principado de Cataluña*, Impresión de José Torner, Barcelona, 1829-1832, llibre I, cap. V, p. 13.

³⁴ Esteve de Corbera, *Cataluña ilustrada...* (1678), p. 53.

³⁵ *Ibidem*, p. 53.

D'altra banda, l'aire serà un altre nexa d'unió del territori, una interpretació palesa en la descripció de les interrelacions existents entre el pas dels vents i la creació de determinades característiques climatològiques. Així, es reconeix que: “Los vientos septentrionales que baxan con templança de los montes, y los enbates que salen frescos del mar la hazen por extremo apazible y saludable”,³⁶ o, en un paràgraf encara més significatiu, s'explica que la neu perenne dels cims de la muntanya del Montseny, quan s'inquieten pel rigor i l'aspra de la seva fredor, alteren notablement la suavitat i temprança de la ciutat de Barcelona.³⁷ Així mateix, el mar i els sistemes muntanyosos exerceixen fortes influències sobre el medi del país: “El cielo y suelo es admirable, todo obliga a respeto y amor. La clemencia del Cielo y la benignidad del Clima. Los vientos septentrionales que baxan con templança de los montes, y los enbates que salen frescos del mar la hazen por extremo apazible, y saludable.”³⁸

Com els altres autors de corografies, i per tancar aquest territori unit a través de diferents elements, Esteve de Corbera descriu els límits del país i els llocs fronterers. I, significativament, situa Catalunya dins del mapa mundial. Així, Catalunya, que es troba a l'extrem més oriental d'Espanya, n'és el mur, “su baluarte, y defensa, y l'escala universal d'Europa, y Àsia.”³⁹ La connexió amb terres orientals es repeteix quan escriu: “Sola Barcelona que es la escala de todo el Oriente”.⁴⁰ La frase lligaria amb la tesi que entre 1545 i 1630 es produeix una ràpida i intensa reorientació de Catalunya cap al llevant. En aquest sentit, les relacions assenyalades per Pere Gil amb Alexandria i Síria serien un indicatiu que el comerç amb el Mediterrani oriental és encara una peça forta de l'economia catalana.

En el mateix sentit, s'atorga gran importància a situar cada element dins l'espai a través de les coordenades geogràfiques i punts de referència geogràfics del mateix territori. Per exemple, el Montseny és descrit de la manera següent:

³⁶ *Ibidem*, p. 35.

³⁷ *Ibidem*, p. 56.

³⁸ *Ibidem*, p. 35.

³⁹ *Ibidem*, p. 35.

“Tiene su asiento entre las Ciudades de Barcelona, Vique, y Girona muy cerca de la de Vique, y casi en igual distancia de las otras dos que le caen Barcelona al Medio dia, Girona al levante aunque algun tanto inclinada al Septentrion y Vique entre Poniente y tramontana”.⁴¹ Esteve de Corbera s'inspira en els escrits de l'antiguitat i de l'edat mitjana cristiana, en els quals és vital conèixer la situació dels llocs. I si a aquest ordre territorial abans del segle XVII s'hi buscaven significats divins, ja a l'època moderna, tal com fa Esteve de Corbera, s'hi afegeix la recerca del significat identitari del territori.

Per refermar aquesta unitat i contraposar-la als territoris veïns, Esteve de Corbera, com Pere Gil, entre d'altres, defineix el grup *nacional* apel·lant a la superioritat respecte a les altres comunitats veïnes. En ambdós textos es destaca l'elogi dels productes catalans per sobre dels de la resta de la Monarquia i d'Europa. Per exemple, segons Esteve de Corbera: “Ya quedan referidas las calidades de sus naturales en la descripción astrológica tratemos agora del sitio de la Provincia en nada inferior a lo mas fertil y delicioso que ay en España”.⁴² En el mateix sentit, l'autor escriu un breu elogi del clima i el lloc d'Espanya i, amb aquest objectiu, cita Plini, segons el qual la història natural la iguala amb Itàlia i el clima la fa una de les principals d'Europa, i indica que: “Estas alabanzas tocan tambien a Cataluña que esta en el extremo oriental de España, y es uno de los Reynos mas ricos y poderosos que ay en ella”.⁴³

Algunes vegades la superioritat és atribuïda a la Providència,⁴⁴ un recurs compartit per Pere Gil i que obliga ambdós a escriure paraules d'agraïment a Déu: “Pero ya viene a ser mayor esta obligación, quando la misma patria se halla favorecida del Cielo con todos los requisitos y ventajas que pueden hazerla famosa en la tierra, quando en ella la antigüedad tiene grandezas tan señaladas que pueden ocupar todas las leguas de la gama, y llenar de aplauso y admiración los deseos más ambiciosos de gloria como nuestra Cataluña”.⁴⁵ En

⁴⁰ *Ibidem*, p. 63.

⁴¹ *Ibidem*, p. 56.

⁴² *Ibidem*, p. 35.

⁴³ *Ibidem*, p. 60.

⁴⁴ Antoni Simon i Tarrés, *Els orígens ideològics...* (1999).

⁴⁵ Esteve de Corbera, *Cataluña ilustrada...* (1678), p. 3.

el mateix sentit, en la descripció de la muntanya de Montserrat, escriu: “Y es tal su fabrica maravillosa que la mayor soledad de aquellos riscos y peñascos alegra y consuela con su vista y levanta el coraçon a alabar a Dios”.⁴⁶

Així mateix, l'enfocament catòlic s'expressa en considerar que l'observació de l'obra de Déu permet veure Déu mateix, seguint el pensament reinaxentista *ut Deum in omnibus quaerant*.⁴⁷ Així, en finalitzar l'explicació sobre l'alçada de les muntanyes i la consegüent profunditat del mar escriu: “En todo se nos muestra maravillosa la grandeza de las obras de Dios”.⁴⁸ Indubtablement, el tema és clau ja que fa sorgir qüestions sobre el propòsit diví en crear la Terra i el paper de la humanitat en la creació.

En relació amb la providència i la presència de Déu al territori, un altre recurs per a lligar el territori català és la comparació amb la terra de promissió. El recurs també és emprat per Despuig en comparar la Terra de promissió amb Tortosa; per Manescal en comparar-la amb la Selva del Camp; per Pere Gil en fer-ho amb el Rosselló; i per Esteve de Corbera en comparar la Terra de promissió amb la totalitat de Catalunya —una opció que ens confirmaria la intenció de l'autor de crear una imatge unitària del país. Per ell, ser un país muntanyós no en fa una terra estèril ni desèrtica. Al contrari, “la hermosean por su variedad y frescura”.⁴⁹

D'aquí cal destacar dos aspectes: l'elogi a la diversitat ambiental i l'apreciació estètica de la terra: “Estan casi todas las montañas de Cataluña habitadas y cultivadas siempre verdes, y hermosas con agrado y admiración de los que la ven”.⁵⁰ Per Esteve de Corbera aquestes són les mateixes qualitats que defineixen la terra promesa, fèrtil però muntanyosa i per tant necessitada de treball: *Sed montaosa ese con campestris de oplo expectans pluvia*.⁵¹

⁴⁶ *Ibidem*, p. 55.

⁴⁷ Clarence J. Glacken, *Huellas en la playa de Rodas: naturaleza y cultura en el pensamiento occidental desde la antigüedad hasta finales del siglo XVIII*, Ediciones del Serbal, Barcelona, 1996, p. 350.

⁴⁸ Esteve de Corbera, *Cataluña ilustrada...* (1678), p. 55.

⁴⁹ Esteve de Corbera, *Cataluña ilustrada...* (1678), p. 60.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 57.

⁵¹ *Ibidem*, p. 60.

Una altra referència bíblica que trobem al text és la del jardí utilitari cultivat amb plantes medicinals, que segons Esteve de Corbera eren molt ben aprofitades pels metges aràbics.⁵² La imatge és hereva de l'època medieval, quan cultivar el jardí era considerat quelcom més que una tasca per al monjo i significava també reviure una part de la creació. Per això, a l'època moderna tenir cura del jardí es converteix en una experiència religiosa i estètica.⁵³

En resum, Esteve de Corbera concep Catalunya com un tot harmoniosament entrellaçat. Això, entès com una derivació del disseny diví, implica considerar el caràcter ordenat, equilibrat, harmoniós i coherent de la natura. Aquesta mateixa idea definia molts dels territoris des de l'antiguitat i, probablement, s'inicia amb antigues creences sobre la intervenció personal directa dels déus en els assumptes humans, en la personalització dels processos naturals o en el vell mite de la personalització de la mare Terra.⁵⁴

4. Coherència del territori català

A l'obra d'Esteve de Corbera existeix un patent esforç per explicar la coherència, l'ordre i l'harmonia de la natura del país, ja sigui de la distribució orogràfica o del sistema hidràulic. I, en el mateix sentit, es denota un esforç molt gran per a definir diferents conceptes ambientals i exposar el vocabulari geogràfic del país.

La coherència de la natura és tal que les muntanyes s'aparten i es divideixen les unes de les altres, quasi intencionadament, amb l'objectiu d'augmentar la bellesa d'un terreny divers farcit de camps, regions, planes o valls. En descriure aquesta orografia, Esteve de Corbera atorga una atenció especial a definir diferents tipologies d'espais naturals, com la plana, les valls o les conques: “En Cataluña llaman concas las terras baxas que estan entre

⁵² *Ibidem*, p. 57.

⁵³ M. Heyne, *Das deutsche Nahrungswesen*, Leipzig, 1901, p. 62-100.

⁵⁴ Clarence J. Glacken, *Huellas en la playa...* (1996), p. 68.

montes muy altos”.⁵⁵ I a més de la dedicació als noms comuns, també destaca la importància atorgada a la topografia, un dels elements que, segons l'autor, configuren el gènere de la història general: “A quien aborrece las letras, y curiosidades le pareceran disparates desenterrar antiguallas concordar opiniones de auctores encontrados, buscar el verdadero computo de los años, averiguar los sitios y nombres de los lugares antiguos, y otras infinitas dificultades a que obliga una Historia general”.⁵⁶

Així mateix, el text denota l'interès de l'època per enumerar i fer un catàleg dels elements que integren el territori. El mateix autor justifica les llargues llistes absents d'elaboracions literàries per haver de complir l'objectiu que queda implícit al títol: *Cataluña ilustrada*. Segons Esteve de Corbera, aquest títol obliga a singularitzar totes les qualitats més notables del territori, siguin naturals o siguin adquirides.⁵⁷ I, significativament, en complir aquest objectiu, equipara el seu estil literari amb l'elaboració cartogràfica: “Para esto propongo como en un brevissimo mapa todo lo mas calificado que ay en ella, cifrado en los nombres que cada cosa tiene pues lo demás viene a ser imposible”.⁵⁸ I, si bé en el mapa universal s'assenyalen grans regnes i províncies, “aquí se hace lo proprio en las cosas que por mas señaladas vienen a ser inescusables sin exprimir los nombres, no podriamos declarar bien nuestro intento con ellos solos se da noticia de todo sin aber de alargarse a otras disgressiones que por muchas y cansadas serian insufribles”.⁵⁹ En aquest sentit, cal fer referència al paral·lelisme de l'objectiu de l'autor amb el paper de la Diputació del General com a promotora de l'elaboració de mapes específics, manuscrits o impresos durant l'època moderna.⁶⁰

⁵⁵ Esteve de Corbera, *Cataluña ilustrada...* (1678), p. 68.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 6.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 59.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 59.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 59.

⁶⁰ Entre els més antics editats destaca el de Joannes B. Vrints a Anvers el 1603, acompanyat per la *Descripción de Cataluña*, escrita pel dominicà valencià Francesc Diago; també cal destacar les cartografies de Joan Binimelis de l'illa de Menorca, Mallorca i Cabrera, elaborades per encàrrec del lloctinent Lluís de Vic i Manrique de Larra (Montserrat Galera, “L'evolució de la cartografia de Catalunya durant els segles XVII i XVIII”, *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, núm. 27 (1991), p. 27-46; Montserrat Galera i J. Gasset, *Cartografia de Catalunya. Segles XVII-XVIII*, Institut Cartogràfic de Catalunya, Barcelona, 1986; Ignasi M. Colomer,

L'autor també té interès per trobar la coherència del subsòl català i, significativament, en la descripció del món subterrani s'aprecia la interconnexió entre els diferents espais territorials on l'equilibri general transcendeix el joc de les forces oposades, tant en descriure el sistema hidràulic com la formació de les muntanyes.

Pel que fa al sistema hidràulic, Esteve de Corbera descriu la idea de la teoria conservacionista subterrània. En aquest sistema totes les aigües sorgeixen del mar com de la seva font i ascendeixen per les entranyes de la terra, pels camins i venes, i durant el camí van filtrant i deixant anar el que tenen de gros i salobre. Aleshores, arriben a dalt de les muntanyes, formen fonts i llacs i des d'aquí baixen pel camí dels rius fins a tornar al mar.⁶¹ No obstant això, l'autor també admet una certa concepció atmosfèrica del cicle hidràulic en acceptar la formació de vapors d'aigua als llacs dels Pirineus:

“Algunos dias se levantan del vapores espessissimos y nieblas tenebrosas que suelen descargar granizo y piedras muy gruesas y otras tempestades mezcladas con truenos y relampagos espasmosos y horribles a la vista y dañisissimos a los frutos de las tierras donde caerá”.⁶²

Pel que fa a la descripció del món subterrani, Esteve de Corbera segueix la teoria que les terres altes són el resultat de l'enfonsament d'altres zones de l'escorça terrestre i així, segons ell, l'alçada de les muntanyes catalanes es correspon amb la profunditat del mar català:

Cartografia de Catalunya i dels Països Catalans, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1989; Santiago Alcolea, “A l'entorn d'alguns mapes de Catalunya del segle XVII”, *Revista de Catalunya*, núm. 87 (1994), p. 37-46; Joan Vilà i Valentí, “Comentaris al primer mapa imprès de Catalunya: Joannes Vrints, 1603”, *Revista de Catalunya*, núm. 87 (1994), p. 47-61; Joan Vilà i Valentí, “Una visió geogràfica de Catalunya, ara fa quatre-cents anys”, *Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona*, vol. LIII, núm. 3 (1994), p. 119-163).

⁶¹ *Ibidem*, p. 41.

⁶² *Ibidem*, p. 57.

“Terribles deven ser las honduras del mar pues se recibe por opinion bien fundada, que su profundidad se corresponde proporcionadamente con la altura de los montes, ya que lo que estos tienen de altos tiene ella de hondo aunque lo uno y lo otro no lo alargan a mas de diez y seys estadios. Segun esto la profundidad del mar ordinaria sera como los collados y montañas medianas y la extraordinaria como el Pirineo de quien hablamos y si este se levanta tanto y al mismo respeto se unde el mar, terrible deve de ser el abismo de sus pielagues”.⁶³

Una concepció diferent de la formació de les muntanyes la proposa Gaspar Escolano quan explica que la construcció d'una sèquia a València atorga sorpreses importants quan es troben restes humanes dins les muntanyes. Amb la troballa, l'autor dedueix que les muntanyes es formen en compactar-se i ajuntar-se tancant dins seu tot el que queda. En el mateix sentit, G. Escolano es pregunta sobre l'origen dels cargols i granotes mortes trobades a l'interior de les pedres.⁶⁴ Per tant, G. Escolano es fa una pregunta molt important: com pot ser que es trobin fòssils dins les muntanyes? En la línia de les explicacions del segle XVI i XVII, la resposta la troba en el diluvi. Però el més important és que per G. Escolano els fòssils són clau per a entendre el passat de la Terra, són portadors d'un missatge del passat, i la natura de les roques sedimentàries dona testimoni inequívoc del fet que gran part de la superfície de la Terra s'ha creat mitjançant processos naturals.

⁶³ *Ibidem*, p. 55.

⁶⁴ “(...) como fuesse forçoso para encarrilar el agua romper un peñón vezino a Tous, metidos ya los gastadores en las entrañas d'él, en lo macizo y sólido toparon con todos los huessos de un hombre, excepto la cabeça, cosa que les causó admiración y fuerça para creer que los montes crecen en esta forma, que lo que estava vazío viene con el tiempo a apretarse y juntarse, encerrando dentro de sí lo que a caso se quedó en el vazío. Parecido es a esto que en la plaça de armas del castillo de Xátiva vemos algunas veneras del mar entrañadas en la mesma peña en el suelo, como ñudos en madera, de donde tomaron motivo los que veen que dista tant del mar para creer que se quedaron de el Diluvio general. Assí mesmo, en las canteras de Ribarroja, en el coraçón de las piedras que se cortan, se hallan cada día caracoles y sapos muertos. Como quiera que sea, en aquellos huessos secos encallaron los mineros de la acequia de Quarte, sin passar adelante, si bien el desseo del pueblo y el dar traças de como bolver a entablar esta materia siempre caminan en los moradores de la ciudad.” (Gaspar Escolano, *Déccada primera de la insigne y coronada ciudad y reyno de Valencia*, València, 1610, edició facsímil València, 1972, II, p. 854-856).

Un altre punt que cal destacar i que denota la voluntat d'Esteve de Corbera per cercar la coherència del territori seria l'interès per dividir en comarques aquest territori perfectament unit i delimitat. Així, s'estableix un principi d'unitat del territori subjacent a la diversitat i l'equilibri de la natura. L'autor descobreix la coherència de Catalunya en la seva pròpia diversitat.⁶⁵ La idea de la coherència i unitat en la diversitat podria derivar de la definició clàssica de la paraula *kósmos*. Des de l'antiguitat el terme implica unitat sistemàtica on es combinen diversos elements. Així, *kósmos* feia referència a l'ordre d'un exèrcit en formació o denotava un arranjament bell o útil tant abstracte com d'ordre moral i social i, en el mateix sentit, pels filòsofs jònics, *kósmos* significava disposició de totes les coses dins de la qual cada poder natural té assignats la seva funció i els seus límits.⁶⁶

Segons Josep Iglésies, la divisió d'Esteve de Corbera s'inspira en els manuscrits de Francesc Calça, qui també influencià les divisions de Pere Gil i Onofre Manescal. Esteve de Corbera, com Pere Gil i Onofre Manescal, divideix el país en tres parts. La part anomenada per Gil “novíssima” són els “appendices de Cathalunya” d'Onofre Manescal i Esteve de Corbera. Aquí, P. Gil i Esteve de Corbera hi inclouen catorze comarques, una més que Manescal, qui exclou la Vall d'Aran.

Dins la Catalunya “vella”, P. Gil inclou dotze, O. Manescal hi afegeix la Selva i Esteve de Corbera hi afegeix La Selva i l'Empordà i exclou la *Terra Procomitatum la Casto* de P. Gil, equivalent a la “Costa del Bescomptat” d'O. Manescal.

I dins la Catalunya “nova”, P. Gil hi inclou vint-i-quatre comarques, O. Manescal hi afegeix la Ribera d'Ebre i l'Abadiat d'Àger i Esteve de Corbera

⁶⁵ Aquest mateix programa, que té per objecte explicar la natura d'un lloc com un tot, és present en nombrosos autors renaixentistes, del segle XVII i també del segle XVIII, com a l'obra de Humboldt (Clarence J. Glacken, *Huellas en la playa...* (1996), p. 504 s.) En el mateix sentit, i ja al segle XX, F. Braudel dedica la primera part de l'obra *la Identidad de Francia* a descriure les principals regions de França i proclama que el país és especial dins del continent europeu per la varietat de nínxols físics regionals. F. Braudel celebra la diversitat francesa com un tret de la seva pròpia identitat (Fernand Braudel, *La identidad de Francia: espacio geográfico e historia*, Gedisa, Barcelona, 1993; vegeu també: P. Allières, *L'invention du territoire*, Grenoble, 1980).

⁶⁶ Clarence J. Glacken, *Huellas en la playa...* (1996), p. 51.

exclou els Ports de Tortosa i inclou l'Ebre, que es correspon amb la Ribera d'Ebre d'O. Manescal, l'Abadia d'Àger, com O. Manescal, i el "Priorato de la Religión de S. Juan".⁶⁷

5. Caràcter dels catalans

El text d'Esteve de Corbera se submergeix en la descripció del caràcter dels catalans, units per unes mateixes influències celestials. En aquest tema, trobem una de les diferències entre el llibre d'Esteve de Corbera i el de P. Gil, en la mesura que el primer atorga més rellevància a les relacions entre l'astrologia i els humans a l'hora de configurar el caràcter que no pas el segon, per qui el caràcter tindria més relacions amb la situació geogràfica.

Segons Esteve de Corbera, per definir la posició astrològica de Catalunya, cal observar de quina manera el territori es troba subjecte a les influències del cel i als planetes que hi predominen. Partint d'això, Catalunya es pot considerar de dues maneres: com a part d'Espanya o amb la seva pròpia i particular subjecció. Com a part d'Espanya, i seguint Ptolemeu a l'*Almagest*, l'autor indica com es troba en el primer quadrant europeu del *Trígon Igneo*,⁶⁸ subjecte als signes d'Àries, Lleó i Sagitari amb els planetes predominants de Júpiter i Mart. D'altra banda, en la seva pròpia subjecció, segons autors com el compilador d'efemèrides i almanacs i defensor del moviment de la terra David Origanus (1530-1628), es troba subjecta al signe d'Escorpi i, per tant, al planeta Mart.

De la situació astrològica Esteve de Corbera en deriva el caràcter dels catalans. Però, tal com fa P. Gil quan determina les influències dels cometes sobre l'esdevenir humà, empra una frase de gran contingut: *sapiens dominatur astris*.⁶⁹ I així deixa clar que la posició astrològica no és determinant. D'aquesta manera, juntament amb les conjuncions celestes, també cal tenir en compte les

⁶⁷ Josep Iglésies, *Pere Gil, S.I. (1551-1622) i la seva Geografia...* (2002), p. 114.

⁶⁸ Conjunt constituït per tres signes del zodíac, cada un dels quals dista 120° dels altres dos.

⁶⁹ Esteve de Corbera, *Cataluña ilustrada...* (1678), p. 34.

influències de les causes externes, denominades per Esteve de Corbera “terrestres” o “inferiors” i, en aquest sentit, Esteve de Corbera ofereix un exemple significatiu.

Segons Ptolemeu, escriu Esteve de Corbera, les influències de Mart fan els homes treballadors i superiors als seus veïns. No obstant això, aquesta característica a Catalunya queda del tot minvada i remesa. La causa seria la presència d'immigrants francesos al Principat. Els francesos, com que són gent servil de condició baixa, en haver idolatrat l'interès i per voler fer qualsevol mena de treball, converteixen els catalans en persones descurades i mandroses. Endemés, com que els francesos són violents i cometen delictes, també podrien encomanar aquestes actituds als catalans.⁷⁰ Per tant, al text es defensa la conversió del caràcter mitjançant la imitació produïda pel contacte cultural. De fet, el recel al contacte cultural és un tema recurrent en els escrits de l'antiguitat i apareix en autors com Heròdot, Plató, Ciceró o Estrabó.⁷¹ En particular, es considera que si les ciutats participen del comerç internacional poden importar idees que descomponguin el mode de vida propi i apartin la gent dels propis costums i tradicions.⁷² La idea d'encomanar actituds i idees a través del contacte cultural també és present a l'ideari dels conqueridors americans.

En el mateix sentit, Esteve de Corbera dedica uns quants paràgrafs a arremetre contra els astròlegs. Escriu que els seus principis són incerts, contradictoris i amb instruments com els astrolabis i d'altres de matemàtics, molt insegurs. Per això, segons Esteve de Corbera, l'únic que dirigeix l'esdevenir de la Terra és Déu: “Dios por si solo dispone y gobierna toda la maquina de los orbes. El orden y disposicion de todo sale de su Divina providencia y aunque la execución se encamina y ordena por medio de los cuerpos superiores que como segundas causas rijen y mueven los inferiores (...)”⁷³.

⁷⁰ També el text de Pere Gil traspua aquesta certa sensació de degeneració moral dels catalans amb temes com la vanitat o l'afany de riqueses. Josep Iglésies, *Pere Gil, S.I. (1551-1622) i la seva Geografia...* (2002), p. 268.

⁷¹ Clarence J. Glacken, *Huellas en la playa...* (1996), p. 346.

⁷² *Ibidem*, p. 123.

⁷³ Esteve de Corbera, *Cataluña ilustrada...* (1678), p. 32.

Segons J. Iglésies, seria un resum de les idees de P. Gil la definició del caràcter català per part d'Esteve de Corbera:

“De los Catalanes confiessen todas las naciones que los tratan que son hombres prudentes y cautelosos, fagaces y atentados, temerarios y executivos: que no perdonan sus offensas, que se inclinan facilmente a la vengança: mal avenidos entre si, amorosos, y benignos con los estrangeros, parcós y remirados en sus gastos, liberales en ocasiones de honra, estimadores de sus leyes, zelosissimos de la observancia de sus privilegios como ganados con sangre, firmes y constantes en la amistad que professan, enemigos de novedades, fidelissimos a su Principe, pios, y religiosos, providos en sus tratos, cuydadosos en la limpieza de su sangre, asperos, y contenciosos, enbidiosos, y atravidos, feroces, y sanguinarios, y otras calidades se dexan...”⁷⁴

6. L'espai econòmic català

Un dels “ressons gilians” detectats per Josep Iglésies a l'obra d'Esteve de Corbera s'observa en el capítol dedicat a l'autosuficiència del país. P. Gil titula el capítol: “Com Cathaluña té sufficientment per a si mateyxa todas las cosas utils y necessarias a la vida humana: y moltas dellas en abundancia para comunicar a altres Provincias: y quant poques: y quines són las que li faltan”. Són evidents les semblances amb la plana 60 d'Esteve de Corbera: “Con esto se ve Cataluña tan abundante de todo lo necessario al sustento y al regalo que puede passar por si sola sin aver menester riquezas ni provisiones agenas”,⁷⁵ i amb la plana 67, on afegeix:

⁷⁴ Citat per Josep Iglésies, *Pere Gil, S.I. (1551-1622) i la seva Geografia...* (2002), p. 118 s.

⁷⁵ Esteve de Corbera, *Cataluña ilustrada...* (1678), p. 60.

“Con estos breves apuntamientos sacados de la misma verdad, y evidencia de las cosas que cada dia se ven, y tocan con las manos, se manifiesta claramente como todo lo mas necessario a la vida humana, se halla con gran fertilidad y abundancia en Cataluña, y que no le queda que apatecer al deseo, pues tiene todo lo que puede ser de comodidad, y gusto para el sustento y para el regalo, y que si Dios la cercara de una muralla podria passar por si sola, sin aver menester riquezas, artificios ni provisiones ajenas que es una de las mayores ilustraciones”.⁷⁶

Aquestes coincidències, segons Josep Iglésies, en cas que Esteve de Corbera no s'inspirés en P. Gil, significaria que la idea de l'autarquia econòmica de Catalunya “es trobava a l'ambient i era de comuna acceptació”.⁷⁷ No obstant això, cal precisar que Esteve de Corbera, com també P. Gil a la seva obra, matisa força detalladament aquesta autosuficiència. Per exemple, és matisada per P. Gil en detallar les importacions i les exportacions del país i els canvis que cal fer al propi territori per augmentar la producció.

Per la seva banda, Esteve de Corbera matisa la imatge ideal d'un país autosuficient quan explica que Barcelona no té prou pastures per a criar ramats de llana i necessita les pastures d'Aragó i França;⁷⁸ i un altre matís es troba a l'hora de tractar l'exportació de llana i ferro. Durant la segona meitat del cincents, dins un context de creixement manufacturer basat en les elaboracions del tèxtil i del cuir, el control de les tretes de matèries primeres, és a dir, de bestiar viu i de llanes, es converteix en un element important en la política de les institucions en defensa d'un equilibri d'interessos entre productors i consumidors. En aquest sentit, destaca la denúncia d'Esteve de Corbera per l'excessiva exportació de ferro i de llana. Segons Esteve de Corbera, les mines de ferro proveeixen els regnes de Sardenya, Sicília i uns genovesos massa cobdiciosos “que en todo ponen sus manos”,⁷⁹ els quals s'emporten tanta

⁷⁶ *Ibidem*, p. 67.

⁷⁷ Josep Iglésies, *Pere Gil, S.I. (1551-1622) i la seva Geografia...* (2002), p. 118.

⁷⁸ Esteve de Corbera, *Cataluña ilustrada...* (1678), p. 63.

⁷⁹ *Ibidem*, p. 66.

quantitat de ferro que fa perillar l'equilibri econòmic del país. Sens dubte, les tensions amb els genovesos van creixent des de la dècada dels noranta del segle XVI, com palesa l'expulsió de la colònia Lígur de Barcelona el 1591.⁸⁰

Segons Esteve de Corbera, el que realment crea riquesa és l'exportació de productes manufacturats:

“Si la prudencia Catalana que suele ser tan provida para todo, ordenase que no pudiessen sacarse en su especie el hyerro y la lana y otras cosas semejantes que la Provincia produce sino labradas, y aprovechadas, ni los extranjeros se enriquecieran con ellas, ni la gente ordinaria y pobre padeceria tantas incomodidades: porque los artificios suelen ser el sustento y riqueza de las Republicas (...).⁸¹ Ya se ha dixo que los artificios enriquecen las Provincias porque con ellos se entretienen los pobres y entra dinero de fuera que es el nervio de todo (...).⁸²

En aquest mateix sentit, l'autor elogia alguns elements naturals per la seva capacitat d'augmentar dos dels elements més preuats de la nació: la població i el diner. Així, per exemple, els rius són un element perfecte de creació d'aquests dos elements. Amb els rius es reguen i fertilitzen els camps i d'aquí provenen les riqueses que alimenten la població de les ciutats: “Gente y dinero són el nervio de la potencia del Principe”.⁸³ Per tant, per ell, el sentit de generar riquesa, com també ho és en autors com Francesc Gilabert,⁸⁴ és la circulació monetària i la necessitat de dur diners a Catalunya.

Pel que fa a l'elogi a la població, lliga amb les polítiques pro poblacionistes del XVII defensades per autors com William Petty, sobre bases polítiques, socials i religioses, i que estableixen el creixement i la distribució dels

⁸⁰ Oriol Junqueras Vies, *Economia i...* (2002), p. 205; per a l'anàlisi d'algunes de les famílies de la colònia Lígur i les seves relacions, vegeu: Juan Carlos Maixé Altés, “Parentesco y relaciones sociales en el seno de la burguesía barcelonesa. Los extranjeros en la Barcelona de los s. XVII y XVIII”, *Manuscrits*, núm. 6 (1987), p. 151-179.

⁸¹ Esteve de Corbera, *Cataluña ilustrada...* (1678), p. 66.

⁸² *Ibidem*, p. 67.

⁸³ *Ibidem*, p. 54.

pobles del món dins de l'estructura de la idea de signi, amb la implicació que el nombre d'homes sobre la terra i els recursos d'aquesta estarien sempre en harmonia i equilibri.⁸⁵

7. La descripció de la Catalunya cultivada

Vegem en una taula els cultius a que es refereix Pere Gil i els que esmenta Esteve de Corbera 28 anys més tard:

Cultiu	Pere Gil any 1600	Esteve de Corbera text anterior a 1633
Vi	Arreu excepte a Osona, el Pla de Cerdanya i Pirineus	Arreu excepte algunes parts del Pla de Cerdanya i dels Pirineus.
Oli	Arreu excepte als Pirineus	Comtat de Rosselló, Empordà, ribera de l'Ebre, Noguera Ribagorçana i Montserrat.
Figues	Vallès, Priorat Cartoixa, Camp de Tarragona	
Fruits secs	Empordà, Camp Tarragona	Tarragona, Selva, Empordà, Vic, Camprodon
Arròs	Empordà	Empordà
Safrà	Pla Urgell, Segarra	Cervera, Montblanc, Segarra, Conca D'Òdena
Forment (Sota la	Rosselló, Cerdanya, Empordà, Vallès, Vilafranca del Penedès, Segarra, Pla d'Urgell, Osona	

⁸⁴ Una idea també reivindicada per Francesc Gilabert, sintetitzada en l'expressió "dur diner a la terra", Antoni Simon, *Els orígens ideològics...* (1999).

⁸⁵ Clarence J. Glacken, *Huellas en la playa...* (1996), p. 370.

denominació de forment Gil inclou: Ordi, espelta, sègol, ordi, faves, guixes, llenties, cigrons, llobins, mill, daxa i altres)		
Blat i altres grans		Rosselló, Cerdanya, Empordà, Tarragona, Vallès, Penades, Segarra, Urgell
Llegums		Arreu
Cigrons		Calonge
Fruita dolça		De tot tipus a: Lleida, Balaguer, Barcelona, Tortosa, Girona. duraznos ⁸⁶ a Balaguer i Solsona; Peres a Puigcerdà; mançanes a Girona i Vic; codonys i granades a Lleida i Tortosa.

⁸⁶ Préssecs.

Fruita àcida		Taronja, sidra, llima, llimones, “azanhuas” a la costa de Catalunya.
Carxofes		Barcelona
Sucre		Tarragona
Cànem	Tarragona, ribera Sió, Segre, Llobregat i Ter	Tarragona, Ribera de l'Ebre i del Segre, Maldà i Banyoles
Lli	Riberes rius	Capellades, Elna, Tiurana, Zanahuja, Guissona, Palamós
Coral	N'hi ha des de Palamós fins el Cap de Leucata	Part oriental de la costa prop de Cadaqués
Verdura		Arreu i destaca la de les hortes dins les muralles de Barcelona.
Mel	Manresa, junt a Escala Dei	La d'Igualada, Manresa i Salses és la millor i s'exporta a Roma.

Les diferents Catalunyaes que podem identificar en P. Gil i Esteve de Corbera són: la zona de les masies de la Catalunya “vella” dins del medi humit —a l'est del Llobregat—; la zona que històricament pertany a la Catalunya “vella”, però que ambientalment pertany a la Catalunya “seca” (Bages, Baix Berguedà, Solsonès); les comarques “seques” situades en el límit històric “nova-vella” (Garraf, Alt Penedès i Anoia); la zona de la Catalunya “nova” situada a la zona ambiental seca (Camp de Tarragona, comarques de l'Ebre i la Plana d'Urgell); la Catalunya “nova” fluvial (sistema fluvial format pel Baix Segre i l'Ebre, i que s'estén des del Segrià fins al Montsià).

De totes aquestes zones, P. Gil i Esteve de Corbera ens descriuen els cultius presents de la denominada *trilogia mediterrània*: olivera, gra i vinya. Així, com escriu Esteve de Corbera, els principals productes del país són el pa,

el vi i l'oli.⁸⁷ Seguidament comentarem les dades aportades per ambdós autors. Aquestes seran analitzades a partir dels coneixements derivats de les diferents monografies que des del camp de la història agrària ens permeten entendre les cites de P. Gil i Esteve de Corbera i també ens permeten complementar-les i construir un esbós de l'evolució del paisatge agrari modern.

A l'època moderna, la Catalunya “vella” —tant l'ambientalment seca com la humida— és dominada pel mas dispers i el règim de propietat dominant, per a preservar la unitat del mas; és el subestabliment amb cens impartible. Aquí, tant P. Gil com Esteve de Corbera hi detecten cereal, vinya, grans boscos i pastures.

De fet, en aquesta zona, l'expansió dels cereals i la vinya queda dificultada per les condicions ambientals i, per aquesta raó, es deixa una reserva per a les pastures i el bosc, una forma de policultiu poc especialitzat que permet l'obtenció autosostinguda de l'adob i així els possibles inconvenients derivats de l'escassa especialització són contrapesats per la seguretat i l'autosostenibilitat derivada de la diversificació.

En tot cas, aquesta zona participarà (almenys en alguns aspectes) en el procés d'especialització general del XVIII; per exemple, en la progressiva regressió de la vinya, a causa de la seva escassa adaptació a les terres humides. Aquí, amb la crisi de finals del set-cents, seguint Enric Tello,⁸⁸ a causa de l'esgotament dels factors expansius del set-cents, l'expansió agrària xoca amb els límits d'una agricultura orgànica mediterrània sotmesa encara a les detraccions feudals i fiscals de l'antic règim. En aquest moment, la rendibilitat de la vinya cau de manera dràstica i s'esdevé una resposta territorialment diferenciada: d'una banda, la vinya es manté en sòls molt pobres de petits camperols; i d'altra banda, a les grans masies s'augmenta la producció de blat a les millors terres.

Dins aquesta àrea trobem especificitats comarcals. Per exemple, Osona, al llarg de l'època moderna, esdevé una comarca cada vegada més cerealista,

⁸⁷ Esteve de Corbera, *Cataluña ilustrada...* (1678), p. 60.

⁸⁸ Enric Tello, “El fin de la expansión agraria en la Catalunya del siglo XVIII”, *Agricultura y Sociedad*, núm. 74 (1995), p. 109-158.

una tendència paral·lela a la progressiva desaparició dels ceps durant els segles XVI i XVII.⁸⁹ Com testimonia P. Gil, a la Catalunya de la seva època la vinya és present arreu del país, excepte a Osona, al Pla de la Cerdanya i als Pirineus, i, pel que fa al forment (on inclou els cultius d'ordi, espelta, sègol, fava, guixa, lletia, cigrons, llobins, mill, daxa) és present a Osona. Aquestes particularitats, en canvi, no són observades per Esteve de Corbera, per qui la vinya es troba arreu excepte en algunes parts de la Cerdanya i els Pirineus.

En tot cas, a finals del segle XVII, la vinya havia esdevingut un cultiu marginal a Osona i així ho testifiquen testimonis com el de l'enginyer italià Ambrosio Borsano quan especifica que en aquesta comarca només hi ha algunes vinyes: “Este territorio es muy fértil de trigos, cebadas y legumbres, y de diversas frutas como también de pastos de ganados, algunas viñas, los montes copiosos de bosques así de pinos como de robles y de auxinas”.⁹⁰

En realitat, la progressiva reducció de la superfície dedicada a la viticultura fou un fenomen general a totes les comarques excessivament humides i fredes, com a l'Alt Urgell.⁹¹

Per altra banda, en el límit nord-oriental de la Catalunya humida hi trobem el cas especial de l'Alt Empordà, amb dos processos d'especialització excepcional en aquella zona: l'olivera, des del segle XVI, i l'arròs, present a la descripció de P. Gil i d'Esteve de Corbera, i estès sobretot al segle XVIII.⁹²

De la Catalunya vella P. Gil destaca l'existència de blat i forment (on inclou els cultius d'ordi, espelta, sègol, fava, guixa, lletia, cigrons, llobins, mill, daxa), concretament a les zones del Rosselló, Cerdanya, Empordà, Vallès, Vilafranca, Penedès, Segarra, Pla d'Urgell i Osona. Per la seva banda, Esteve de

⁸⁹ Carles Sudrià, “L'ingrés agrícola a la plana de Vic al segle XVIII. Les rendes d'origen agrari”, *Recerques*, núm. 9 (1979), p. 9-97.

⁹⁰ Ambrosio Borsano, *Discurso general hecho por el Mre. de Campo don Ambrosio Borsano, natural de la ciudad de Milan, ingeniero mayor, y qartel maestro genl. del Real Exercito de Cataluña, en que se describe toda la Carta Topográfica del Principado de Cattaluña, Condado de Rosellon, y Cerdaña, con la calidad de los terrenos, rios, ciudades y plazas en el paraje donde se allan situadas, como tambien describe los terrenos donde se puede en ocasion campaar, y aquartelar el Exercito*, 1689, Biblioteca Nacional, amb el número MS 18054, p. 39.

⁹¹ Montserrat Duran, *Renda i producció agrària*, Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra, 1985.

⁹² J. Surroca, “El conreu d'arròs a l'Empordà durant el segle XVIII”, *Estudis d'Història Agrària*, núm. 2 (1980), p. 39-58.

Corbera inclou el blat i altres grans (sense especificar-los) al Rosselló, Cerdanya, Empordà, Tarragona, Vallès, Penedès, Segarra i Urgell. Ambdós autors destaquen la fertilitat entre tot Catalunya de dues comarques de la Catalunya vella, l'Empordà i el Rosselló.

D'altra banda, a la Catalunya vella humida i la Catalunya seca de costa, segons Esteve de Corbera, es troba la fruita àcida (taronja, sidra, llima, llimones, azanhuas), estesa per tota la costa catalana. La dada, potser, podria ser significativa de la progressiva extensió dels cítrics al litoral. En el mateix sentit, les referències d'Esteve de Corbera a les carxofes de Barcelona potser són indicatives del creixement de l'hortofructicultura, cultiu que per Esteve de Corbera, a diferència de P. Gil, mereix un apartat a part, en què destaquen les hortes de l'interior de Barcelona. En el mateix sentit, Esteve de Corbera escriu que hi ha fruita dolça de tot tipus a: Lleida, Balaguer, Barcelona, Tortosa, Girona i, concretament, detecta préssecs a Balaguer i Solsona; peres a Puigcerdà; pomes a Girona i Vic; codonyers i magraners a Lleida i Tortosa.

A la Catalunya vella humida dels Pirineus, P. Gil destaca l'existència del forment (on inclou els cultius d'ordi, espelta, sègol, fava, guixa, lletia, cigrons, llobins, mill, daxa), concretament a les zones del Rosselló i la Cerdanya. Per la seva banda, Esteve de Corbera inclou el blat i altres grans (sense especificar-los) al Rosselló i la Cerdanya. Ambdós autors destaquen la fertilitat, entre tot Catalunya, del Rosselló, de la Catalunya vella pirinenca, juntament amb l'Empordà, i, malgrat afegir-hi la plana d'Urgell, sempre especifiquen que l'Urgell es troba tan limitat per l'aigua que necessita les altres dues planes per a mantenir el país.

Pel que fa a les comarques de la Catalunya “vella i seca” (Bages, Baix Berguedà i Solsonès), Esteve de Corbera detecta els préssecs a Solsona. Segurament també hi devia haver vinya a totes les comarques, però sobretot hi serà a partir de mitjans del segle XVIII, quan augmenta el procés de penetració de la demanda de vins i derivats en aquesta zona i, d'una manera especial, al

Bages.⁹³ En aquest cas, l'augment de la demanda arrossega l'expansió de la vinya, amb una producció vitícola de mala qualitat dedicada al consum interior, especialment de les comarques fredes i humides, que, en els segles anteriors, havien anat reduint la superfície dedicada a aquest conreu. És evident que algunes comarques, des de l'Alt Urgell fins a Osona, van trobar en el Bages un subministrador que oferia una millor adaptació ambiental a la vinya i que, a més, oferia costos de transport relativament baixos a causa de la seva proximitat geogràfica. Precisament, aquest darrer és un factor especialment rellevant per a entendre com el Bages va ser capaç de competir amb comarques amb millors condicions ecològiques com les del Camp de Tarragona o el Penedès, cosa que evidencia les profundes interconnexions ecològiques i tecnològiques de molts processos històrics.

A més, de la zona cal destacar que el Bages havia estat una zona de pas tradicional per als ramats que hivernaven al Baix Llobregat i al Vallès Occidental, i que es dirigien a les pastures d'estiu pirinenques. Però, a causa de l'augment de la vinya, per a la zona del Bages, Llorenç Ferrer Alós⁹⁴ ha copsat l'escassetat de ramats de cabres i d'ovelles a la segona meitat del segle XVIII. Els animals, seguint L. Ferrer Alós, es reduïren al bestiar familiar, als animals de tir i a algun porc i gallina per al consum familiar —per tant, sobreviuen els animals no menjadors d'herba. Aquesta situació precipità l'obtenció de l'adob a partir de substituïts del fem, amb les pràctiques de formigueig i boïga.

D'altra banda, la Catalunya seca està situada en el límit de la Catalunya nova-vella. En aquest límit trobem les comarques de l'Anoia, l'Alt Penedès i el Garraf —mentre que el Baix Llobregat queda en una zona de transició entre aquest model i l'anterior. Al Camp de Tarragona, P. Gil indica la presència de

⁹³ Llorenç Ferrer, *Pagesos, rabassaires i industrials a la Catalunya central*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1987; "L'estructura de la propietat i de l'explotació en un vinyar de la Catalunya central: el Bages als segles XVIII i XIX", *Estudis d'Història Agrària*, núm. 6 (1986), p. 101-130; "Producció i renda agrària a la Catalunya del segle XVI", a: AD, *Terra, treball i propietat. Classes agràries i règim senyorial als Països Catalans*, Crítica, Barcelona, 1986; Lluís Ferrer i A. Segura, "Organització de la producció agrària a la Catalunya del set-cents", a: AD, *Segon Congrés d'Història Moderna. Pedralbes*, núm. 8 (1988), Publicacions de la Universitat de Barcelona, Barcelona.

⁹⁴ Llorenç Ferrer Alós, *Pagesos, rabassaires i...* (1987).

figues i P. Gil i Esteve de Corbera de fruits secs. I a Tarragona ambdós detecten la presència de cànem i de blat.

En general, a la Catalunya nova, el règim de propietat es basava en els censos, que se subdividien repetidament, però amb una absència gairebé total de subestabliments emfitèutics. Les pràctiques agrícoles seguien el model de la típica trilogia mediterrània (blat, vinya i olivera), pràctica, però, que al Camp de Tarragona (Baix Camp, Tarragonès i Alt Camp) tingué un signe diferent. A la segona meitat del segle XVII l'efecte de les guerres fa que el Camp de Tarragona experimenti una forta expansió del cultiu de la vinya, i així⁹⁵ el model de la típica trilogia mediterrània (blat, vinya i olivera) es va transformant progressivament amb l'ampliació de les terres vitícoles, seguint el model de “revolució agrària arbustiva” apuntada per autors com Piero Bevilacqua. Aquesta tendència, gradualment, s'anà estenent en totes direccions —encara que no sempre amb la mateixa intensitat i velocitat— cap al Priorat, la Conca de Barberà i les comarques penedesenques. Podem identificar el Camp de Tarragona amb les zones més favorables per a la producció de l'abastament i amb aquelles menys castigades pel pas de les tropes i que, alhora, estaven prou a prop de les zones més necessitades.

Els avantatges de la vinya eren clars: la vinya era menys exigent d'adob i el guaret bianual se suprimia. Ben aviat, però, s'evidenciaren les contradiccions de l'especialització vitícola: les rompudes sistemàtiques reduïen el combustible per les necessitats quotidianes o industrials —la llenya— i, a més, reduïen també la matèria primera per a les adoberies —l'escorça de pi i el roldor.

A l'Anoia, abans de mitjans del XVIII, dominava el cereal, però des d'aquest moment⁹⁶ creix la penetració de la demanda de vins i derivats, fet que

⁹⁵ Josepa Cardó, *L'evolució dels conreus del Camp de Tarragona a partir del segle XVIII*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1978; Montserrat Duran, *Renda i producció agrària (s. XVI-XVIII) a Catalunya: l'Alt Urgell, el Tarragonès, la Conca de Barberà, el Baix Empordà*, 3 vol., Universitat Autònoma de Barcelona, 1984 (tesi doctoral).

⁹⁶ El tema ha estat estudiat per Francesc Valls i Junyent, en un estudi que analitza l'evolució de l'agricultura anoienca des de principis del XVII fins a la segona meitat del XIX.

donà lloc al primer gran cicle de plantacions vitícoles regulades per contractes de rabassa morta, una evolució similar a aquella esdevinguda al Penedès.⁹⁷

A la Catalunya nova seca interior, d'entre els cultius complementaris destaca el safrà i, comparant les anotacions de P. Gil i Esteve de Corbera, se n'observa una extensió cap al sud del país. Si P. Gil el situa al Pla d'Urgell i la Segarra, Esteve de Corbera el situa a Cervera (Segarra), Montblanc (Conca de Barberà) i la Conca d'Òdena (Igualada). Segons P. Gil: “Safrà es cullen a pla d'Urgell i de Segarra. Cullen se en molta abundancia, y guany dels quilts plantan y fan. Son los seffrans de Cathalunya molt apreciats; y ayxi son sercats y comprats per los Mercaders à bon preu; y son aportats à Gènova, Nàpols, Sicília, Lombardia, Flandes y algunas parts d'Espanya.”⁹⁸ Esteve de Corbera també destaca els diners que proporciona aquest cultiu: “Desde aquí se lleva a Francia, y Alemania y a otros reynos es mucho el dinero que con el se grangea”.⁹⁹

Enric Tello explica la importància del safrà i destaca que ja en els capbreus medievals s'hi incideix pel fet de constituir un important fons de reserva patrimonial objecte de préstecs no hipotecaris que permet sortejar de manera senzilla la interdicció canònica de la usura entre cristians. Així, el capbreu de Bellcaire d'Urgell de l'any 1540 estableix que del safrà en flor un setzè corresponia al senyor pagat en bri sec; i, segons el capbreu de Santa Coloma de Queralt de l'any 1598, s'establia que cada pagès havia de pagar un dels deu munts de safrà en flor al castell del senyor.¹⁰⁰ Podem afegir que el valor del safrà es pot apreciar en la picaresca a l'entorn d'aquest producte que denoten algunes constitucions catalanes. Així, a les Corts de 1351, al capítol 38 s'estableix que qualsevol que hagi falsificat safrà perdrà el puny i caldrà cremar

⁹⁷ Emili Giralt, “Evolució de l'agricultura al Penedès. Del cadastre de 1717 a l'època actual”, a: *Actas i Comunicaciones de la Primera Asamblea Intercomarcal de Investigadores del Penedés i Conca d'Òdena*, Imp. Bas, Martorell-Igualada, 1950, p. 166-176. “Técnicas, rendimientos y mutaciones agrícolas en una finca catalana del siglo XVIII”, a: *Première Conférence Internationale d'Histoire Economique Stockholm*, Mouton, París-l'Haia, 1960.

⁹⁸ Josep Iglésies, *Pere Gil, S.I. (1551-1622) i la seva Geografia...* (2002), p. 244.

⁹⁹ Esteve de Corbera, *Cataluña ilustrada...* (1678), p. 62.

¹⁰⁰ Enric Tello, *Cervera i la...* (1995), p. 54. Sobre el safrà i la seva importància comercial i tributària, vegeu: Pau Vila, “Safrà i safranaires”, a: Pau Vila, *Visions geogràfiques de Catalunya*, Editorial Barcino, Barcelona (2 vol.), 1962, vol. I., p. 155-159.

el safrà falsificat.¹⁰¹ En el mateix sentit, a les Corts de Montsó de 1510, segons el capítol 42, el safrà s'ha de vendre i pesar conforme està disposat en els capítols de Cort.¹⁰²

També a la Catalunya nova seca d'interior els autors assenyalen l'existència de fruits secs, i d'aquests s'observa una extensió territorial comparant les dades de P. Gil i Esteve de Corbera. L'extensió té una explicació: P. Gil només inclou l'avellana i l'ametlla. En canvi, Esteve de Corbera hi afegeix la castanya, la nou i els pinyons. Així, Esteve de Corbera especifica que hi ha ametlles a Urgell, figues al Priorat de Sant Joan, avellanes a la Selva del Camp de Tarragona i a l'Empordà, castanyes a Vic i Camprodon i pinyons a la costa. De fet, no hauria de sorprendre l'extensió de la castanya, un dels arbres més promocionats a l'època arreu d'Europa, sobretot a les terres humides i muntanyoses, com Gènova i Ligúria, perquè era un fruit collit a mitjans de la tardor i, per tant, de gran importància per a complementar la dieta d'hivern.

Al llarg de l'època moderna, les terres de la Plana d'Urgell experimenten una accentuació de l'especialització cerealícola. En aquestes comarques l'estímul del creixement demogràfic català (amb l'augment de la demanda i dels preus del blat) fou molt més decisiu que les exportacions d'aiguardent que es realitzaven des del port del litoral central català (des del Baix Camp fins al Maresme). P. Gil destaca l'existència del forment (on inclou els cultius d'ordi, espelta, sègol, fava, guixa, lletia, cigrons, llobins, mill, daxa) al Pla d'Urgell. Per la seva banda, Esteve de Corbera inclou el blat i altres grans (sense especificar-los) a Urgell i codonyers i magraners a Lleida.

Tant P. Gil com Esteve de Corbera assenyalen la dependència de l'aigua que té la zona de l'Urgell en congruència amb el desig de construir un canal destinat, fonamentalment, a la irrigació dels cereals i a l'alimentació de la ramaderia a la zona i que, probablement, la frustració d'aquest desig impedí la concreció d'una *revolució agrària* de model angloholandès.

¹⁰¹ *Constitucions y altres drets...* (1995).

¹⁰² *Ibidem*.

Per a la Catalunya nova-seca E. Tello ha evidenciat les conseqüències ecològiques del desenvolupament capitalista del set-cents en aquesta zona i ha estudiat la destrucció dels equilibris socials i naturals provocats per les contradiccions del creixement del XVIII. A l'obra *Cervera i la Segarra al segle XVIII. En els orígens d'una Catalunya pobra*,¹⁰³ E. Tello analitza que els factors ambientals poden ser un obstacle per a un determinat tipus de creixement agrari, i que els comportaments de les classes benestants respecte a aquest medi poden ser l'origen de la consolidació d'una Catalunya pobra, d'una Catalunya obligada a sobreexplotar els seus recursos a causa del deute,¹⁰⁴ una Catalunya obligada per la subjecció senyorial i territorial a sobreexplotar els seus recursos.

La Catalunya nova-seca occidental que podem denominar *fluvial* coincideix amb el sistema fluvial format pel baix Segre i l'Ebre, i s'estén des del Segrià fins al Montsià. Segons P. Gil, el cànem s'estén a Tarragona, ribera de Sió, Segre, Llobregat i Ter, mentre que segons Esteve de Corbera el cànem s'estén per Tarragona, ribera de l'Ebre i del Segre, Maldà i Banyoles. Respecte al lli, P. Gil indica que es troba a les riberes del riu; i, segons Esteve de Corbera, s'estén a Capellades, Elna, Tiurana, Sanaüja, Guissona i Palamós i també es poden trobar codonys i magranes a Tortosa.

A aquesta Catalunya fluvial la disponibilitat de terres generada pel relatiu *buit demogràfic* provocat per les guerres dels Segadors i de Successió provocà que, durant el segle XVIII, el pes relatiu de la vinya fos inferior. La tradicional trilogia mediterrània i alguns cultius de regadiu es pogueren expandir de manera més o menys simultània. La guerra del XVII hi canvià l'estructura demogràfica i afectà la densitat, distribució i la mida i estructura de les unitats familiars, cosa que perjudicà el ritme de treball agrícola. D'altra banda, produí destruccions sobre aquella infraestructura dels agrosistemes que

¹⁰³ Enric Tello, *Cervera i la Segarra al segle XVIII. En els orígens d'una Catalunya pobra*, Virgili i Pagès, Lleida, 1995; "El fin de la expansión agraria en la Cataluña del siglo XVIII: factores económicos y crisis social", *Agricultura y Sociedad*, núm. 74 (1995), p. 109-158; "En els orígens de la Catalunya pobra: règim agrari i comercialització rural a la Segarra d'Antic Règim", a: AD, *Terra, treball i propietat. Classes agràries i règim senyorial als Països Catalans*, Crítica, Barcelona, 1986, p. 302-320.

era vital per a generar la utilitat de la terra (palissades, sèquies, molins, etc.) i en augmentar la vulnerabilitat del terreny la capacitat de càrrega es reduí.

¹⁰⁴ Enric Tello, “El papel del crédito en la agricultura del Antiguo Régimen: desarrollo y crisis de las modalidades crediticias, 1600-1850”, *Noticiario de Historia Agraria*, núm. 7 (1994), p. 9-37.

9. LA NATURA CONSTRUÏDA. REFLEXIONS FINALS

La tesi ha dilucidat l'aportació de les descripcions d'autors catalans al pensament científic i natural dels segles XVI i XVII. Aquestes descripcions recullen el testimoni directe dels que participaren en el procés d'exploració del propi territori i reflecteixen la cosmovisió de l'entorn alhora que contribueixen a configurar-lo. En les conclusions presentarem cinc punts bàsics:

1. Hem identificat una estreta relació entre la descripció de la natura i la creació d'identitat.
2. Podem incloure els textos catalans dins la revolució geòrgica i l'elogi al treball manual.
3. Hem pogut identificar uns determinats mètodes i fonts per a definir la idea de medi ambient.
4. Hem pogut identificar que la descripció de l'entorn constitueix una tasca política per als escriptors moderns.
5. I podem afirmar que existeix un pensament natural modern.

Finalment, en aquestes conclusions, presentem les línies obertes per la tesi.

1) *Natura i identitat*. La lectura dels textos ens ha permès detectar l'existència d'una consciència d'identitat ambiental. En efecte, existeix consciència de viure dins un marc amb uns determinats elements naturals — biòtics i abiòtics— en relació entre si i amb els elements tecnològics i socioeconòmics. També el conjunt d'autors analitzats tenen consciència i

consideren rellevant conèixer i fer conèixer les característiques que defineixen l'entorn, el caràcter muntanyós, l'estrès hídric, els límits fronterers, la fitogeografia, l'articulació entre interior i costa o les diversitats ambientals entre les comarques.

Anant més enllà, detectem certs trets que ens indiquen que la identitat ambiental és configuradora d'una identitat política. Aquests trets identificats als textos coincideixen amb alguns dels punts indicats per Antoni Simon per a reconèixer una nació i diferenciar-la d'una ètnia.¹ Resumim aquests trets en els quatre punts següents:

1.1 En primer lloc, els textos ens descriuen un territori que consideren propi² i aquest sentit de propietat el volen estendre als avantpassats i a les generacions futures. Per tant, posseeixen una sensació de continuïtat en els lligams territorials entre els habitants presents i futurs considerant que tots tenen en comú que comparteixen el mateix espai. La idea coincideix amb la necessitat de descriure espais que comparteixen una memòria col·lectiva i posseeixen una continuïtat històrica amb uns records compartits i una idea de destí col·lectiu desenvolupat a partir d'una història comuna.³

1.2 En segon lloc, els textos donen les eines necessàries per a situar cada individu en un lloc concret i sempre en relació amb el veí i fan d'aquesta matèria una tasca política. En efecte, els autors encoratgen a augmentar l'exèrcit de les paraules relacionades amb la geografia i la natura catalanes, constaten la necessitat d'escriure sobre l'entorn de la mateixa manera que demanen incrementar l'escriptura de la història, alhora que denuncien la deixadesa d'aquests aspectes entre els autors catalans. El concepte respon a una de les característiques de la idea de nació que es configura des del Renaixement:

¹ En un resum a l'entorn del debat sobre "Les nacions abans del nacionalisme" amb motiu de l'acte organitzat per la revista *Manuscrits. Revista d'Història Moderna*, proposava deu punts de debat; d'aquests en destaquem dos (Antoni Simon i Tarrés, "Presentació", *Manuscrits*, núm.19 (2001), p. 7-20).

² Antoni Simon i Tarrés, "Presentació", *Manuscrits*, núm.19 (2001), p. 7-20, p. 17.

³ *Ibidem*, p. 19.

l'estreta relació entre el poder polític i el cultural, una relació impulsada per uns poders que s'esforcen a crear símbols i referents culturals.⁴ En aquest context, pensem que l'entorn forma part del paisatge mental dels intel·lectuals en època moderna, de la mateixa manera que ho és la religió, l'astrologia o la història del país d'origen. Així, l'observació i la descripció de l'entorn es converteixen en un instrument de propaganda i legitimació i en una eina per a modelar el patriotisme i la identitat moderna, juntament amb d'altres instruments com l'arquitectura, les arts visuals, la història, el teatre o la música.⁵

1.3 En tercer lloc, el pensament ambiental aglutina totes les altres eines clau del discurs identitari, la història, la llengua i la religió. Així, per ells és important fixar el temps històric de la natura —elaborar cronologies de l'ocupació territorial, descriure la història del paisatge agrícola, reflexionar sobre l'erosió, etc.—; és important establir la terminologia dels elements naturals —elaborar llargues llistes de flora i fauna, definir conceptes naturals, etc.—; i és vital conèixer el paper de Déu en la creació i l'evolució de la natura i saber el paper que hi fa la llibertat humana.

1.4 En quart lloc, els textos tenen consciència del seu entorn i demanen una sobirania⁶ en la seva transformació per tal d'aconseguir una millora del país. Es defineix el territori com un microcosmos quasi independent i millorable, amb identitat pròpia i viable econòmicament. Així, els textos catalans es poden incloure dins el corrent de la revolució geòrgica i, en el mateix sentit, podem dir que s'hi detecten certes “tendències baconianes”. En efecte, els textos formen una imatge del territori català com un microcosmos providencialment dissenyat per Déu amb identitat territorial i ambiental pròpia. Forgen, per tant, la imatge de la viabilitat econòmica i política del Principat i intenten crear aquesta nova concepció de l'espai a través de la representació de la natura amb l'objectiu de crear una adhesió emocional a la terra que els

⁴ *Ibidem*, p.18 s.

⁵ *Ibidem*, p. 17 s.

⁶ *Ibidem*, p. 17.

permeti imaginar-se i definir-se diferents. A partir d'un discurs d'alguna manera utòpic es confirma als habitants que el país és viable com a unitat territorial. Per a dur a terme aquests objectius es presenta el país com un territori farcit de meravelles naturals, singular i excepcional, i s'emfatitza la continuïtat, l'homogeneïtat i la integració dels diferents espais.

1.5) Els quatre punts que sintetitzen les relacions entre la descripció de l'entorn i la identitat poden conuiu en cada un dels textos o n'hi podem trobar almenys un. Però el més difícil a l'hora d'elaborar unes conclusions generals és poder destriar quan l'aproximació a l'entorn és feta amb interès científic i quan té una intencionalitat de caire polític. Malgrat tot, i a banda de la intencionalitat de l'aproximació, podríem resumir el contingut dels textos dient que es troben entre l'elogi i la crítica. Així, descriuen un territori com un microcosmos, però no del tot independent, i com un paradís, però imperfecte i millorable. Aquest balanceig entre elogi i crítica el trobem en les quatre característiques bàsiques amb què es descriu el territori: muntanyós, un microcosmos millorable, un territori diferent i superior, un territori valorat pel seu potencial.

1.5.1) *Catalunya, un país muntanyós*. Els autors analitzats són conscients de viure en un país muntanyós i són conscients de les limitacions que aquest relleu origina, però també elogien aquesta morfologia abrupta. I aquest elogi és molt significatiu perquè es desmarca de la teoria dominant a l'Europa moderna segons la qual les muntanyes són llocs repulsius i senyals de la degeneració terrestre. Sens dubte, els autors catalans s'alineen amb la teoria del col·legi de jesuïtes de Coïmbra, els conimbricences, que accepten que la Terra havia estat creada amb muntanyes en constant canvi, i aquestes són elogiades per la seva bellesa i la seva utilitat ambiental i econòmica.⁷

⁷ Clarence J. Glacken, *Huellas en la playa de Rodas: naturaleza y cultura en el pensamiento occidental desde la antigüedad hasta finales del siglo XVIII*, Ediciones del Serbal, Barcelona, 1996, p. 350 s. Val a dir que la influència dels conimbricences i l'elogi a les muntanyes i el relleu abrupte són palesos perfectament a l'obra del català Francesc Colí en la seva descripció

Així, a les descripcions catalanes es vol comprendre les irregularitats del país i les seves mancances pel que fa a fertilitat i recursos naturals. Per això se segueix un procés de racionalització, basat en una observació que dóna lloc al coneixement. D'aquesta manera, la narració accepta l'especificitat del territori com a part integrant d'un globus divers, en canvi constant i amb necessitat del treball humà per a poder progressar. Amb aquestes explicacions, els autors volen demostrar que els secrets naturals del país no són estranyeses incomprendibles o menyspreables, sinó que són manifestacions dignes de consideració i respecte i, sobretot, dignes d'estudi.

1.5.2) *Un territori unit i divers.* Els textos analitzats que tracten territoris locals —la Tortosa de L. Ponç d'Icard, la Tarragona de C. Despuig, la Selva del Camp de Tarragona d'O. Manescal— poden interpretar-se com una descripció de la part pel tot. Així, per exemple, hi ha certs elements que ens fan pensar que el “món abreviat” de Despuig es correspon amb una “Catalunya abreviada”. C. Despuig descriu Tortosa com un “món abreviat” articulat per tres grans àrees ambientals.⁸ Aquesta articulació proporciona una variabilitat ecològica i climàtica que atorga al territori gran bonança sanitària, riquesa social (per les formes de vida que genera) i riquesa econòmica (per exemple, permet l'esglaonament de les collites, fet que, d'alguna manera, reporta un cicle agrícola infinit⁹ positiu per a la riquesa perenne implícita¹⁰ i, també, permet un cicle de la pastura privilegiat). Tant en la consideració de l'agricultura com de la ramaderia, Despuig està emprant com a punts de

de les Filipines (vegeu: Maria Antònia Martí Escayol, “Las descripciones geográficas: la introducción de las Filipinas en la ciencia europea”, *Congreso Internacional “España y el Pacífico. Legazpi”*, Sant Sebastià, novembre 2003, en premsa).

⁸ La serralada de Cardó-el Boix (situada a la riba fluvial esquerra), la plana fluvial i la zona muntanyosa dels ports de Beseit, la zona del Portell i la de la Mola de Catí (a la riba fluvial dreta).

⁹ Cristòfor Despuig, *Los col-loquis de la insigne ciutat de Tortosa*, edició a cura de Joan Tres, Curial, Barcelona, 1996, p. 207.

¹⁰ Aquesta serà una de les imatges més destacades en les descripcions americanes dels segles següents. Sobretot, en les del Perú del sis-cents, on la localització equatorial possibilitava aquest esglaonament temporal i territorial de les collites (Jorge Cañizares Esguerra, “Nation and nature: creole patriotic representations of nature in colonial Spanish America”,

referència espacial territoris dels Països Catalans. La nostra hipòtesi tindria certa lògica. Com s'aprecia amb la idea del “macrocosmos-microcosmos” i en la literatura alquímica, en el Renaixement l'objecte mai no és simplement ell mateix sinó que és també signe d'un altre.¹¹ Com ja ha assenyalat Eulàlia Duran, quan Despuig parla de la llengua, la història o les gestes de Tortosa està parlant també de la llengua, la història i les gestes de Catalunya. Potser en el tema del medi ambient, la Tortosa de C. Despuig, la Tarragona de L. Ponç d'Icard, el camp de Tarragona d'O. Manescal o els comtats del Rosselló i la Cerdanya d'A. Bosc també apareixen com a receptacle d'una realitat que transcendeix el pla en què existeix.

Per la seva banda, les descripcions del territori català en la seva totalitat —com P. Gil, Esteve de Corbera, F. Gilabert o els mateixos O. Manescal i A. Bosc, quan amplien la descripció a la totalitat del Principat—, denoten un esforç per definir i delimitar el territori català i explicar-lo com un tot, unit pels seus elements ambientals. Esteve de Corbera, per exemple, empra alguns elements com el relleu, l'aigua, l'aire o la mateixa població per crear nexes d'unió entre les diferents parts del territori i dibuixar, així, la natura de Catalunya com un tot. L'autor, com també fan A. Bosc o P. Gil, descriu un únic país, continu, integrat i homogeni, format per parts estretament interrelacionades i tancat per uns límits perfectament definits. La insistència a descriure la unitat entre els diferents elements s'inspira en teories ambientals clàssiques organicistes i en teories cristianes medievals, segons les quals en la creació s'havia format un món ordenat. Aquestes teories, en inscriure's en l'època de la creació de les identitats nacionals, permeten als autors emprar l'entorn ambiental com un element més per definir un propi grup *nacional*, que s'hauria d'afegir als arguments històrics, lingüístics o institucionals.¹²

International Seminar on the History of the Atlantic World, 1500-1800, Charles Warren Center for Studies in American History (agost, 1998), 30 p.

¹¹ Paolo Rossi, *El nacimiento de la ciencia moderna en Europa*, Crítica, Barcelona, 1998, p. 31.

¹² Esteve de Corbera, *Cataluña ilustrada. Contiene su descripción en comun, y particular con las Poblaciones, Dominios, Y Successos, desde el principio del Mundo asta que por el valor de su Nobleza fue libre de su Oppresion Sarracena*, Nàpols, 1678, p. 3; Antoni Simon, *Els orígens ideològics de la revolució catalana de 1640*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1999.

També a l'obra d'Esteve de Corbera existeix un esforç patent per explicar la coherència, l'ordre i l'harmonia de la natura del país i, en concret, de la distribució orogràfica. I, en el mateix sentit, es denota un esforç per definir diferents conceptes ambientals i exposar el vocabulari geogràfic del país.

En els textos, a l'hora de catalogar els elements que integren el país, s'exposen infinits noms de rius, llacs, muntanyes, arbres, plantes o ocells, sovint amb l'objectiu d'ajuntar àrees retòricament, mentre que alhora saben que el territori català es pot dividir tenint en compte aspectes ambientals. Així, per exemple, P. Gil divideix el país en la part marítima i la mediterrània, la part calenta, la temprada i la freda, la plana i la muntanyosa, etc. Però, anant més enllà, P. Gil també té interès per dividir en comarques aquest territori perfectament unit i delimitat. En efecte, l'interès és compartit per autors com Onofre Manescal, Pere Gil, Esteve de Corbera o Andreu Bosc. Així, s'estableix un principi d'unitat del territori subjacent a la diversitat i l'equilibri de la natura i els autors descobreixen la coherència de Catalunya en la seva pròpia diversitat.¹³

1.5.3) *Catalunya, un país diferent i superior.* Tant en les descripcions de llocs particulars com en les generals, cal destacar l'ús de la descripció qualitativa, especialment a l'hora de comparar el propi territori amb d'altres. Segons Lluís Ponç d'Icard, les influències astrològiques i geogràfiques fan de Tarragona una terra saludable i fèrtil, i amb aquests dos atributs es defineix no només com un espai diferent dels altres, sinó també superior. En el mateix sentit, l'aproximació geogràfica de Pere Gil és clarament qualitativa i feta en termes climàtics (latitud, continentalitat i altitud):¹⁴ Iloa Catalunya per sobre dels altres regnes de la monarquia hispànica; Europa per sobre dels altres continents; i la latitud temperada per sobre de les altres latituds. En la mateixa línia, la geografia és clarament identitària: revela la consciència que Catalunya

¹³ Aquest mateix programa, que té per objecte explicar la natura d'un lloc com un tot, és present en nombrosos autors renaixentistes, del segle XVII i també del segle XVIII (Clarence J. Glacken, *Huellas en la playa...* (1996), p. 504 s.).

¹⁴ Alfred W. Crosby, *La medida de la realidad*, Crítica, Barcelona, 1988, p. 41.

constitueix un espai ambiental i econòmic amb característiques i necessitats específiques, destacades d'una manera especial quan contrasten amb d'altres territoris de la monarquia hispànica.

En aquest sentit, també les lleis naturals són qualitatives i identitàries, en la mesura que diverses vegades es recerquen lleis naturals pròpies i úniques que identifiquin el territori propi com una terra amb fenòmens curiosos i amb lleis naturals úniques que el diferenciïn de la resta. Aquí hem d'incloure les descripcions d'estanys meravellosos com el del Canigó, que, si hom hi tira una pedra, fa pedregar, muntanyes on creix la sal o la pedra, com Cardona o Montjuïc, productes llegendaris com les faves mil·lenàries de Sant Cugat del Vallès o fonts amb aigües miraculoses repartides per tot el territori.

1.5.4) *Catalunya, un microcosmos millorable. El valor del potencial del territori.* Els textos creen un sentiment de pertinença a la terra i, alhora, descriuen una natura susceptible de ser canviada i millorada, un aspecte, aquest darrer, de gran transcendència en la mesura que redueix la posició contemplativa i respectuosa de l'ordre natural establert per Déu i reforça la possibilitat d'intervenir sobre la natura per canviar-la. Per tant, els textos creen identitat territorial i ambiental perquè promouen l'arrelament a la terra i generen l'explotació dels seus recursos naturals. En efecte, el balanceig dels textos entre l'elogi i la crítica és coherent amb el context intel·lectual del moment, quan es detecta una tensió entre dos tipus d'aproximació a la realitat. L'elogi es trobaria en la línia de la visió providencialista de la natura i el pensament organicista que perviu durant tota l'època moderna i es caracteritza per una actitud contemplativa i de respecte a l'ordre natural establert per Déu. Però aquesta visió providencialista i organicista es troba constantment en tensió amb la crítica i la posició que considera que l'ésser humà podria intervenir sobre aquest ordre. I el més rellevant d'aquesta crítica és que en els textos hi ha implícita la necessitat de canvi i així, es valora l'entorn pel potencial econòmic que té. Amb ambdós eixos, elogi i crítica, els textos

intenten respondre a qüestions clau del moment: com es pot progressar econòmicament i com es pot avançar socialment i políticament.

Per tant, els textos palesen la tensió entre optar per descriure i actuar sobre les qualitats materials del territori i exalçar les capacitats productives del treball¹⁵ o bé contemplar les qualitats secretes i espirituals i acatar les seves lleis. Així, en els textos podem trobar un esperit de l'enaltiment de les capacitats productives del treball i l'elogi a les activitats mecàniques —omnipresent especialment en Andreu Bosc, Francesc Gilabert i Onofre Manescal— i una visió d'una natura susceptible de ser canviada a través del treball humà. Per aquesta raó podem dir que als textos catalans es palesen les mateixes *tendències baconianes* que s'han detectat en les descripcions britàniques del segle XVI.

La tensió és particularment patent al text de C. Despuig, on tenim per una banda el pensament reïnaxentista carregat del simbolisme medieval i providencial que ha de ser contemplat i respectat i es considera immutable. Per l'altra banda, en l'observació de la natura s'adopta el mètode de l'observació directa i es posa en evidència que els textos antics no descriuen completament el món natural i cal cercar les limitacions del coneixement antic.

En aquest context intel·lectual, els autors exposen la idea de l'autarquia econòmica de Catalunya, que, com escriu Josep Iglésies, “es trobava a l'ambient i era de comuna acceptació”.¹⁶ Per a elogiar aquest territori gairebé autosuficient les llistes tenen una funció vital: donen una sensació de riquesa i d'infinitud. Per tant, en els textos apareix una descripció superlativa —per a expressar impacte—, optimista i, sovint, exagerada. Aquesta sobrevaloració, però, té un rol ideològic. Genera orgull local i lleialtat i, per tant, funciona com una utopia motivadora i encoratja aquells lectors amb capacitat de fer-ho que

¹⁵ A l'època moderna el mecanicisme conviu amb la visió organicista durant un temps mentre s'estén l'afany per multiplicar les riqueses i canvia la noció i valoració de la riquesa. Segons J. M. Naredo, l'interès per allò econòmic s'emmarca justament en aquest pas des d'un esquema mental teològic i organicista fins a un altre de mecànic i causal; és a dir, en el pas d'una ciència contemplativa a una ciència activa, d'un home espectador del món a un altre que pretén controlar-lo i sotmetre'l.

¹⁶ Josep Iglésies, *Pere Gil, S.I. (1551-1622) i la seva Geografia de Catalunya. Seguit de la transcripció del Libre primer de la historia Cathalana en lo qual se tracta de Historia o descripció natural, ço és de cosas naturals de Cathaluña*, Societat Catalana de Geografia, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 2002 (primera edició de 1949), p. 118.

vegin viable la inversió sobre el territori i així, potser, es minimitzarà l'enlluernament per Castella. El mateix recurs és present en els textos anglesos del segle XVI i XVII, interpretats com l'antecedent de la revolució agrícola anglesa.¹⁷

Però una crítica constantment present als textos matisa aquesta autosuficiència, especialment en autors com Cristòfor Despuig, Pere Gil, Esteve de Corbera o Francesc Gilabert. En aquest sentit, Pere Gil reconeix els factors que caracteritzen l'agricultura preindustrial i considera vital prendre posició sobre el tema del lliure comerç del gra, objecte de debat durant les tres convocatòries de corts de la segona meitat del cinc-cents. El jesuïta adopta una posició clarament proteccionista i elogia l'actitud de les institucions —virreis i presidents de la Generalitat— quan no concedeixen tretes de blats ni altres grans del país, mentre que, en to d'advertiment, demana a les institucions que no canviïn de camí si no volen ser contràries a Déu i a la mateixa nació catalana. A més, P. Gil detalla les importacions i les exportacions del país i els canvis que cal fer al propi territori per augmentar la producció. En el mateix sentit, E. de Corbera matisa la imatge ideal de país autosuficient en criticar l'excessiva exportació de llana i ferro i la passivitat davant unes gestions genoveses que ell considera perilloses per a l'economia catalana.

2.) *Catalunya dins la revolució geòrgica i l'elogi al treball manual.*

L'estudi dels textos ens permet incloure la cultura catalana dins la denominada *revolució geòrgica*, així com alinear-la amb els textos que elogiaven el treball manual i el deixen de considerar una activitat vil.

En efecte, en els textos moderns catalans es detecta una relació íntima entre agricultura, cultura i identitat. Així, els podem incloure dins el context cultural de la denominada *revolució geòrgica* encapçalada per Edmund Spenser i estesa entre 1550 i 1700. El tema ha estat especialment analitzat per historiadors i filòlegs britànics, centrant-se en la figura i obra d'Edmund

¹⁷ Lesley B. Cormack, "Good fences make good neighbors: Geography as self-definition in early modern England", *Isis*, vol. 82, núm. 4 (desembre, 1991), p. 639-661, p. 650-654.

Spenser (1522-1599), qui recupera les *Geòrgiques* de Virgili (70 aC-19 AC) i exposa que la construcció de la nació depèn tant de l'agricultura com de la literatura dedicada a aquesta nació. Precisament, la relectura de les *Geòrgiques* de Virgili impulsa molts escrits d'agricultura i, segons alguns autors, la seva creixent popularitat és paral·lela al creixement del capitalisme agrari i l'augment de les propostes econòmiques per a reformar l'agricultura. En aquesta línia es troba l'elogi al treball pagès d'A. Bosc i O. Manescal, que lliguen el cultiu de la terra amb la cultura i la nació.

Però, endemés, la revolució geòrgica és paral·lela i forma part de la revalorització del treball manual, que lluita per combatre els prejudicis contra el treball pagès i el mecànic. En aquest sentit, trobem l'elogi a la vida activa i als mecànics d'A. Bosc. El jurista, en coherència amb la seva visió d'un dret que varia històricament en alguna de les seves parts depenent del context, reconeix que el grau i concepte que es té dels treballadors depèn de les consuetuds o privilegis particulars de cada terra i, així, reivindica la necessitat de valorar l'art manual i el pagès. També ho fa així O. Manescal, per qui els treballadors manuals i els pagesos estan lliures de caure en la luxúria i l'oci. Per tant, en els textos és clara la connexió entre pagesia, civilització i estabilitat social i moral i la vida rural es representa com el *locus amoenus*, com un microcosmos d'un món perfecte allunyat de la corrupció dels pecats, amb una comunitat estructurada i amb valors morals estables. Podríem interpretar aquesta imatge com el desig dels autors per anul·lar tot rastre de conflictivitat social al camp.

De fet, les transformacions en la imatge del pagès són deutores de la conjuntura econòmica i social del camp modern. A l'Europa occidental del segle XVI és difícil continuar amb la imatge de pagesos servils quan molts d'aquests veuen reconeguts alguns drets sobre la terra o la seva independència i ja no són vistos com a meres annexions de la masia. En aquest context de noves formes d'accés a la terra és quan s'obre un nou mercat en llengua vulgar de textos sobre agricultura d'autors clàssics i contemporanis d'elogi de la vida rural i amb consells pràctics.

En aquest sentit, els paral·lelismes entre E. Spenser i els autors catalans són abundants. Per aquests autors, el país no és desenvolupat quan és inhabitat, no adobat ni cultivat, no orgullós d'ell mateix i no elogiat per propis o forans. Per aquests autors el desenvolupament nacional és vist en dos sentits: el físic i el cultural, dos aspectes concretats en el cultiu de la terra i la culturització de la gent. En les descripcions el paisatge cultivat es converteix en una metàfora clau. Concretament, tenir un paisatge cultivat a través del treball d'un pagès propi de la terra és un element important per a sentir-se identificat amb un territori concret. Com també ho és de manera indivisible la definició dels límits, la descripció dels recursos naturals, la narració de la història, l'exposició de les lleis i de les institucions i la defensa de la llengua catalana. Aquests elements, en el text d'O. Manescal, de P. Gil o E. de Corbera, s'exposen i s'entrelliguen entre si per expressar l'orgull cap a la terra i la lleialtat vers la nació. Per tant, per aquests autors ser civilitzat significa domesticar la natura per fer-la productiva. Així, a l'hora de repassar la història del país, autors com Francesc Comte¹⁸ associen el cultiu amb la civilització i empen la història per identificar el passat bàrbar i sense lleis amb una època en què la terra es troba descurada i inculta però que, en canvi, ofereix el necessari per a viure.

En el mateix sentit es podria interpretar el pensament econòmic de F. Gilabert, definit com el primer representant dels terratinents cerealistes que demanen una política proteccionista global per a tots els sectors econòmics catalans. Francesc Gilabert, juntament amb l'elogi a l'agricultura i el treball manual, expressa el seu interès per aconseguir l'articulació econòmica del Principat, en proposar una relació més estreta entre l'economia productiva del pla d'Urgell i l'economia de mercat i consum de les grans concentracions urbanes i proposa que Barcelona construeixi graners a les zones cerealícoles del Principat per assegurar les necessitats alimentàries amb una periodicitat i uns preus regulars.¹⁹ Als *Discursos* la concepció plural i constitucional de l'Estat va lligada a un ideari econòmic del Principat que proposa una regeneració i

¹⁸ Francesc Comte, *Il·lustracions dels comtats de Rosselló, Cerdanya i Conflent*, Curial, Barcelona, 1995, p. 223 s.

¹⁹ Antoni Simon i Tarrés, *Els orígens ideològics...* (1999), p. 67 s.

enfortiment de l'economia catalana paral·lels al reforçament de la seva identitat politicoinstitucional.²⁰ L'autor mostra gran confiança en el potencial productiu del Principat, considera que la producció es pot adaptar a un augment de la demanda i entre les premisses per a potenciar l'economia proposa el foment de la producció tèxtil, agrària i ramadera del Principat.²¹ En particular, F. Gilabert té fe en la capacitat productiva de l'agricultura, especialment considerant les grans possibilitats econòmiques que proporciona la complementarietat entre els plans del Rosselló, l'Empordà, la Cerdanya i Tarragona —amb producció regular— i l'Urgell —amb producció més irregular, problema que es pot solucionar amb la construcció d'un canal.²²

Un dels recursos literaris més comuns per a definir aquesta terra fèrtil i alhora amb mancances i necessitada de reformes és la comparació de Catalunya amb la terra de promissió, un recurs que també serveix els autors moderns per a elogiar el relleu muntanyós del país i justificar la necessitat del treball agrícola. Així ho fan C. Despuig en comparar la terra de promissió amb Tortosa; O. Manescal en comparar-la amb la Selva del Camp; Pere Gil en fer-ho amb el Rosselló; i Esteve de Corbera en comparar-la amb la totalitat de Catalunya. Per exemple, C. Despuig converteix el terme de Tortosa en una terra de promissió,²³ un territori quasi paradisiac i incomparable però necessitat del treball i la millora. Aquests autors avaluen el seu entorn per “l'ordre diví” que el treball humà pot establir-hi. La seva definició de terra promesa és feta amb els peus a terra i no només es descriu la riquesa ecològica de l'entorn, sinó també, i sobretot, el potencial d'aquest entorn, que es pot desenvolupar a través del treball, l'aprofitament dels beneficis de la variabilitat d'ecosistemes i la millora de les infraestructures —síquies, molins, extracció mineral— o dels elements naturals —cultius i bestiar.

²⁰ *Ibidem*, p. 63.

²¹ *Ibidem*, p. 67.

²² Francesc Gilabert, *Discursos sobre la calidad del Principado de Catalunya, inclinación de sus habitantes, y su gobierno. Dirigidos a diversos Mecenas*, Lleida, 1616 (edició facsímil a Fundació Conde de Barcelona, Barcelona, 1999), *Discurs primer*, fol. 1r.

²³ Cristòfor Despuig, *Los col·loquis de...* (1996), p. 207.

Amb la descripció, per una banda, s'incita els propietaris de terres a augmentar el seu poder sobre el control del medi per incrementar-ne la producció. Per altra banda, ajuda els habitants a definir-se a ells mateixos com a productes del seu lloc i del seu temps tot establint la seva identitat a través de la descripció i la classificació d'un territori amb unes particularitats ambientals molt concretes. Tot plegat es fa emprant el llenguatge dominant en l'escenari religiós, polític i econòmic del moment. I, per aquesta raó, el discurs ambiental de Despuig, com ho és en Lluís Ponç d'Icard, Onofre Manescal, Pere Gil, Francesc Gilabert, Andreu Bosc o Esteve de Corbera, és inherent al discurs religiós, polític i econòmic dels segles XVI i XVII.

3) *Mètodes d'aproximació al medi*. L'estudi dels textos ens ha permès interpretar els mètodes d'anàlisi i el corpus literari emprats pels autors per definir aquest medi. D'aquesta manera, hem pogut apreciar la recepció de les idees clàssiques i la seva reformulació en el cinc-cents i el sis-cents (idea de ciutat i entorn natural, teoria del macrocosmos-microcosmos, geografia ptolemaica, etc.).

D'altra banda, l'anàlisi ha permès d'apreciar quins coneixements permeten definir el medi modern i, alhora, apreciar què s'entén per entorn. Podem concloure que per aproximar-se a aquest medi els textos catalans empren una interrelació entre les disciplines geogràfiques, astrològiques, mèdiques, urbanístiques i d'història natural. Així, al text de Ponç d'Icard, per exemple, es defineix l'entorn natural com una relació multidireccional i interdependent entre Déu, els astres, l'aire, l'aigua, el sòl, els vegetals, la fertilitat, la salut dels éssers humans i la seva acció sobre la terra. En el sistema de L. Ponç d'Icard, el medi ambient intervé en dos aspectes principals. Per una banda, per definir la salubritat i, per una altra, per determinar la fertilitat. I amb aquests dos atributs L. Ponç d'Icard defineix Tarragona com una ciutat no només diferent de les altres sinó, també, superior.

4) *La descripció de l'entorn, una tasca política*. El tractament del tema dels efectes ambientals sobre els humans permet alinear els textos catalans amb aquells que tracten les relacions del medi amb els humans i, sobretot, les influències del medi sobre l'esdevenir humà. L'interès de molts dels autors medievals i moderns per la ciència de la cosmologia o l'astrologia es fonamenta en el fet que els permet debatre el problema moral de la llibertat en la voluntat individual. És a dir, l'anàlisi de les influències del medi permet teoritzar a l'entorn d'una pregunta clau: la història humana està determinada per la natura? D'alguna manera, una resposta positiva entra en conflicte amb la doctrina cristiana. I, d'altra banda, una resposta negativa permet definir el paper de l'home en la configuració de les lleis i les polítiques per a arreglar les imperfeccions d'una natura diversa i, també, permet definir el paper de l'home en el tractament dels recursos naturals per a modificar l'entorn d'una natura imperfecta. Aquesta pregunta és present en els textos catalans quan els autors es pregunten per la influència de l'entorn en la formació del caràcter i la història dels catalans; quan es plantegen les analogies entre allò moral i allò natural; fins a quin punt les crueltats, guerres i traïcions es poden explicar a través del clima; o en quina mesura l'entorn ha forjat les diferències entre els humans i, per tant, n'ha determinat les hostilitats.

Així, per exemple, la concepció del dret a l'obra del jurista, historiador i terciari franciscà Andreu Bosc²⁴ l'aproxima a aquells teòrics conscients de la necessitat de tenir un coneixement ampli de la realitat que els envolta. Per ells, el dret es configura i reformula a partir de les circumstàncies de l'entorn, de les relacions i els problemes socials i per aquesta raó es fa imprescindible conèixer la realitat i el context que actuen com a escenari d'aquestes relacions i problemes. Per aquesta raó, l'obra d'A. Bosc és dedicada a la descripció d'un medi natural font de conflictes (en la seva majoria derivats de les competències davant l'ús dels recursos naturals, de les externalitats negatives de la natura o de la necessitat de delimitar les fronteres) i font de possibilitats (per les

²⁴ Andreu Bosc, *Summari, índex o epítome dels admirables i nobilíssims títols d'honor de Catalunya, Rosselló i Cerdanya*, Perpinyà, 1628 (edició facsímil a Curial, Sueca-Barcelona, 1974), p.13.

possibilitats d'aprofitament dels recursos naturals que posseeixen el Principat i els comtats ja sigui de manera individual o complementària).

Els *Títols d'honor* s'han d'inscriure en el moment en què el Consell de la vila de Perpinyà demana a Felip IV de Castella constituir-se independentment de la jurisdicció de govern de la Generalitat de Barcelona i demana la divisió de la Diputació i la formació d'una de pròpia. I en aquest context, per l'autor és important exposar una identitat ambiental pròpia del Principat i els comtats en el seu conjunt, però també en cada una de les seves parts; remarcar l'autosuficiència de les terres dels comtats i definir-los com un empori comercial; exposar la riquesa providencial de les terres i l'existència d'unes lleis naturals pròpies; exposar el pes de la vinculació dels diferents grups socials a un lloc concret; i és un tema de primer ordre exposar els límits fronterers territorials i ambientals amb França. Per tant, per A. Bosc conèixer la natura històrica de l'home i conèixer-ne la realitat és indestruïble de conèixer el seu medi natural.

D'altra banda, un dels punts més interessants dels *Títols d'honor* és la confrontació entre el món artificial (estats, honors...) i el món natural (cosmos, minerals, animals...). En posar en relació ambdós mons es pot apreciar el grau de participació i la permanència de la identitat natural en allò que ha sortit de l'acció humana. Així, per exemple, per A. Bosc una de les raons de l'existència dels honors és l'instint natural de l'home.²⁵ Aquest instint natural el fa diferenciar-se dels altres i acaparar per a ell mateix honres i riqueses, propietats i jurisdicció. Segons ell, una font del *ius natura* és la raó humana que es desplega naturalment per fer front a les necessitats de la vida social. Per tant, la visió del món d'A. Bosc es podria definir com a naturalista. Per ell, la natura crea perquè allò artificial es fa a imatge seva i perviu a l'interior de cada un a través de l'instint.²⁶

Per altra banda, i encara dins l'àmbit polític, cal destacar els discursos de Francesc Gilabert en què es relaciona el cos humà i el cos social i es justifica a

²⁵ *Ibidem*, p. 13.

²⁶ Vegeu: Clément Rosset, *A anti-natureza; elementos para uma filosofia trágica*, Rio de Janeiro, 1989.

través de la idea clàssica de la unió entre el microcosmos i el macrocosmos.²⁷ F. Gilabert redacta una analogia entre el cos humà i les institucions catalanes.²⁸ Les funcions de cada un dels membres es basen en el sistema cardiovascular de Galè (129-c. 200) i s'exposen tots els deures i funcions de cada òrgan del “cos de la República” i, per a delimitar-los, es presta una atenció especial al coneixement de les particularitats de l'entorn. L'argument és repetit al llarg de tots els discursos i és especialment interessant perquè indica com convé que la llei s'acomodi a la regió, al territori i a la inclinació de la gent²⁹ —un argument emprat per altres autors com Gaspar Sala Berart (1605-1670),³⁰ qui es queixa del problema polític que pot comportar per al Principat el poc coneixement de l'entorn per part de la monarquia.³¹

Sobre el tema és interessant observar els punts de connexió entre l'obra de F. Gilabert i d'altres teòrics de les influències del clima sobre la història humana, com Jean Bodin (1520-1596). F. Gilabert coincideix amb J. Bodin a l'hora d'aplicar la mateixa metodologia en interpretar la diversitat política i jurídica a partir de la perspectiva de les variacions naturals definides en termes geogràfics i climàtics.³²

5) *Existeix un pensament natural modern.* Els textos s'emmarquen en el període de la segona meitat del segle XVI i la primera meitat del segle XVII. Els textos són paral·lels i formen part de l'explosió del pensament econòmic abstracte i autònom respecte a la moral. També són paral·lels i formen part del desenvolupament polític a l'entorn de la revolució catalana de 1640. En aquest context econòmic i polític hem pogut descriure com es produeix el descobriment modern de l'entorn natural, la necessitat de fixar les fronteres, de

²⁷ Francesc Gilabert, *Discursos sobre la calidad...* (1616).

²⁸ *Ibidem*, fol. 2r.

²⁹ *Ibidem*, fol. 3v.

³⁰ Gaspar Sala i Berart, *Proclamación católica a la magestad piadosa de Filipe el Grande rey de las Españas y emperador de las Indias nuestro Señor. Los conselleres y consejo de Ciento de la ciudad de Barcelona*, Barcelona, 1640 (edició facsímil a Barcelona, 2003).

³¹ *Ibidem*, p. 91-93.

³² Cfr. Joan-Pau Rubies, “Reason of state and constitutional thought in the Crown of Aragon, 1580-1640”, *The Historical Journal*, vol. 38, núm. 1 (1995), p. 1-28, p. 17.

catalogar els elements que integren el territori, d'explicar-ne les especificitats, meravelles, irregularitats i, sobretot, d'exposar-ne les mancances.

Les descripcions catalanes modernes permeten, en primer lloc i dins l'àmbit del pensament identitari i polític, dilucidar en quina mesura la descripció del medi ambient és significant per a configurar els atributs d'un espai, per a definir i delimitar la identitat i per a palesar la seva fortalesa respecte d'altres territoris, i en segon lloc i dins l'àmbit del pensament científic, permeten analitzar quin concepte de medi ambient posseeixen els autors. Tot plegat ens ha permès mostrar quin paper té el medi ambient en la mentalitat de l'època i en quina mesura ajuda la població a desenvolupar i ser conscient d'un sentit d'identitat ambiental comú i diferent del d'altres territoris. Els textos presenten el territori com un microcosmos no del tot independent. I com un paradís, imperfecte i millorable. Fan una apel·lació a la millora de les infraestructures, dels cultius, del bestiar, del comerç, de la neteja de les ciutats i de la sanitat del territori. Els textos fan èmfasi en la informació pràctica. Són realistes, aboquen molt de l'experiència personal dels autors i estudien la natura d'una manera materialista. Així, als segles XVI i XVII es fa una història natural utilitària. Per aquestes característiques aquests textos, en la seva aproximació a la natura, els podem situar dins les descripcions del segle XVI i XVII, que promouen una ideologia de la utilitat que encoratja l'ús del coneixement per al bé econòmic i polític de l'Estat. Precisament, aquestes característiques són l'essència de la nova ciència de finals del XVII i expliquen com i per què la mentalitat científica va canviar.

Línies obertes i temes pendents

Una de les línies obertes seria l'ampliació del marc cronològic de l'estudi. Seria interessant d'apreciar el concepte de natura més enllà de la revolució de 1640.

En diversos textos cronològicament posteriors als tractats trobem certes continuïtats conceptuals que caldria estudiar en el seu propi context. Per exemple, Francesc Martí Viladamor, a *Noticia universal de Cataluña*, escriu que el Principat de Catalunya i els comtats de Rosselló i Cerdanya constitueixen en una sola província un petit món. Aleshores, descriu totes les seves virtuts, que es troben entre les característiques del lloc a la possessió de cossos sants:

“(…) Lo apazible de su sitio, lo suave de su clima, lo rico de sus opulencias, lo proceloso de sus mares, lo rápido de sus ríos, lo sonoro de sus fuentes, lo dulce de sus aguas, lo templado de sus ayres, lo encumbrado de sus cerros, montes y laderas, el parto de sus minas, la amenidad de selvas, la abundancia de frutos, la diversidad de flores, la muchedumbre de varios animales, la disposición de sus habitantes, la solercia de ingenios, la fineza de entendimientos, el valor y limpieza de su sangre, el culto de la religión, el zelo de la observancia de las leyes, la rectitud de su política, la admiración de sus edificios, la variedad de sus excelencias, y sobre todo el inestimable tesoro y más feliz posesión de tantos y tan admirables cuerpos santos, como siempre ha gozado y gozará, a un mismo tiempo quando publican a tan ilustre provincia (...).”³³

³³ *Escritos políticos del siglo XVII. Tom I. Noticia Universal de Cataluña, de Francesc Martí Viladamor*, edició a cura de Xavier Torres, Institut Universitari d'Història Jaume Vicens Vives, Eumo, Barcelona, 1995, p. 33. Un altre exemple significatiu en aquest sentit seria la descripció de Narcís Feliu de la Peña, escrita a l'entorn de la dècada dels vuitanta del segle XVII, on descriu el país a partir de la conjunció entre el cel i la Terra, i defineix el principat de Catalunya i els comtats del Rosselló i la Cerdanya com una sola província i compon un: “Bello Mapa, pequeño mundo o admiración del mundo. Donde benevolo su clima, suave y apacible su clima, dilatados sus mares, alegres y sonoras sus fuentes, caudalosos sus rios, dulces sus aguas, templados sus ayres, elevados sus montes, ricas sus minas, deleytosas sus selvas, y provechosos sus bosques, abundantes de frutos, flores, ganados, y pezes, dan aliento a sus naturales para empresas, grandes criados en tan alegre y apacible paiz, el cielo los asiste con benevola influencia para la salud del cuerpo, la Tierra, Montes y Laderas, les dan aliento y comodidad con sus opimos frutos, no tanto para el sustento necesario, quanto para asistir a otras Provincias no tan abundantes (...). Las fuentes, rios, y flores para lo util, y necessario de la medicina, fertilidad de sus campañas y comodidad para sus tratos, los ganados, y pezes dandoles sabroso, y apacible sustento para la conservacion, y aumento de la vida humana, lo que junto a sido origen cierto de sus grandes poblaciones, o de su poblacion tan dilatada, no

D'entre les ciutats, F. Martí Viladamor destaca Barcelona i per fonamentar-ho emprà el testimoni de Francesc Eiximenis, qui indica que fou edificada en constel·lació afortunada i per això és una ciutat capdavantera. La referència a F. Eiximenis és significativa, perquè constitueix una de les influències bàsiques per als textos moderns. I, precisament, aquesta seria una altra línia oberta: aprofundir en l'estudi de les arrels medievals del pensament modern.

Així, per exemple, al text de F. Eiximenis trobem la preocupació crítica de les fonts: “A causa del defalliment de la natura humana, la medicina hipocràtica ja no serveix, per tant, els metges, s'han de basar més en la raó i en l'estudi de la natura i costums dels malalts que no pas en els llibres antics”. F. Eiximenis analitza el regne de València a partir de trenta-dues nobleses del regne i aborda els punts principals que trobarem en els textos del XVI i XVII, com la combinació de la descripció moral i la natural, la descripció dels principals elements naturals —aire, aigua, terra i foc— i les seves interrelacions, la descripció de l'economia —recursos naturals, suggeriments de millores, etc. Concretament, els punts que tracta són: qualitat de l'aire, el relleu, l'aigua, els vents, els fruits, els licors (sucre, mel, llet, mantega, vi, cera, pega, quitrà, resina, carbó), els grans (forment, ordi, mill, panís...), la fertilitat, l'adaptació dels fruits forans, les hortalisses (cols, carabasses...), les herbes (romaní, eufràsia, moraduix...), la fertilitat, el sòl, la llenya, els arbres, el bestiar, la caça, l'Albufera, la seda, el lli, el cànem, la terra, les influències astrològiques sobre la terra, el caràcter i la fisiologia, les coses artificials, el comerç, els màrtirs, els habitants i la llengua.³⁴

Una altra línia oberta és l'ampliació de les fonts literàries. La interpretació dels textos des de la perspectiva del pensament ambiental s'hauria de completar amb l'anàlisi d'altres textos com els següents: Joan Margarit,

solo en lo llano, y mas apacible, si en lo fragoso, y mas arrisco de sus montañas, que toda junta compone una sola población”. Narcís Feliu de la Peña, *Fénix de Catalunya*, Editorial Base, Barcelona, 1975, p. 2.

³⁴ Francesc Eiximenis, *Lo crestià*, Edicions 62, Barcelona, 1983, p. 295-303.

Paralipomenon Hispaniae;³⁵ Jeroni Pau, *Obres*;³⁶ Pere Miquel Carbonell, *Cròniques d'Espanya*;³⁷ Francesc Comte, *Il·lustracions dels comtats de Rosselló, Cerdanya i Conflent*;³⁸ Francesc Tarafa, *De origine ac rebus gestis*³⁹ i *Crònica de España*;⁴⁰ Francesc Calça, *De Catalonia: Liber primus*;⁴¹ Dionís Jeroni de Jorba, *Descripción de las excelencias de la muy insigne ciudad de Barcelona*;⁴² Francesc Diago, *Historia de los victoriosísimos antiguos condes de Barcelona*;⁴³ Pèire de Marca, *Marca Hispanica sive Limes Hispanicus*.⁴⁴

Ampliant el pla territorial, caldria estendre la recerca a Mallorca i València. Per a Mallorca caldria treballar l'obra de Joan Binimelis *Història general del regne de Mallorca*⁴⁵ i *Nueva historia de la isla de Mallorca*.

³⁵ Joan Margarit, *Paralipomenon Hispaniae*, Granada, 1545. Per a estudis sobre l'autor, vegeu: Robert B. Tate, *Joan Margarit i Pau, cardenal i bisbe de Girona. La seva vida i les seves obres*, Curial, Barcelona, 1976; "Margarit i el tema dels gots", a: *Actes del Cinquè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1980, p. 151-168.

³⁶ Jeroni Pau, *Obres*, edició a cura de Mariàngela Vilallonga, Curial, Barcelona, 1986, 2 vol. A més de la introducció i les notes de Mariàngela Vilallonga en l'edició de 1986, per a diferents perspectives des de les quals ha estat analitzat el text, vegeu: Josep Maria Casas Homs, *Barcino de Jeroni Pau. Història de Barcelona fins al segle XV*, Barcelona, 1957; Marc Mayer, "Una biografia de Jeroni Pau en un manuscrit de la Biblioteca Universitària de Barcelona", *Faventia*, núm. 1/1 (1979), p. 113-118.

³⁷ Pere Miquel Carbonell, *Cròniques d'Espanya*, Barcelona, 1547, edició a cura d'Agustí Alcoberro, Barcino, Barcelona, 1997, 2 vol.

³⁸ Francesc Comte, *Il·lustracions dels comtats de Rosselló, Cerdanya i Conflent*, 1586 (edició a cura de Joan Tres, Curial, Barcelona, 1995).

³⁹ Francesc Tarafa, *De origine ac rebus gestis*, Anvers, 1553.

⁴⁰ Francesc Tarafa, *Crònica de España*, Barcelona, 1562. Vegeu els treballs de: Mariàngela Vilallonga, "Les pays pyrénéens dans le *Dictionarium Geographiae Hispaniae* de Francesc Tarafa (vers 1495-1556)", *Pays pyrénéens et pouvoirs centraux XVIe-Xxe*, 1993, p. 267-285. Margarida Campos, "Primera part de la *Crònica de la província de Catalunya en la Citerior Spània* de Francesc Tarafa. Les seves fonts", Universitat de Barcelona, Barcelona, 1995 (treball d'investigació inèdit).

⁴¹ Francesc Calça, *De Catalonia: Liber primus*, Barcelona, 1588.

⁴² Dionís Jeroni de Jorba, *Descripción de las excelencias de la muy insigne ciudad de Barcelona*, Barcelona, 1589 (edició facsimil a Publicaciones Abella, Madrid, 1988).

⁴³ Francesc Diago, *Historia de los victoriosísimos antiguos condes de Barcelona*, Barcelona, 1603.

⁴⁴ Pèire de Marca, *Marca Hispanica sive Limes Hispanicus*, París, 1688.

⁴⁵ Joan Binimelis, *Història general del regne de Mallorca* (1595 per a la versió catalana); alguns fragments de la versió catalana es conserven al Ms. Martorell (Biblioteca Nacional de Madrid, ms. 18.394). La versió castellana fou editada per Joan Binimelis, *Nueva historia de la isla de Mallorca*, Imprenta de José Tous, Palma, 1927, 5v. Per a alguns estudis sobre Joan Binimelis i la seva obra, vegeu: Antonio Contreras Mas, "Geografía y medicina en el Renacimiento mallorquín: el historiador Juan Bautista Binimelis", *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, núm. 49 (1993), p. 451-484. Eulàlia Duran, "Joan Binimelis i la seva Història de Mallorca", *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, núm. 49 (1993), p. 485-496. Gabriel Ensenyat i Pujol, "Quina acceptació tengué la Història del Regne de Mallorca de

Pel que fa a València, caldria analitzar autors com Pere Antoni Beuter, *Primera part de la història de València*; Gaspar Escolano, *Década primera de la insigne y coronada ciudad y reyno de Valencia*; Francesc Diago, *Anales del Reino de Valencia, Apuntamientos para continuar los Anales del Reino de Valencia desde el rey Pedro III hasta Felipe II*; Rafael Martí Viciano, *Libro segundo de la Crónica de la ínclita y coronada ciudad de Valencia y de su reino*, *Libro tercero de la Crónica de la ínclita y coronada ciudad de Valencia y de su reino* i *Libro cuarto de la Crónica de la ínclita y coronada ciudad de Valencia y de su reino*.⁴⁶

També caldria ampliar la tipologia dels textos i incloure manuals agrícoles com els llibres d'agricultura. Aquí seria imprescindible treballar el *De re rustica*, de compilador anònim, segons alguns autors copiat entre 1390-1410 i segons altres entre 1475-1525.⁴⁷ També caldria aprofundir en l'obra de Miquel Agustí *Llibre dels secrets d'agricultura, casa rústica y pastoril*.⁴⁸ I caldria

Joan Binimelis?", *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, Ciutat de Mallorca, núm. 49 (1993), p. 497-510.

⁴⁶ Pere Antoni Beuter, *Primera part de la història de València*, València, 1538 (edició facsímil a L'Estel, València, 1971, edició actualitzada a cura d'Enric Iborra, *Crònica*, Institut Alfons el Magnànim, València, 1982; edició a cura de Vicent Josep Escartí, Universitat de València, València, 1998. Versions castellanes: *Primera parte de la Crónica general*, València, 1546, *Segunda parte de la Crónica general*, València, 1550 (facsímil de la segona edició de 1604 a Generalitat Valenciana, València, 1995). Gaspar Escolano, *Década primera de la insigne y coronada ciudad y reyno de Valencia*, València, 1610-1611 (facsímil a Universitat de València, València, 1972, 6 vol.) *Anales del Reino de Valencia*, València, 1613. *Apuntamientos para continuar los Anales del Reino de Valencia desde el rey Pedro III hasta Felipe II*, Acció Bibliogràfica Valenciana, València, 1936-1946. Per a una anàlisi introductòria, vegeu: Ernest Moliné i Brasés, "La descripció de Catalunya pel P. Diago", *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, V (1909-1910), p. 16-27. Rafael Martí Viciano, *Libro segundo de la Crónica de la ínclita y coronada ciudad de Valencia y de su reino*, València, 1564 (reedició Sociedad Valenciana de Bibliófilos, València, 1881); *Libro tercero de la Crónica de la ínclita y coronada ciudad de Valencia y de su reino*, València, 1564 (reedició a Sociedad Valenciana de Bibliófilos, València, 1882); *Libro cuarto de la Crónica de la ínclita y coronada ciudad de Valencia y de su reino*, Barcelona, 1566.

⁴⁷ *De re rustica*, París, Nationale-Richelieu, Anc. Fonds, 8088. Mettmann, "Eine Übersetzung des Kompendiums von Ibn Wafid un andere altkatakkanische Texte über die Landwirtschaft", *Romanische Forschungen*, (1980), p. 352-3. García Sánchez, "La traducció catalana medieval del Kitab al-Agdiya (Tratado de los Alimentos) de Avenzoa", *Quaderns de l'Institut d'Estudis Ilerdencs*, núm. 8 (1995), p. 363-386, p. 365-6, 365-6; Carabaza Bravo, "Una versió catalana de un tratado agrícola andalusí", a: Expiración García (ed.), *Ciencias de la naturaleza en al-Andalus. Textos y estudios III*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Escuela de Estudios Árabes, Granada, 1994, p. 169-192.

⁴⁸ Miquel Agustí, *Llibre dels secrets d'agricultura, casa rústica y pastoril*, Barcelona, 1917 (edició facsímil a Alta Fulla, Barcelona, 1988).

també aprofundir en la figura de Francesc Gilabert, estudiant la seva *Agricultura práctica*.⁴⁹ L'estudi d'aquests textos és interessant perquè es considera una de les evidències de l'aparició de les “tendències baconianes” i perquè formen part del marc mental que a partir del segle XV dobla l'interès per les tècniques agrícoles, palès en la recerca d'autors romans com Columel·la, i ja als segles XVI i XVII a tota la zona nord-atlàntica, on s'esdevenen les noves rotacions que es coneixen amb el nom de *revolució agrícola*. El procés és reforçat per l'aparició ininterrompuda de textos d'agronomia que condueixen a l'inici de l'agronomia com a ciència experimental. El procés és paral·lel a la denominada *revolució agrícola mediterrània* i, també, és influenciat per la necessitat de cultivar a les Índies occidentals i orientals.

Una altra de les tipologies de textos que caldria analitzar serien els dietaris o memòries de la pagesia —com els de Joan Guàrdia, Francesc Gelat o la família Bellsollell—. ⁵⁰ La publicació d'aquestes fonts denota l'interès dels historiadors per aquest testimoni com una font de coneixement de la cultura agrària i que completa els estudis d'història agrària dels anys vuitanta i noranta inspirats en l'obra de Pierre Vilar, qui definí els conceptes fonamentals per a la interpretació dels textos des del punt de vista del pensament econòmic. En la mateixa línia, seria imprescindible analitzar el *Dietari* de Jeroni Pujades.⁵¹

Finalment, conscients que les línies obertes i els temes pendents són molts, però conscients també de la necessitat de delimitar l'espai d'aquest treball, només volem dir que considerem especialment necessari valorar i integrar en un context internacional i intercultural la reflexió científica sobre Amèrica i Àsia elaborada a Catalunya a partir del segle XVI. En aquest sentit,

⁴⁹ Francesc Gilabert, *Agricultura práctica, con la cual puede uno llegar á ser perfecto agricultor en lo más necesario para la vida humana en cualquier tierra que estuviere. Dirigido por un padre de familias á sus colonos ó granjeros. Hallada entre los papeles de D. Francisco Gilabert, Gentil hombre de la Boca del Rey N. S., domiciliado en la Villa de Tamarite de Litera, escrita de su propia mano*, por Sebastián de Cormellas, Barcelona, 1626.

⁵⁰ A: *Guerra i vida pagesa a la Catalunya del segle XVII*, edició a cura d'Antoni Pladevall i Font i Antoni Simon i Tarrés, Curial, Barcelona, 1986; i *Pagesos, capellans i industrials de la Marina de la Selva*, Curial, Barcelona, 1993.

⁵¹ Jeroni Pujades, *Dietari de Jeroni Pujades*, I. (1601-1605). II. (1606-1610). III. (1621-1625). IV. (1626-1630), edició a cura de Josep Maria Casas Homs. Pròleg d'A. Duran Sanpere, Barcelona, 1975.

cal destacar la valuosa aportació de la descripció de les Filipines realitzada per Francesc Colí o el llibre de viatges d'Antoni de Margarit.

FONTS I BIBLIOGRAFIA

Impresos i manuscrits anteriors a 1800

- ACOSTA, J. de, *Historia natural y moral de las Indias*, 1590 (edició facsímil a Ediciones de Cultura Hispánica, Madrid, 1998).
- AGUSTÍ, M., *Llibre dels secrets d'agricultura, casa rústica y pastoril*, Barcelona, 1917 (edició facsímil a Alta Fulla, Barcelona, 1988)
- Alame lettere delle cose del Giappone: scritta de'Reverendi Padri della Compagni di lesv. Del Anno 1579 insino al 1581*, Roma, 1584.
- Anales del Reino de Valencia*, València, 1613
- ARISTÓTIL, *Acerca del cielo. Meteorológicos*, Gredos, Madrid, 1996
- ARISTÓTIL, *Política*, Centro de Estudios Constitucionales, Madrid, 1970.
- BEUTER, P. A., *Crònica*, edició a cura d'IBORRA, E., Diputació de València, Institució Alfons el Magnànim, València, 1982.
- BEUTER, P.A., *Primera part de la Història de València*, València 1538 (edició facsímil a L'Estel, València, 1971, edició actualitzada a cura d'IBORRA, E., *Crònica*, Insitut Alfons el Magnànim, València, 1982; edició a cura de ESCARTÍ, J. V., Universitat de València, València, 1998).
- BEUTER, P.A., *Primera parte de la Crónica general*, València, 1546; *Segunda parte de la Crónica general*, València, 1550 (facsímil de la segona edició de 1604 a Generalitat Valenciana, València, 1995).
- BINIMELIS, J., *Història General del regne de Mallorca*, (1595 per la versió catalana), alguns fragments de la versió catalana es conserven al Ms. Martorell (Biblioteca Nacional de Madrid, ms. 18.394).
- BINIMELIS, J., *Nueva Historia de la isla de Mallorca*, Impremta de José Tous, Palma, 1927, 5v.
- BODIN, J., *Los seis libros de la República*, edició a cura de Pedro Bravo Gala, Tecnos, Madrid, 1992.

- BORSANO, A. *Discurso general hecho por el Mre. de Campo don Ambrosio Borsano, natural de la ciudad de Milan, ingeniero mayor, y qartel maestre genel. del Real Exercito de Cataluña, en que se describe toda la Carta Topográfica del Principado de Cattaluña, Condado de Rosellon, y Cerdaña, con la calidad de los terrenos, rios, ciudades y plazas en el paraje donde se allan situaas, como tambien describe los terrenos donde se puede en ocasión camppear, y aquartelar el Exercito*, 1689, Biblioteca Nacional amb el número MS 18054.
- BOSC, A., *Summari, index o epítome dels admirables i nobilíssims títols d'honor de Catalunya, Rosselló i Cerdanya*, Curial, Barcelona-Sueca, 1974
- CALÇA, F., *De Catalonia: Liber primus*, Barcelona, 1588.
- CARBONELL, P.M., *Cròniques d'Espanya*, edició a cura d'Agustí Alcoberro, Barcino, Barcelona, 1997, 2 vol.
- CHASSENEUX, B., *Catalogus Gloriam Mundi*, Venecia, 1571.
- COLÍ, F., *Labor Evangelica Ministerios Apostolicos de los obreros de la compañía de Iesus, fundación y progresos de su provincia en las islas Filipinas. Historiados por el Padre Francisco Colí, provincial de la misma compañía, calificador del Santo Oficio, y su comissario en la governación de Samboanga, y su distrito. Parte Primera sacada de los manuscritos del Padre Pedro Chirino, el primero de la Compañía que passó de los Reynos de España a estas Islas, por orden, y a costa de la Catholica, y Real Magestad. Con privilegio. Nueva edición ilustrada con copia de notas y documentos para la crítica de la historia general de la sobirania de España en Filipinas. Por el P. Pablo Pastells, S.J. tomo I.*, Barcelona, Imprenta y Litografía de Henrich y Compañía, 1900.
- COMTE, F., *Il·lustracions dels Comtats de Rosselló, Cerdanya i Conflent*, edició a cura de Joan Tres, Curial, Barcelona, 1995.
- CORBERA, E de, *Cataluña ilustrada. Contiene su descripción en comun, y particular con las Poblaciones, Dominios, Y Successos, desde el*

- principio del Mundo asta que por el valor de su Nobleça fue libre de la Oppresion Sarracena*, Nàpols, 1678
- De re rustica*, Paris, Nationale- Richelieu, Anc. Fonds, 8088.
- DESPUIG, C., *Los Col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa*, edició crítica a cura de Joan Tres, Curial, Barcelona, 1996.
- DESPUIG, C., *Los Col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa*, edició a cura d'Eulàlia Duran, Curial, Barcelona, 1981.
- DIAGO, F.º *Historia de los victoriosísimos antiguos condes de Barcelona*, Barcelona, 1603.
- Discurso sobre la agricultura, comercio e industria del Principado de Cataluña (1780)*, edició a cura d'Ernest Lluch, Editorial Alta Fulla, Barcelona, 1997
- DUARTE DE SANDE, *Dialogo sobre a missão dos embaixadores japoneses à Curia Romana*, edició a cura d'Americo de Costa Ramalho, Macau, 1997
- EIXIMENIS, F., *Lo Crestià*, Edicions 62, Barcelona, 1983
- EIXIMENIS, F., *Dotzè Llibre del crestià II, 2*, Col·legi Universitari de Girona, Diputació de Girona, Girona, 1987
- EIXIMENIS, F., *Lo Crestià*, Edicions 62, Barcelona, 1983
- ESCOLANO, G., *Década primera de la insigne y coronada ciudad y reyno de Valencia*, València, 1610-1611 (edició facsímil a Universitat de València, València, 1972, 6 vol.)
- ESCOLANO, G., *Década primera de la insigne y coronada ciudad y reyno de Valencia*, València, 1610 (edició facsímil a València, 1972).
- Escrits polítics del segle XVII. Tom I. Noticia Universal de Cataluña, de Francesc Martí Viladamor*, edició a cura de Xavier Torres, Institut Universitari d'Història Jaume Vicenç Vives. Eumo, Barcelona, 1995
- FELIU DE LA PENYA, N., *Fénix de Cataluña*, Editorial Base, Barcelona, 1975.
- GILABERT, F., *Agricultura práctica con la cual puede uno llegar a ser perfecto agricultor en lo más necesario para la vida humana en*

qualquier tierra que estuviere. Dirigida por un padre de familias a sus colonos o grangeros. Hallada entre los papeless de don Francisco Gilabert, Gentil hombre de boca del Rey nuestro señor, domiciliado en la villa de Tamarite de Litera, escrita de su propia mano, Barcelona, 1626.

GILABERT, F., *Discursos sobre la calidad del Principado de Catalunya, inclinación de sus habitantes, y su gobierno. Dirigidos a Diversos Mecenas*, Lleida, 1616 (edició facsímil a la Fundació Conde de Barcelona, Barcelona, 1999)

GRÉGOIRE, P., *Syntagma Iuris Universi, atque legum pene omnium gentium, et rerum publicarum praecipuarum, in tres partes digestum, in quo divini & humani iuris totius, naturali, a.C. nova methodo per gradus, ordineque, materia universalium singularium rerum, simulque iudicia explicantur, cum indice rerum et verborum copiosissimo*, Lió, 1587-1597.

IGLÉSIES, J., *Pere Gil, s.I. (1551-1622) i la seva Geografia de Catalunya. Seguit de la transcripció del Libre primer de la historia Cathalana en lo qual se tracta de Historia o descripció natural, ço és de cosas naturals de Cathaluña*, Societat Catalana de Geografia. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 2002

JERONI DE JORBA, D., *Descripción de las excelencias de la muy insigne ciudad de Barcelona*, Barcelona, 1589 (edició facsímil a Publicaciones Abella, Madrid, 1988)

Le voyage de Thomas Platter 1595-1599 (Le siècle des Platter II), edició a cura de Emmanuel Le Roy Ladurie, Fayard, París, 2000

MANESCAL, O., *Sermó vulgarment anomenat del sereníssim senyor don Jaume segon [...] predicat en la sancta iglésia de la insigne ciutat de Barcelona a 4 de novembre de l'any 1597*, Barcelona, 1602.

MARCA, P. De, *Marca Hispanica*, Llibrería Josep Sala i Badal, Barcelona, 1965.

- MARGARIT, A. de, *Ambaixador a la cort del Gran Mogol. Viatges d'un jesuïta català del segle XVI a l'Índia, Pakistan, Afganistan i Himàlia*, Pagès, Lleida, 2002
- MARGARIT, J., *Paralipomenon Hispaniae*, Granada, 1545.
- MARTÍ VICIANA, R., *Libro quarto de la Crónica de la inclita y coronada ciudad de Valencia y de su reino*, Barcelona, 1566.
- MARTÍ VICIANA, R., *Libro segundo de la Crónica de la inclita y coronada ciudad de Valencia y de su reino*, València, 1564 (reedició Sociedad Valenciana de Bibliófilos, València, 1881)
- MARTÍ VICIANA, R., *Libro tercero de la Crónica de la inclita y coronada ciudad de Valencia y de su reino*, València, 1564 (reedició a Sociedad Valenciana de Bibliófilos, València, 1882)
- NEBRIJA, A. de, *Diccionario latino-español*, Salamanca, 1492.
- Opusculum de Sphera Mundi Joannes de Sacrobosco cum Additionibus, et familiarissimo Commentario Petri Ciruelo, Darocensis, nunc decenter correctis á suo Auctore, intersectis etiam egregiis quaestionibus Dñi. Petri de Aliaco*, Alcalà, 1526.
- PAU, J., *Obres*, edició a cura de Mariàngela Vilallonga, Curial, Barcelona, 1986.
- PONÇ D'ICARD, L., *Llibre de les grandeses de Tarragona*, edició a cura d'Eulàlia Duran, Curial, Barcelona, 1984.
- PUJADES, J., *Crónica Universal del Principado de Cataluña*, Impresión de José Torner, Barcelona, 1829-1832.
- PUJADES, J., *Dietari de Jeroni Pujades, I. (1601-1605). II. (1606-1610). III. (1621-1625). IV. (1626-1630)*, edició a cura de Josep Maria Casas Homs, Barcelona, 1975.
- RIPOLL, P., *Memorial (...) de la nova Cèquia (...) del Riu Segre (...) per tot lo Camp de Urgell i ribera de Sió*, Barcelona, 1616.
- ROTTERDAM, E., *Opera Omnia*, ed. Lugdunense (5 vols.), 1703-1706.
- SALA I BERART, G., *Proclamación Católica a la magestad piadosa de Filipe el Grande rey de las Españas y emperador de las Indias nuestro Señor*.

Los consellers y conseio de Ciento de la ciudad de Barcelona. Barcelona, Barcelona, 1640 (edició facsímil a Editorial Base, Barcelona, 2003).

SIMON TARRÉS, A., VILA, P., *Cròniques del Rosselló. Segles VI-XVII*, Curial, Barcelona, 1998

TARAFÀ, F., *Crònica de España*, Barcelona, 1562.

TARAFÀ, F., *De Hispaniae situ, provinciis, populis, regionibus, oppidis, fluminibus dictionarium*, 1552

TARAFÀ, F., *De origine ac rebus gestis*, Anvers, 1553.

VITRUVI, *De architectura*, 1486

Estudis sobre Ciència, economia i medi ambient. Obres generals.

“Presentació”, *Documents d’Anàlisi Geogràfica*, núm. 31 (1997), pp. 17-19.

AGARWAL, B., “The gender and Environment”, *Feminist Studies*, vol. 18, núm. 1 (1992), pp. 119-158.

ALBURQUERQUE, M., *Jean Bodin na Península Ibérica*, Fundação C. Gulbenkian, París, 1978.

ALIO, M. A., BRU, J., “L’esquerda ecològica: residus industrials i geografia humana”, *Documents d’anàlisi geogràfica*, núm. 19-20 (1991-1992), pp.11-32.

ALLIÈS, P., *L’invention du territoire*, Presses Universitaires de Grenoble, Grenoble, 1980.

ALTIERI, M. A., “¿Por qué estudiar la agricultura tradicional?”, *Agricultura y Desarrollo CLADES*, núm.1 (1991), pp. 16-24.

ÁLVAREZ PELÁEZ, R., *La conquista de la naturaleza americana*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, 1993

ÁLVAREZ PELÁEZ, R., *La conquista de la naturaleza americana*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, 1993.

- AMBROSOLI, M., *Scieziati, contadini e proprietari. Botanica e agricoltura nell'Europa occidentale 1350-1850*, Einaudi, Torino, 1992
- ANDERSON, M.S., *War and Society in Europe of the Old Regime, 1618-1789*, Fontana Paperbacks, Londres, 1988.
- ARGEMÍ, LL., *Las raíces de la Ciencia económica. Una introducción histórica*, Barcanova, Barcelona, 1987.
- ARMITAGE, S., "Women and Men in Western History: A Stereoptical Vision", *Western Historical Quarterly*, núm. 43 (1985), pp. 380-395.
- ARNOLD, D., *The Country House in Georgian England*, Alan Sutton Publishing, Londres, 1998
- ARRIETA, O., "Caño Negro: un caso de pobreza rural y de fragilidad ecológica en Costa Rica", *Documents d'anàlisi Geogràfica*, núm. 28 (1996), pp. 99-116.
- ARTIGAS, M., "Nicolás Oresme, Gran Maestro del Colegio de Navarra, y el origen de la Ciencia moderna", *Principe de Viana. Suplemento de ciencias*, núm. 9 (1989), pp. 297-331, pp. 298-300.
- ATKINS, P. W., *La Segunda Ley*, Prensa Científica, Barcelona, 1992.
- BÄCHLER, G., "Desertización y conflicto. La marginación de la pobreza y de los conflictos mediambientales", *Ecología Política*, núm. 9 (1996) pp.55-84
- BADENKOV, P., "Caucasia" a TURNER, B.L., (editor), *The Earth as Transformed by Human Action*, Cambridge University Press, Nova York, 1990
- BAILEZ SANSOM, G., *A History of Japan*, Stanford University Press, Stanford (3 vols.), 1963.
- BARBIER, E. B., (editor), *The Economics and Ecology. New frontiers and sustainable Development*, Chapman & Hall, Londres, 1993.
- BARKAN, L., *Nature's Work of Art: The Human Body as Image of the World*, Yale University Press, New Haven, 1975

- BARKER, T. M., BLACK, J., COOK, W.F., "Geoffrey Parker's Military Revolution: Three Reviews of the Second Edition", *The Journal of Military History*, vol. 61, núm. 2 (1997), pp.189-200.
- BARNES, T. J., i J. S. DUNCAN (editors), *Writing Worlds: Discourse, Text and Metaphor in the Representation of Landscape*, Routledge, Londres, 1992.
- BARRET, T.M., "The Land is Spoiled by Water. Cossack Colonisation in the North Caucasus", *Environment and History*, núm. 5 (1999), pp. 27-52.
- BARRET, T.M., *At the Edge of Empire: The Terek Cossacks and the North Caucasus Frontier, 1700-1860*, Cambridge University Press, Nova York, 1999
- BARROS, C., (editor), *Historia a Debate*, ed. Historia a Debate, A Coruña, 1995.
- BARROWS, H.H., "Geography as human ecology", *Annals, Association of American Geographers*, núm. 13 (1923), pp. 1-14.
- BASSIN, M., "Turner, Solov'ev, and the 'Frontier Hypothesis': The Nationalist Signification of Open Spaces", *Journal of Modern History*, núm. 45 (1993), pp. 473-511.
- BEAZLEY, C.R., *The Dawn of Modern Geography. A History of Exploration and Geographical Science from the Middle of the 13th. to the Early Years of the 15th. century*, Clarendon Press, Oxford (3 vols.), 1897-1906.
- BEDINI, S. A., *Science and instruments in 17th Century Italy*, Aldershot, Variorum, 1994.
- BERGER, P. L., *The Social Construction of Reality*, AnchorBooks, Nova York, 1967.
- BERKHOFER, R. F., *The American Indian: Essays from the Pacific Historical Review*, Clio Books, Santa Barbara, 1974.
- BERRY, T., "The American College in the Ecological Age", *The Dream of the Earth*, Sierra Club Books, San Francisco, 1988, pp. 89-108.

- BERTELLI, S., *Il corpo del re. Sacralità del potere nell'Europa medievale e moderna*, Ponte a la Grazie, Florència, 1990
- BERTRAND, G., *La géographie physique entre les sciences de la Société et les sciences de la Nature*, Girona, 1981
- BEST, G., "The Historical Evolution of Culture Norms Relating to War and the Environment", *Cultural Norms, War and the Environment*, Oxford University Press, Oxford, 1988, pp. 35-70.
- BEVILACQUA, P., "Catastrofi, continuità, roture nella storia del Mezzogiorno", *Laboratorio Politico*, núm. 5-6 (1981), pp.57-82.
- BEVILACQUA, P., "Las políticas ambientales: ¿qué pasado? Algunas reflexiones", *Ayer*, núm. 11, (1993), pp. 147-169
- BILLINGTON, R. A., *America's Frontier Heritage*, New Mexico University Press, Albuquerque, 1974.
- BINFORD, L. R., *En busca del pasado*, Crítica, Barcelona, 1991.
- BLACK, J., *A Military Revolution? Military Change and European Society (1150-1800)*, McMillan, Londres, 1991.
- BOADA, M., "La descoberta del periglaciariisme al Montseny. Una aportació "viva" de Salvador Llobet al coneixement de la geografia mediambiental del massís", *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, núm. 30 (1997), pp.139-148.
- BOADA, M., *Història ambiental de Catalunya: memòria sobre l'estat de la recerca*, Departament de Medi Ambient, Generalitat de Catalunya, Sant Celoni, 1995
- BONNER, A., i L. BADIA, *Ramon Llull. Vida, pensament i obra literària*, Empúries, Barcelona, 1988.
- BOOTH, A., JACOBS, H., "Ties that Bind: Native American Beliefs as a Foundation for Environmental Consciousness", *Environmental Ethics*, núm.12 (1990), pp. 27-43.
- BOUREAU, A., *Le simple corps du Roi. L'impossible sacralité des souverains français, XV-XVIII siècle*, Les Editions de Paris, Paris, 1988

- BOWLER, P. J., *Historia Fontana de las ciencias ambientales*, Fondo de Cultura Económica, México, 1998
- BRANCHEREAU, J.P., “El Loira: els conflictes per la utilització del riu”, *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, núm. 27 (1995), pp. 133-145.
- BRANDENBURG, J., (et. al.) “The Land They Knew: A Portfolio. 1941: America Before Columbus”, *National Geographic*, vol. 180, núm. 4 (1991), pp. 178-200.
- BRAUDEL, F., *El Mediterráneo y el mundo mediterráneo en la época de Felipe II*, Fondo de Cultura Económica, México, 1953.
- BRAUDEL, F., *La identidad de Francia: espacio geográfico e historia*, Gedisa, Barcelona, 1993
- BRETON, F., MARQUÈS, A., CLAPÈS, J., “Ús social i percepció de les platges a la regió metropolitana de Barcelona”, *Documents d'anàlisi geogràfica*, núm. 25, 1994, pp. 37-61.
- BRIGGS, J.C., *Francis Bacon and the rhetoric of nature*, Harvard University Press, Cambridge, 1989.
- BROWNE, E.J., “Historia natural”, William F. Bynum, E.J. Browne i Roy Porter, *Diccionario de la historia de la Ciència*, Herder, Barcelona, 1986, p.
- BRU, J., “Conferència regional de la Unió Geogràfica Internacional, “Environment and Quality of Live in Central Europe: Problems of Transition'. Praga, República Txeca, 22-26 d'agost de 1994”, *Documents d'anàlisi geogràfica*, núm. 27 (1995), pp.161-164.
- BRU, J., “El medi està androcentrat. Qui el desandrocentritzarà? Experiència femenina, coneixement ecològic i canvi cultural”, *Documents d'Anàlisi geogràfica*, núm. 26 (1995), pp. 43-52
- BRU, J., “Medi ambient i equitat. La perspectiva del gènere”, *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, núm. 22 (1992), pp.117-130
- BRU, J., “Medi ambient i gènere. El paper de les dones en la defensa de la salut i el medi ambient”, *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, núm. 26 (1995), pp. 271-276.

- BRUNDTLANDT, G. H., *Nuestro futuro común*, Alianza Editorial, Madrid, 1992.
- BUENO SÁNCHEZ, G., “Ontogenia y filogenia del basilisco”, *El basilisco. Revista de filosofía*, núm. 1 (1978), pp. 64-79.
- BULLARD, R., *Confronting environmental racism. Voices from the grassroots*, South End Press, Boston, 1993
- BURGUÉS, A., PUJOL, H., “L'Amèrica Llatina en el món: Medi Ambient, Societat i Desenvolupament. Dues conferències Internacionals a l'Havana: 31 de juliol/ 5 d'agost de 1995”, *Documents d'anàlisi geogràfica*, núm. 29 (1996), pp. 187-191.
- BUSH, L., LACY, W. B., BURKHARDT J., LACY, W.B., *Plants, Power and Profit: Social, Economic, and Ethical Consequences of the New Biotchnologies*, Blackwell, Cambridge, 1991.
- BYNUM, W. F., E.J. BROWNE, R. PORTER, R., *Diccionario de historia de la Ciència*, Herder, Barcelona, 1986
- CAMPILLO, X., “El concepto de Parque Natural en Baden-Württemberg (Alemania): el caso del parque Natural del Alto Danubio”, *Documents d'anàlisi geogràfica*, núm. 24 (1993), pp. 75-93.
- CAÑIZARES ESGUERRA, J., “Nation and Nature: Creole Patriotic Representations of Nature in Colonial Spanish America”, *International Seminar on the History of the Atlantic World, 1500-1800*, Charles Warren Center for Studies in American History (Agost, 1998), 30pp.
- CAÑIZARES ESGUERRA, J., “New Worlds, New Stars: Patriotic Astrology and the Invention of Indian and Creole Bodies in Colonial Spanish America 1600-1650”, *American Historical Review*, núm. 104 (1999), pp. 33-68.
- CAPEL, H., “Ideas sobre la Tierra en la España del siglo XVIII: condicionantes teológicos e ideas sobre el cambio terrestre”, *Mundo Científico*, núm. 22 (1983), pp. 148-154.

- CAPEL, H., "Introducción" a GLACKEN, C.C., *Huellas en la playa de Rodas. Naturaleza y cultura en el pensamiento occidental, desde la Antigüedad al siglo XVIII*, Serbal, Barcelona, 1996.
- CAPEL, H., "Organicismo, fuego interior y terremotos en la Ciencia española del siglo XVIII", *Geocrítica*, núm 27-28 (1980), 96 pp.
- CAPEL, H., "Percepción del medio y comportamiento geográfico", *Revista de Geografía*, vol. VII, núm. 1-2 (1973), pp. 58-150.
- CAPEL, H., "Ideología y Ciencia en el debate sobre la población americana durante el siglo VI", *Geocrítica*, núm. 79/80 (1989), 132pp.
- CAPEL, H., "Medicina y clima en la España del siglo XVIII", *Revista de Geografía*, vol XXXII-XXXIII (1998-1999), pp. 79-105.
- CARRARO I SINISCALCO, *New Directions in the Economic Theory of the Environment*, Cambridge University Press, Nova York, 1997.
- CARSON, R., *Primavera Silenciosa*, Caralt, Barcelona, 1964.
- CARTHERS, J., "Lessons from South Africa: War and Wildlife Protection in the Southern Sudan, 1917-1921", *Environment and History*, núm. 3 (1997), pp. 299-321.
- CHALKER, J., *The English Georgic: A Study in the Development of a Form*, Johns Hopkins Press, Baltimore, 1969
- CHRISTIE, J.R.R., GOLINSKY, J.V., "The spreading of the word: new directions in the Historiography of Chemistry 1600-1800", *History of Science*, núm. XX (1982), pp. 235-266.
- CHRISTIE, J.R.R., "Aurora, Nemesis and Clio", *British Journal for the History of Science*, núm. 26 (1993), pp. 391-405.
- CIPOLLA, C. M., *Historia Económica de la Europa preindustrial*, Crítica, Barcelona, 2003
- CIRIACONO, S., *Acque e agricoltura. Venezia, l'Olanda e la bonifica europea in età moderna*, Franco Angeli, Milano, 1994
- COHEN, M. P., *The Pathless Way: John Muir and American Wilderness*, University of Wisconsin Press, Madison, 1984.

- COLLINS, H., *Changing Order: Replication and Induction in Scientific Practice*, Sage, Londres, 1985.
- COLLINS, H., *El Gólem: lo que deberíamos saber acerca de la ciencia*, Crítica, Barcelona, 1996.
- CORMACK, L.B., “Good Fences Make Good Neighbors”: Geography as Self-Definition in Early Modern England”, *Isis*, vol. 82, núm. 4. (diciembre, 1991), pp. 639-661.
- COROLEU, A., “El Commentarium de Sale de Bernardino Gómez Miedes”, *Actas del I Simposio sobre Humanismo y Pervivencia del Mundo Clásico*, Alcañiz 1994, pp. 121-132
- CORVISIER, A., *La Guerre. Essais historiques*, PUF, París, 1995.
- COSGROVE, D., i S. DANIELS (editors), *The Iconography of Landscape: Essays on the Symbolic Representation, Design, and Use of Past Environments*, Cambridge University Press, Cambridge, 1992.
- COSTANZA, R., MARTÍNEZ ALIER, J., *Getting Down to Earth: Practical Applications of Ecological Economics (International Society for Ecological Economics Series)*, Island Press, Washington, 1996.
- CRANG, M., i S. WRATHMELL, *Region and place: a study of English rural settlement in England English Heritage*, English Heritage, Londres, 2000.
- CRODDY, E., *Chemical and biological Warfare: An annotated Bibliography*, Lanham, Scarecrow, 1997.
- CROMBIE, A. C., *Scientific Change. Historical studies in the Intellectual, Social and Technical Conditions for Scientific Discovery and Technical Invention, from antiquity to the present. Symposium on the History of Science. University of Oxford. 9-15 July, 1961*, Heinemann Educational Books, Londres, 1963.
- CRONON, W., “The Uses of Environmental History”, *Environmental History Review*, núm. 17 (1993), pp.1-22.
- CRONON, W., “¿qué es la historia ecológica?¿Por qué la historia ecológica?”, *Ecología Política*, núm. 14 (1997), pp. 115-130.

- CRONON, W., "A Place for Stories: Nature, History, and Narrative", *Journal of American History*, núm. 78 (1992), pp. 1347-1376.
- CRONON, W., "Cutting loose or running aground?", *Journal of Historical Geography*, vol. 20, núm. 1, (1994), pp.38-43.
- CRONON, W., *Changes in the Land: Indians, Colonists, and the Ecological of New England*, Hill & Wang, Nova York, 1983.
- CROSBY, A. W., "The Past and Present of Environmental History", *American Historical Review*, vol. 100, núm. 4 (1995), pp. 1177-1190.
- CROSBY, A. W., *La medida de la realidad. La cuantificación y la sociedad occidental, 1250-1600*, Crítica, Barcelona, 1998
- CROSBY, A. W., *The Columbian Exchange: Biological and Cultural Consequences of 1492*, Greenwood Press, Wesport, 1972.
- CROSBY, A.W., *La medida de la realidad*, Crítica, Barcelona, 1988.
- Cuestionarios para la formación de las Relaciones geográficas de Indias. Siglos VI-XIX*, edición a cura de Francisco de Solano, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, 1988.
- CURTIA, P.D., *Disease and Empire: The Health of European Troops in the Conquest of Africa*, University of New York Press, Nova York, 1998
- CURTIN, P. D., *Disease and Empire: The Health of European Troops in the Conquest of Africa*, Cambridge University Press, Nova York, 1998.
- DANIELS, S., *Fields of Vision: Landscape Imagery and National Identity in England and the United States*, Polity, Oxford, 1993
- DAVIES, G.R., *The Earth in Decay: a History of British Geomorphology, 1578-1878*, Science History Publications, Nova York, 1969
- DAWSON ADAMS, F., *The birth and development of the geological sciences*, Dover Publications, Nova York, 1954.
- DD.AA., *Stephen Hawking y su Historia del Tiempo. El ser humano, su teoría y su crítica. Comentarios del propio autor*, Globus Comunicación, Madrid, 1993.
- DDAA, "Theories of Environmental History", *Environmental Review*, núm. 11 (1987), pp. 251-305 (número monográfico).

- DEBUS, A. G., *El hombre y la naturaleza en el Renacimiento*, Fondo de Cultura Económica, México, 1985
- DELÉAGE, J.P., *Une Histoire de l'Ecologie. Une Science de l'homme et de la nature*, La Découverte, París, 1991.
- DEMERRITT, D., "Ecology, objectivity and critique in writings on nature and human societies", *Journal of Historical Geography*, vol. 20, núm. 1, (1994), pp. 22-37.
- DISALVER, L. M., i COLTON, C. E. (eds) *The American environment: interpretations of past geographies*, XV-XXII, Lanham, Nova York, 1992.
- DORIS HELLMAN, C., *The comet of 1577: Its Place in the History of Astronomy*, Columbia University Press, Nova York, 1944.
- DOSSE, F., *La historia a migajas*, Alfons el Magnànim, València, 1988.
- DOWIE, M., *Losing Ground: American Environmentalism at the Close of the Twentieth Century*, Massachusetts MIT Press, Cambridge, 1995.
- DUNCAN, J., i D. LEY (editors), *Place, Culture, Representation*, Routledge, Londres i Nova York, 1993
- DUPRÉ, L., *Passage to Modernity: An Essay in the Hermeneutics of Nature and Culture*, Yale University Press, New Haven i Londres, 1993.
- DURLING, D. L., *Georgic Tradition in English Poetry*, Columbia University Press, Nova York, 1935;
- EHRILCH, P. R., *The Population Bomb*, Ballantine, Nova York, 1968.
- EHRILCH, P., HOLDREN, G., *Eco-science: Population, resources, environment*, W.H. Freeman, San Francisco, 1977.
- EKELUND, R.B., Robert F. Hébert, *Historia de la Teoría Económica y de su método*, McGraw-Hill, Londres, 1992.
- ELLENBERGER, F., *Historia de la Geología*, Labor, Barcelona (2 vols.), 1989
- ELLIOT, J.H., *El viejo mundo y el nuevo*, Alianza, Madrid, 1972
- ESPINO LÓPEZ, A., "La historia militar. Entre la renovación y la tradición", *Manuscrits*, núm.11 (1993), pp.215-242.

- EVERDELL, W.R., *The First Moderns: Profiles in the Origins of Twentieth Century Thought*, Chicago University Press, Chicago, 1997
- EVERNDEN, N., *The Social Creation of Nature*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1992.
- FEINGOLD, R., *Nature and Society: Later Eighteenth-Century Uses of the Pastoral and Georgic*, New Brunswick, Hassocks, 1978
- FILHOL, E., "L'image de l'autre au Moyen Age. La représentation du monde rural dans le "Guide du pèlerin de saint-jacques de Compostella", *Cahiers d'histoire*, vol. 45, núm. 3 (2000), pp. 347-362
- FITZGERALD, D., "Mastering Nature and Yeoman. Agricultural Science in the Twentieth Century", a KRIGE, J., PESTRE, D., (ed.), *Science in the Twentieth Century*, CRHST, París, 1997, pp. 701-713.
- FOIN, *The historical Systems and the Environment*, Houghton Mifflin, Boston, 1976.
- FONTANA, J., "Història, espai i recursos naturals: de la geografia humana a l'ecohistòria", a FONTANA, J., *La història després de la fi de la història, reflexions i elements per a una guia dels corrents actuals*, Institut Universitari d'Història Vicens Vives, Vic, 1992
- FONTANA, J., *La història després de la fi de la història, reflexions i elements per a una guia dels corrents actuals*, Institut Universitari d'Història Vicens Vives, Vic, 1992.
- FORTEA PÉREZ, J.I., "Economia, *arbitrismo* y política en la Monarquía Hispánica a fines del siglo VI", *Manuscrits*, núm. 16 (1998), pp. 155-176, p. 158s.
- FOWLER, A., "The Beginnings of English Georgic", Barbara Kiefer Lewalski (editora), *Renaissance Genres: Essays on Theory, History, and Interpretation*, Harvard University Press, Cambridge, 1986, pp. 105-125.
- FOX KELLER, E., *Reflexiones sobre género y Ciencia*, Edicions Alfons el Magnànim, València, 1991.

- FOX, S., *John Muir and His Legacy: The American Conservation Movement*, Little Brown, Boston, 1981.
- FREEDMAN, P., "Sainteté et sauvagerie, deux images du paysan au Moyen Age", *Annales, ESC*, vol. 47, núm. 3, (maig-juny 1992), pp. 539-560,
- FREEDMAN, P., "The German and Catalan Peasant Revolts", *AHR*, núm. 98 (febrer 1993), pp. 39-54.
- FUKUYAMA, F., "¿El fin de la historia?", *Claves de razón práctica*, 1 d'abril de 1990, pp. 85-96,
- FUKUYAMA, F., "Respuestas a mis críticos", *El País*, 21 de desembre de 1989, pp. 3-6.
- FUKUYAMA, F., *El fin de la historia y el último hombre*, Planeta, Barcelona, 1992.
- FUNTOWICZ, S., "Medio Ambiente, Ciència y democracia", *Conferència a la Universitat de Girona, 23 d'octubre de 1996*.
- FUNTOWICZ, S., "A New Scientific Methodology for global environmental issues", a CONSTANZA, R., (editor), *Ecological economics. The Science and Management of Sustainability*, St. Lucien Press, Columbia, 1991, pp.123-160.
- FUNTOWICZ, S., "The Worth of a Songbird: Ecological economics as a postnormal Science", *Ecological Economics*, vol. 10, núm. 3 (1994), pp. 197-207.
- FUSSELL, G.E., "The Classical Tradition in West European Farming: The Sixteenth Century", *The Economic History Review*, vol. 22, núm. 3 (decembre, 1969), pp. 538-551
- GALLOWAY, J. A., KEENE, D., MURPHY, M., "Fuelling the city: production and distribution of firewood and fuel in London's region, 1290-1400", *Economic History Review*, vol. XLIX, núm. 3 (1996), pp. 447-472.
- GARCÍA ALONSO, J. L., *La geografía de Claudio Ptolomeo y la Península Ibérica*, Universitat de Salamanca, Salamanca, 1997 (tesi doctoral)

- GARRABOU, R., i NAREDO, J. M., (ed.), *El agua en los sistemas agrarios. Una perspectiva histórica*, Fundación Argentaria/Visor, Madrid, 1999.
- GARRABOU, R., NAREDO, J. M., (ed.), *La fertilización de los sistemas agrarios. Una perspectiva histórica*, Fundación Argentaria/Visor, Madrid, 1996.
- GARROTE PEREZ, F., *Naturaleza y pensamiento en España en los siglos XVI y XVII*, Ediciones Universidad de Salamanca, Salamanca, 1981.
- GATES, W. E., "The Spread of Ibn Khaldun's Ideas on Climate and Culture", *Journal of the History of Ideas*, vol. 28, núm. 3 (juliol-setembre, 1967), pp. 415-422
- GEORGESCU-ROEGEN, *La ley de la Entropía y el proceso económico*, Fundación Argentaria, Madrid, 1997.
- GERBI, A., *La disputa del Nuevo Mundo: Historia de una polémica 1750 - 1900*, Fondo de Cultura Económica, México, 1982.
- GERBI, A., *La Naturaleza de las Indias Nuevas*, Fondo de Cultura Económica, México, 1978,
- GIROUARD, M., *Life in the English Country House*, Yale University Press, New Haven, 1978
- GLACKEN, C. J., *Huellas en la playa de Rodas*, Ediciones del Serbal, Barcelona, 1996.
- GLACKEN, C. J., *The Idea of the Habitable World*, Johns Hopkins University, Baltimore, 1951 (tesi doctoral).
- GLACKEN, C.J., *Huellas en la playa de Rodas. Naturaleza y cultura en el pensamiento occidental desde la Antigüedad al siglo XVIII*, Ediciones Serbal, Barcelona, 1996.
- GLACKEN, C.J., *Traces on the Rhodian Shore. Nature and Culture in Western from Ancient Times to the End of the Eighteenth Century*, Berkeley, University of California Press, 1967.
- GLCKEN, C. J., *Huellas en la playa de Rodas: naturaleza y cultura en el pensamiento occidental desde la Antigüedad hasta finales del siglo*

- XVIII, Ediciones del Serbal, Barcelona, 1996 (primera edició en anglès de l'any 1967).
- GOBETTI, D., *Private and Public: Individuals, Households, and Body Politic in Locke and Hutcheson*, Routledge, Nova York, 1992
- GOIN, P., *Nuclear Landscapes*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1991.
- GONZÁLEZ DE MOLINA, M., J. MARTÍNEZ ALIER, (ed.), “Historia y Ecología”, *Ayer*, núm. 11 (1993) (número monogràfic)
- GONZÁLEZ DE MOLINA, M., *Panorama historiogràfic de la historia ecológica*, Comunicació inèdita presentada a *Cursos de verano de la Fundación Duques de Soria*. Soria, julio 1998.
- GONZÁLEZ, M^a. J., MÓDENES, J. A. “Seminari “Medi Ambient, trajectòries de vida i interdisciplinarietat. Nous reptes en Geografia i Gènere”, *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, núm. 22 (1992), pp. 175-179.
- GONZALO, C., “Seminario sobre desarrollo y medio ambiente en la *Escuela de Mestres “Sant Cugat “*, *Documents d'anàlisi geogràfica*, núm. 16 (1990), pp. 119-125.
- GOWDY, J., “Georgescu-Roegen's utility theory applied to environmental economics”, a DRAGAN, J. C., DEMETRESCU, M., i SEIFERT, E., (ed.), *Entropy and bioeconomics*, Nagard Publishers, Milan-Roma, 1991, pp. 245-260.
- GRASA, R., *Global Security: A Mediterranean Approach*, Centre d'Estudis sobre la Pau i el Desarmament, Working Paper núm. 4, 1994.
- GROVE, R. H., *Green imperialism colonial expansion*, Cambridge University Press, Cambridge, 1994.
- GÜELL, A., SORRIBAS, E., “La cartografia del risc d'inundació. Una eina per a la planificació”, *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, núm. 25 (1993), pp. 149-167.
- HALE, D. G., *The Body Politic: A Political Metaphor in Renaissance English Literature*, The Hague, Mouton, 1971

- HALE, J.R., *La Civilización del Renacimiento en Europa, 1450-1620*, Crítica, Barcelona, 1996
- HALLIDAY, F., *After the End of History*, Collins & Brown, Londres, 1992.
- HALLIDAY, F., “An Encounter with Fukuyama”, *New Left Review*, núm. 193 (1992), pp. 89-95,
- HARAWAY, D., “The promise of monsters: a regenerative politics for inappropriated Others”, a GROSSBERG, L., (et. al.) (editor), *Cultural Studies*, Nova York, 1992, pp. 311-315.
- HARAWAY, D., *Primate Visions*, Routledge, Nova York, 1989.
- HARAWAY, D., *Reinventing Natur: Simians, Cyborgs and Women*, Routledge, Nova York, 1991.
- HARAWAY, D., *The Cyborg Manifesto*, Routledge, Nova York, 1998.
- HARLEY, J. B., WOODWARD, D., *The History of Cartography, 2: Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean*, University of Chicago Press, Chicago (2 vols.) 1987
- HARTSHORNE, R., “El concepto de geografía como ciencia del espacio: de Kant y Humboldt a Hettner”, *Documents d'anàlisi geogràfica*, núm.18 (1991), pp.31-54.
- HAWKING, S., *Breve historia del tiempo: del big bang a los agujeros negros*, Crítica, Barcelona, 1988
- HAYS, S. P., *Conservation and the gospel of efficiency: The progressive conservation movement 1890-1920*, University of New York, Nova York, 1959.
- HAYS, S. P., *Explorations in Environmental History. Essays*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 1998.
- HEISENBERG, W., *Physical Principles of Quantum Theory*, University of Chicago Press, Chicago, 1930.
- HELGERSON, R., *Forms of Nationhood: The Elizabethan Writing of England*, Chicago University Press, Chicago, 1992.
- HIGHFIELD, R., CARTER, P., *Las vidas privadas de Einstein*, Espasa Calpe, Madrid, 1996

- HILL, O. G., *The Manor, The Plowman and the Shepherd: Agrarian Themes and Imagery in Late Medieval and Early Renaissance England*, Susquehann University Press, Selinsgrove, 1993
- HILLGARTH, J. N., *Visigothic Spain, Byzantium and the Irish*, Variorum Reprints, Londres, 1985.
- HODDER, I., *Interpretación en arqueología. Corrientes actuales*, Crítica, Barcelona, 1994.
- HOUGHTON, J.T.,(et.al.)(ed.), *The Science of climate change*, Cambridge University Press, Londres, 1995.
- HUGHES, D. J., “Ecology and Development as Narrative Themes of World History”, *Environmental History Review*, núm. 19 (1995), pp.1-16.
- JACOBS, W. R., *Turner, Bolton and Webb: Three Historians of the American Frontier*, Washington Univeristy Press, Seattle, 1965.
- JACOBSEN, T., ADAMS, R.M, “Salt and Silt in Anciant Mesopotamiam Agriculture”, *Science*, núm. 128 (1958), pp. 1251-1258.
- JAMES HARRIS, S., *Jesuit Ideology & Jesuit Science: Religious Values and Scientific Activity in the Society of Jesus*, Universitat de Wisconsin, Medison, 1991 (tesi doctoral, hi ha un facsimil de l'original mecanografiat a la Biblioteca de Catalunya, publicat per Ann Arbor-UMI, Dissertation Information Service, 1991, 271.5 “15/17” (043)
- JAMIESON, D. R., “American Environmental History”, *CHOICE*, vol. 32, núm. 1 (1994), pp. 49-60.
- JOHNS, A., “Identity, Practice, and Trust in Early Modern Natural Philosophy”, *The Historical Journal*, núm. 42 (1999), pp. 1125-1145.
- JONES, D.P., “From Military to Civilian Technology: The Introduction of Tear Gas for Civil Riot Control”, *Technology and Culture*, núm. 19 (1978), pp. 151-168.
- JULIÁ, S., *Historia social, sociología histórica*, ed. Siglo XXI, Madrid, 1989
- KANTOROWICZ, E. H., *Los dos cuerpos del rey*, Alianza Universidad, Madrid, 1985

- KAYE, H. J., *The Powers of the Past. Reflections on the Crisis and Promise of History*, Howndmills, Macmillan, 1991.
- KAYE, H.J., *Why do ruling classes fear history? And other questions*, Howndmills, Macmillan, 1996.
- KELSALL, M., *The Great Good Place: The Country House in English Literature*, Harvester Wheatsheaf, Londres i Nova York, 1993
- KLEIN, M. J., "Einstein, Specific Heats, and the Early Quantum Theory", *Science*, núm. 148 (1965) pp. 1419-1422.
- KLIGER, S., *The Goths in England. A Study in XVIIth and XVIIIth Cent. Thought*, Harvard University Press, Harvard, 1952
- KLONG, Ch., *Science and the Perception of Nature: British Landscape Art in the Late Eighteenth and Early Nineteenth Centuries*, Yale University Press/Paul Mellon Centre for Studies in British Art, New Haven i Nova York, 1995.
- KRAGH, H., *Introducción a la historia de la Ciencia*, Crítica, Barcelona, 1989.
- KRANZBERG, M., "Technology and History: 'Kranzberg's Laws'" a REYNOLDS, T. S., CUTCLIFFE, S. H., (ed.) *Technology and the West. A Historical Anthology from Technology and Culture*, University Chicago Press, Chicago, 1997, pp. 5-20.
- KRANZBERG, M., DAVENPORT, W. H., (eds), *Technology and Culture: An Anthology*, Shocker, Nova York, 1972 (traducció en espanyol: KRANZBERG, M. i DAVENPIORT, W. H., *Tecnología y cultura*, Gustavo Gili, Barcelona, 1978)
- KRANZBERG, M., PURSELL, C., (ed.), *Historia de la tecnología*, Gustavo Gili, Barcelona, 1981, 2 vol. (1ª edició en anglès de 1967).
- LAÍN ENTRALGO, P., (editor), *Historia universal de la Medicina* (7 vols), Salvat, Barcelona, 1975.
- LATOUR, B., "Postmodern? No, simply amodern. Steps towards an anthropology of science", *Studies in the History and Philosophy of Science*, núm. 21 (1990), pp. 145-171.

- LATOUR, B., PORTER, C., *We Have Never Been Modern*, Harvard University Press, Harvard, 1993.
- LAWRENCE, Ch., i SHAPIN, S., *Science Incarnate: Historical Embodiments of Natural Knowledge*, University of Chicago Press, Chicago, 1998.
- Le GOFF, J., “Head or Heart? The Political Uses of Body Metaphors in the Middle Ages”, FEHER, M. (et alii), *Fragments for a History of the Human Body*, Zone Books, Nova York (3 vols.), 1991, vol III, pp. 12-27
- LE ROY LADURIE, E., *Histoire du climat depuis l'an mil*, Flammarion, París, 1967.
- LEFEBVRE, H., “Reflections on the politics of space”, *Antipode*, vol. 8, núm. 2 (1976), pp. 30-37.
- LEFEBVRE, H., *The production of space*, Blackwell, Oxford, 1991 (primera edició de 1974)
- LEIBHARDT, B., “Interpretation and Causal Analysis: Theories in Environmental History”, *Environmental Review*, vol. 12, núm. 1 (1988), pp. 23-36.
- LEWIS, C. H., “Telling Stories About the Future: Environmental History and Apocalyptic Science”, *Environmental History Review*, núm. 17 (1993), pp. 43-60.
- LEWONTIN, R., R. LEVINS, *The Dialectical biologist*, Harvard University Press, Cambridge, 1985
- LLORET, A., *Per què les coses són com són*, La Magrana, Barcelona, 1994
- LLURDÉS, J.C., SAURÍ, D., “Marcs institucionals i conflictes medicològics: notes sobre una sessió de la Conferència anual de l'Institute of British Geographers (Royal Holloway, University of London, 5-8 de gener de 1993)”, *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, núm. 23 (1993), pp. 147-150.
- LÓPEZ PIÑERO, J. M., *Ciència y técnica en la sociedad española de los siglos XVI al XVIII*, Labor Universitaria, Barcelona, 1979.
- LÓPEZ PIÑERO, J. M., *Història de la ciència al País Valencià*, Edicions Alfons El Magnànim, Generalitat Valenciana, València, 1995,

- LÓPEZ PIÑERO, J. M., I F. CALERO, *Los temas polémicos de la medicina renacentista: las Controversias (1556) de Francisco Vallés*, CSIC, Madrid, 1984
- LÓPEZ PIÑERO, J. M., *Los orígenes en España de los estudios sobre la salud pública*, Ministerio de Sanidad y Consumo, Madrid, 1989
- LÓPEZ PIÑERO, J.M., *Los orígenes en España de los estudios sobre la salud pública*, Ministerio de Sanidad y Consumo, Madrid, 1989
- LOW, A., *The Georgic Revolution*, Princeton University Press, Princeton, 1985
- LOWNTHAL, A., “Environmental perception: preserving the past”, *Progress in Human Geography*, núm. 3 (1979), pp. 45-67.
- MAFFEI, D., *Gli inizi dell'umanesimo giuridico*, Giuffré, Milà, 1956
- MALAMINA, P., *La fine del primato. Crisi e riconversione nell'Italia del Seicento*, Bruno Mondadori, Milà, 1998
- MALDELBAUM, M., “Naturaleza”, a William F. Bynum, E.J. Browne i Roy Porter, *Diccionario de la historia de la Ciència*, Herder, Barcelona, 1986, pp. 403-406.
- MANERA, C., *Història ecològica a les Balears. Estudis sobre energia, economia i medi ambient*, Lleonart Muntaner editor, Palma, 2001.
- MARAVALL, J. A., “La idea de cuerpo místico en España antes de Erasmo”, a *Estudios de historia del pensamiento español*, Ediciones Cultura Hispánica del Insituto de Cooperación Iberoamericana, Madrid (2 vols.), 1983, vol. 1, pp. 179-199.
- MARCH, G.P., *Man and nature, or Physical Geography as Modified by Human Action*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, 1965
- MARGALEF, R., *Teoría de los sistemas ecológicos*, Publicacions de la Universitat de Barcelona, Barcelona, 1993.
- MARTÍ, X., ARAN, D., “Redescobrint George Perkins Marsh i l’aportació de *Man and Nature* a la geografia mediambiental”, *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, núm. 25 (1994), pp.129-140

- MARTÍNEZ ALIER, J., “La pobreza como causa de la degradación ambiental”, *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, núm. 18 (1991), pp. 55-73.
- MARTÍNEZ ALIER, J., “Some issues in agrarian and ecological economics, in memory of Georgescu-Roegen”, *Ecological Economics*, núm. 22 (1997), pp. 225-237.
- MARTÍNEZ ALIER, J., *Introducció a l'economia ecològia*, Rubes Editorial, Barcelona, 1999
- MARTÍNEZ ALIER, J., SCHLUPMANN, K., *La ecología y la economía*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 1991
- MARX, L., “Environmental degradation and the ambiguous social role of science and technology”, *Technology and Culture*, núm. 12 (1971), pp. 543-561.
- MARX, L., *The machine in the garden: technology and the pastoral ideal in America*, University of New York Press, Nova York, 1964.
- MASCARÓ I CATALÀ, J., “Arquitectura i natura: història d'unes relacions”, *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, núm. 11 (1997), pp. 35-59.
- MATHER, K.F., S.L. MASON, *A Source Book in Geology*, McGraw-Hill, Nova York, 1939.
- MCKIBBEN, B., “An Explosion of Green”, *Atlantic Monthly*, vol. 275, núm. 4 (1995), pp. 61-83
- MCRAE, A., “Husbandry Manuals and the Language of Agrarian Improvement” a LESLIE, M., RAYLOR, T. (editors), *Culture and Cultivation in Early Modern England*, Leicester University Press, Leicester, 1992, pp. 35-62.
- MCRAE, A., *God Speed the Plough: The Representation of Agrarian England, 1500-1660*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996
- MERCHANT, C., *Ecological Revolutions: Nature, Gender and Science in New England*, University of Carolina Press, Chapell Hill-Londres, 1991
- MERCHANT, C., *The Death of Nature: Women, Ecology and the Scientific Revolution*, Haper San Francisco, Nova York, 1989.

- MILLER, CH. A., *Jefferson and Nature: An Interpretation*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1988
- MILLER, G. T., *Environmental Science: Sustaining the Earth*, Wadsworth, California, 1991.
- MILLER, G., “Airs, Waters and Places in History”, *Journal of Historical Medicine*, núm. 17 (1962), pp. 129-140.
- MORPURGO, P., *L'armonia della natura e l'ordine dei governi (sec. XII-XIV)*, Ediciones del Galluzzo, Roma, 2000.
- MUMFORD, L., *Técnica y Civilización*, Alianza Editorial, Madrid, 1979 (3ª edición) (edició original en anglès de 1934)
- MUÑOZ RUBIO, J., *Población y crisis ambiental. Malthus, Darwin y el neomalthusianismo*, Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra, 1998 (treball de recerca de doctorat)
- NAGATANI, P., *Nuclear Enchantment*, University of New Mexico, Albuquerque, 1991.
- NAREDO, J. M., *Desarrollo económico y deterioro ecológico*, Fundación Argentaria, Madrid, 1999.
- NAREDO, J. M., *La economía en evolución. Historia y perspectivas de las categorías básicas del pensamiento económico*, Siglo XXI, Madrid, 1987
- NAREDO, J. M., *La evolución de la agricultura en España. Desarrollo capitalista y crisis de las formas de producción*, Laia, Barcelona, 1974.
- NAREDO, J.M., “La energía de los sistemas agrarios”, *Agricultura y Sociedad*, núm. 15 (1980), pp. 17-114.
- NAREDO, J.M., *La evolución de la agricultura en España (1940-1990)*, Universidad de Granada, Granada, 1996.
- NASH, G.D., *The American West Transformed: The Impact of the Second World War*, University of Nebraska Press, Lincoln, 1985.
- NASH, R., “Environmental History”, a H. J. Bass (editor), *The State of American History*, Quadrangle Press, Chicago, 1970.

- NASH, R., *Wilderness and the American Mind*, Yale University Press, New Haven, 1967.
- NIETO GALAN, A., “The images of Science in Modern Spain”, a GAVROGLU, K. (editor), *The Sciences in the European Periphery During the Enlightenment*, Netherlands, 1999, pp. 85.
- NOGUÉ I FONT, J., *Una lectura geogràfico-humanista del paisatge de la Garrotxa*, Col·legi Universitari de Girona, Girona, 1984.
- NOGUÉ I FONT, J., *Una lectura geogràfico-humanista del paisatge de La Garrotxa*, Col·legi Universitari de Girona. Diputació de Girona, Girona, s.d.
- NORGAARD, R., “The Epistemological Basis of Agroecology”, a ALTIERI, M., *Agroecology: The Scientific Basis of Alternative Agriculture*, Westview Press, Boulder, 1987.
- NORGAARD, R., *Development Betrayed: The end of progress and coevolutionary revisioning of the future*, Routledge, Londres i Nova York, 1994.
- O'BRIEN, K., “Imperial Georgic, 1660-1789”, a MCLEAN, G., LANDRY, D., WARD, J.P., (editors), *The Country and the City Revisited: England and the Politics of Culture, 1550-1850*, Cambridge University Press, Cambridge, 1999.
- OELSCHLAEGER, M., *The Idea of Wilderness: From Prehistory to the Age of Ecology*, Yale University Press, New Haven i Londres, 1991, p. 80s.
- OLDHAM APPLEBY, J., *Economic Thought and Ideology in Seventeenth-Century England*, Princeton University Press, Princeton, 1978.
- OLWIG, K.R., “Historical geography and the society/nature “problematic”: the perspective of J. F. SCHOUW, G. MARSH, P., and E. RECLUS”, *Journal of Historical Geography*, núm. 6 (1980), pp. 29-46
- OTERO FERNÁNDEZ, L. M., “Jornades sobre “Els Residus a Catalunya” (Tarragona, 1990)”, *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, núm. 19-20 (1991-1992), pp. 253-257.

- OUTRAM, D., *The Body and the French Revolution: Sex, Class and Political Culture*, Yale University, New Haven, 1989.
- PALMER, E., *Miseria de la teoría*, Crítica, Barcelona, 1981.
- PANAREDA CLOPES, J.M., *L'estructura i la dinàmica del paisatge actual. El Montseny: els impactes humans sobre els sistemes naturals*, Universitat de Barcelona, Geografia i Història, Barcelona, 1978.
- PANAREDA CLOPES, J.M., *L'estructura i la dinàmica del paisatge actual. El Montseny: els impactes humans sobre els sistemes naturals*, Universitat de Barcelona, Geografia i Història, Barcelona, 1978 (tesi doctoral)
- PARK, K., i DASTON, L., "Unnatural Conceptions: The Study of Monsters in Sixteenth and Seventeenth Century France and England", *Past and Present*, núm. 92 (1981), pp. 20-54.
- PASSMORE, JOHN, *Man's responsibility for Nature: Ecological Problems and Western Traditions*, Charles Scribner's Sons, Nova York, 1974.
- PEET, R., i THRIFT, N., (eds), *New Models in Geography*, Unwin and Hymanm, Londres, 1989.
- PEÑA VILA, R., *La geografía y la educación mediambiental. El estudio del paisaje en el marco de la enseñanza obligatoria*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1997 (tesi doctoral)
- PERSON, L. S., "The American Eve: Miscegeneration and a Feminist Frontier Fiction", *American Quarterly*, núm. 3 (1985), pp. 668-685.
- PESTRE, D., "Pour une histoire sociale et culturelle des sciences", *Annales*, núm. 3 (1998), pp. 447-572.
- PICKERING, A., (editor), *Science as Practice and Culture*, University of Chicago Press, Chicago, 1992.
- POPPER, K., *La miseria del historicismo*, Alianza, Madrid, 1984 (primera edició de 1935),
- POPPER, K., *La sociedad abierta y sus enemigos*, Orbis, Esplugues de Llobregat, 1984 (primera edició de 1943).

- PORTER, R., “Medio ambiente”, a William F. Bynum, E.J. Browne i Roy Porter, *Diccionario de la historia de la Ciencia*, Herder, Barcelona, 1986, pp. 378-380.
- POUNDS, N. J. G., *La vida cotidiana: historia de la cultura material*, Crítica, Barcelona, 1992.
- PRIESTLEY, G. K., SABÍ, J., “El medi ambient i el golf a Catalunya: problemes i perspectives”, *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, núm. 23 (1993), pp. 45-74.
- PRIGOGINE, I., STENGERS, I., *La nueva alianza. Metamorfosis de la Ciencia*, Alianza, Madrid, 1990.
- PUERTO SARMIENTO, F.J., *La historia de la Ciencia. Una disciplina para la esperanza*, Akal, Madrid, 1991.
- PUJOL, J., “La difusión de los fertilizantes minerales y químicos hasta 1936: el caso español en el contexto europeo”, *Historia Agraria*, núm. 15 (1998), pp. 143-182.
- RAJAN, R., *Imperial environmentalism: the agendas and ideologies of natural resource management in British colonial forestry, 1800-1950*, University of Lancaster, Lancaster, 1995.
- RAMOS MALDONADO, S., “El clero y el cultivo de la Ciencia en el siglo XVI: la actividad científica del humanista aleañizano Bernardino Gómez Miedes”, *II Congreso de la Sociedad de Estudios Latinos*, Almagro, 1997.
- RAMOS MALDONADO, S., “Fuentes científicas en la obra del humanista Bernardino Sánchez Miedes”, *Minerva*, num. 72 (1998), pp. 181-201.
- REBOK, S., “Alexander von Humboldt y el modelo de la *Historia Natural y Moral*”, *XXI International Congress of History of Science. El género americano de las “historias naturales y morales”: un modelo cognoscitivo de la diversidad cultural desde el mundo latino. Alexander von Humboldt en la red*, Instituto de Letras románicas de la Universidad de Postdam, vol. II, núm. 3 (2001).

- REBOK, S., "Alexander von Humboldt y el modelo de la *Historia Natural y Moral*", *XXI International Congress of History of Science. El género americano de las "historias naturales y morales": un modelo cognoscitivo de la diversidad cultural desde el mundo latino*, México, 8-14 de juliol de 2001).
- REDONDO, A., (editor), *Le corps dans la société espagnole des XVIe et XVIIe siècles*, Sorbonne, París, 1990
- REES, M., *Antes del principio: el cosmos y otros universos*, Tusquets, Barcelona, 1999.
- RELAÑO, F., "Paludes Nili. La persistencia de las ideas Ptolemáicas en la cartografía Renacentista", *Geocrítica*, núm. 96 (1992), 74 pp.
- REYNOLDS, T. S., CUTCLIFFE, S. H., "Technology in the Preindustrial West" a REYNOLDS, T. S., CUTCLIFE, S. H., (ed.), *Technology and the West. A Historical Anthology from Technology and Culture*, University Chicago Press, Chicago, 1997, pp. 23-38.
- RIBAS, A., "El lloc dels riscos naturals als *Annales de Géographie* (1891-1991)", *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, núm. 21 (1992), pp. 31-45.
- RIERA, J., J. Granda-Juesas, *Epidemias y paludismo en la Ribera del Jucar*, Universidad de Valladolid, Valladolid, 1988
- ROBERTS, R. M., *Serendipia. Descubrimientos accidentales en la Ciència*, Alianza Editorial, Madrid, 1991.
- ROCA ROSELL, A., "El repte de la síntesi. Antecedents i situació actual de la historiografia catalana de la ciència i de la tècnica", *El Contemporani*, núm. 23 (1993), pp. 35-39.
- ROCHELEAU, G., et. al., *Feminist Political Ecology*, Routledge, Londres, 1996.
- RODRÍGUEZ PUERTO, M.J., *La modernidad discutida. Iurisprudencia frente a iusnaturalismo en el siglo XVI*, Universidad de Cádiz, Cádiz, 1998.
- ROGERS, C. J., "The Military Revolution Debate: Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe", Westview Press, Nova York, 1995

- RONCOGLIA, A., *Petty: El nacimiento de la economía política*, Pirámide, Madrid, 1980.
- ROSENBERG, N., *Exploring the black box. Technology, economics and history*, Cambridge University Press, Cambridge, 1994.
- ROSSET, C., *A Anti-Natureza; elementos para uma filosofia trágica*, Espaço e Tempo, Rio de Janeiro, 1989.
- ROSSI, P., *Francis Bacon: de la magia a la Ciència*, Alianza, Madrid, 1990.
- ROSSI, P., *El nacimiento de la Ciència moderna en Europa*, Crítica, Barcelona, 1998.
- ROSSI, P., *Las arañas y las hormigas*, Crítica, Barcelona, 1995
- ROYSTON, M., *Changing Perspectives in Literature and the Visual Arts 1650-1820*, Princeton University Press, Princeton, 1990.
- RUBIES, J.P., “Reason of State and Constitutional Thought in the Crown of Aragon, 1580-1640”, *The Historical Journal*, vol. 38, núm. 1 (1995), p. 1-28, p. 17.
- RUDWICK, M. J. S., *The Great Devonian Controversy. The Shaping of Scientific Knowledge among Gentlemanly Specialist*, University of Chicago Press, Chicago i Londres, 1985.
- RUNNELS, C. N., “Environmental Degradation in Ancient Greece”, *Scientific American*, vol. 272, núm. 3 (1995), pp. 96-99.
- SAAVEDRA, P., *A Vida Cotiá en Galicia del 1550 a 1850*, Universidad de Santiago de Compostela, Santiago de Compostela, 1992.
- SABÍ I BONASTRE, J., *L'Estudi agroecològic i l'evolució i l'evolució històrica recent del paisatge: el cas d'un sector occidental de la comarca del Bages*, 2 vol., Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra, 1982 (tesi doctoral)
- SABÍ, J., “Colloque International de Climatologie (Fribourg, 10-13 de setembre de 1991)”, *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, núm. 22 (1992), pp. 171-174.
- SABÍ, J., “La géographie et l'environnement: la géographie physique en question. Journée de bilan et de prospective”. Université de Toulouse-Le

- Mirail. Viernes 18 de junio de 1993”, *Documents d'anàlisi geogràfica*, núm. 25 (1994), pp.193-201.
- SACRISTÁN LUZÓN, M., “Concepto kantiano de la historia”, a DD.AA, *Hacia una nueva historia*, Akal, Madrid, 1995, pp. 85-108.
- SAGUER, E., P. SALA, “Un nuevo campo de estudio: la historia ecológica”, *Agricultura y Sociedad*, núm. 61 (1991), pp. 223-234.
- SAGUER, E., SALA, P., “Historia i ecologia: introducció”, *Recerques*, núm. 26 (1992), pp. 7-13.
- SALA, P., “Els comunals a Catalunya a la segona meitat del s. XIX: una tipologia geohistòrica a partir dels catàlegs de boscos i pastures públics”, a BUSQUETA, J.J., VICEDO, E., (ed.), *Béns comunals als Països Catalans i a l'Europa contemporània*, Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida, pp. 417-446.
- SALE, K., *The Conquest of Paradise: Christopher Columbus and the Columbian Legacy*, Plume, Nova York, 1990.
- SALINAS ARAYA, A., “Tradición e innovación en la medicina española del Renacimiento”, *Ars Medica*, núm. 4 (2001) <<http://escuela.med.puc.cl/publ/ArsMedica/ArsMedica4/00Indice.html> >
- SANCHEZ CIFUENTES, M., *El paisaje: síntesis y evolución del pensamiento humano (El concepto de naturaleza des de la antigüedad al Renacimiento)*, Universidad Complutense de Madrid, Madrid, 1996 (tesi doctoral)
- SÁNCHEZ RON, J. M., *El poder de la Ciencia. Historia socio-económica de la física (siglo XX)*, Alianza, Madrid, 1993.
- SÁNCHEZ, R. i C. BARRIOS, “La tradición política y el concepto de “cuerpo de la república” en el Virreinato”, a HAMPE MARTÍNEZ, T. (editor), *La tradición clásica en el Perú virreinal*, Sociedad Peruana de Estudios Clásicos & Universidad Mayor de San Marcos, Lima, 1999, pp. 101-114.

- SAURÍ, D., “Dones i nenes primer?”: Algunes reflexions sobre gènere i risc mediambiental”, *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, núm. 26 (1995), pp. 293-297.
- SAURÍ, D., “Tradición y renovación en la Geografía Humana mediambientalista”, *Documents d'anàlisi geogràfica*, núm. 22 (1992), pp. 139-157.
- SCHNEIDER, S.H., “Kyoto protocol: the unfinished agenda”, *Climatic Change*, núm. 39 (1998), pp.1-21.
- SCOTT, T. (editor), *The Peasantries of Europe. From the Fourteenth to the Eighteenth Centuries*, Longman, Londres i Nova York, 1998, pp. 70-72.
- SELDEN, T. I SONG, D., “Environmental quality and development: is there a Kuznets curve for air pollution emissions?”, *Journal of Environmental Economics and Management*, núm. 27 (1994), pp. 147-162.
- SENATOR, C., *An Introduction to Divine and Human Readings by Cassiodorus Senator*, edició a cura de JONES, L.W., Columbia University Press, Nova York, 1946
- SESSIONS, W., “Spenser's Georgics”, *English Literary Renaissance*, núm. 10 (1980), pp. 202-238.
- SEVILLA GUZMÁN, E., “Los marcos teóricos del pensamiento social agrario”, a GÓMEZ BENITO, C., GONZÁLEZ RODRÍGUEZ, J. J., (editor), *Agricultura y Sociedad en la España contemporánea*, MAPACIS, Madrid, 1997, pp. 25-69.
- SHAPIN, S. J. THACKRAY, J., “The audience for science in eighteenth century Edinburgh”, *History of Science*, núm. 12 (1974), pp. 95-121.
- SHAPIN, S., “Science and the public”, a OLBY, R. et. al., *Companion to the History of Modern Science*, Routledge, Londres i Nova York, 1996, pp. 80-150.
- SHEROVER, CH. M., *The Human Experience of Time: The Development of Its Philosophical Meaning*, New Yor University Press, Nova York, 1975
- SHUMAN, S., *The Threat at human: Confronting the Toxic Legacy of the U.S. Military*, Beacon Prees, Boston, 1992.

- SIERRA VALENTÍ, J., "El Geocosmos de Kircher. Una cosmovisión científica del siglo XVII", *Geo Crítica*, núm. 33-34, 1981, 82pp.
- SIERRA VALENTÍ, J., *Las ideas sobre la Tierra en Atanasio Kircher (1602-1680). Precedentes e influencias*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1984;
- SIMMONS, I.G., *Environmental History: A Concise Introduction*, Blackwell Publishers, Oxford, 1993
- SIMON TARRÉS, A., *Aproximació al pensament demogràfic a Catalunya*, Curial, Barcelona, 1995.
- SIMONCINI, G., *Città e società rinascimentale*, Giulio Einaudi Editore, Torino (2 vols.), 1974.
- SLOTKIN, R., *Gunfighter Nation: The Myth of the Frontier In Twentieth-Century America*, Harper Collins, Nova York, 1992.
- SMITH, C.T., "Dutch Peat Digging and the Origin of the Norfolk Broads", *Geographical Journal*, vol. 132, núm 1 (1966), pp. 69-79.
- SOLÍS, C., "Introducción. Alexandre Koyré y la historia de la Ciència" a KOYRÉ, A., *Pensar la Ciència*, Paidós, Barcelona, 1995, pp. 9-29.
- SPENSER, E., *The Faerie Queene*, Longman, Londres, 1977.
- STEVENS, R., *The Trail: A History of the Ho Chi Minh Trail and the Role of Nature in the War in Vietnam*, Routledge, Nova York, 1993.
- STOCK, T., *The Challenge of Old Chemical Munitions and Toxic Armament Wastes*, University of New York Press, Nova York, 1997.
- SWANSON, T. S., *The Economics and Ecology of Biodiversity Decline*, Chapman Hall, Londres, 1993.
- SWEET, T., "Economy, Ecology and Utopia in Early Colonial Promotional Literature", *American Literature*, vol. 71, núm. 3 (1999), pp. 399-427,
- SZASZ, F.M., "The Impact of World War II on the Land: Gruinard Island, Scotland, and Trinity Site, New Mexico as Case Studies", *Environmental History Review*, núm. 32 (1995), pp. 15-30.
- TATE, R. B., *Ensayos sobre la historiografía peninsular del siglo XV*, Gredos, Madrid, 1970

- TE BRAKE, W. H., "Air Pollution and Fuel Crisis in Preindustrial London, 1250- 1650", *Technology and Culture*, núm. 16 (1975), pp. 337-359.
- TEICH, M., PORTER, R., GUSTAFSSON, B. (editors), *Nature and Society in Historical Context*, Cambridge University Press, Cambridge, 1997
- TEICH, M., PORTER, R., i GUSTAFSSON, B., (ed.), *Nature and Society in Historical Context*, Cambridge University Press, Nova York, 1997.
- TER HAAR, B., *The Future of Biological Weapons*, Praeger, Nova York, 1991.
- TERRADES, J., *Ecologia d'avui*, Teide, Barcelona, 1980.
- THIRSK, J., "Making a fresh start: sixteenth-century agriculture and the classical inspiration", a LESLIE M., RAYLOR, T. (editors), *Culture and cultivation in Early Modern England*, Leicester University Press, Leicester, 1992.
- THORNDIKE, L., *History of Magic & Experimental Science*, Columbia University Press, Nova York (8 vols.), 1941
- TILLYARD, E.M.W., *The Elizabethan world picture*, Penguin Books, Middlesex, 1969
- TOOLEY, M. J., "Bodín and the Mediaeval Theory of Climate", *Speculum*, núm. 28 (1953), pp. 65-83.
- TREBESCHI, A., *Manual de historia del pensamiento científico*, Avance, Hospitalet, 1978.
- TURNER, B.L., "The specialist-synthesis approach to the revival of geography: the case of cultural ecology", *Annals, Association of American Geographers*, núm. 79 (1989), p. 95.
- TURNER, F. W., *Rediscovering America: John Muir in His Time and Ours*, Viking Penguin-Sierra Club Books, Nova York-San Francisco, 1985.
- TYLUS, J., "Spenser, Virgil and the Politics of Poetic Labor", *ELH*, vol. 55, núm. 1 (primavera, 1988), pp. 53-77.
- UNDERWOOD, J. O., "Western Women and True Womanhood: Culture and Symbol in History and Literature", *Great Plains Quarterly*, núm. 65 (1985), pp. 93-106.

- URTEAGA, L., “Historia de las ideas medioambientales en la geografía española”, a VALENZUELA, M. (coord.), *Geografía y medio ambiente*, Servicio de Publicaciones del Ministerio de Obras Públicas y Urbanismo, Madrid, 1984, pp. 21-43.
- URTEAGA, L., “La teoría de los climas y los orígenes del ambientalismo”, *Geocrítica*, núm. 99 (1993), 55pp.
- URTEAGA, L., *La tierra esquilhada. Las ideas sobre la conservación de la naturaleza en la cultura española del siglo XVIII*, Serbal. CESIC, Barcelona, 1987.
- VALLRIBERA, P., *Les topografies mèdiques de la Reial Acadèmia de Medicina de Catalunya*, Publicacions Seminari Pere Mata de la Universitat de Barcelona, Barcelona, 2000
- VARDI, L., “Imagining the Harvest in Early Modern Europe”, *The American Historical Review*, vol. 101, núm. 5, (deseembre, 1996), pp. 1357-1397.
- VILÀ I VALENTÍ, J., CAPEL, H., *Campo y ciudad en la geografía española*, Salvat i Alianza, Barcelona, 1970
- VILÀ I VALENTÍ, J., *El sentit històric de la comarca a Catalunya*, 1992.
- VILA, J., “II Congrés de la ciència del Paisatge: Paisatge i medi ambient (Cardedeu, 12-14 de setembre de 1994)”, *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, núm. 27 (1995) pp. 193-197.
- VILALTA ROIG, F., *L'agricultura ecològica en Catalunya*, Universitat de Barcelona, Facultat de Geografia i Història, Barcelona, 1994 (tesi doctoral)
- VILAR, P., *Iniciación al vocabulario del análisis histórico*, Crítica, Barcelona, 1999
- VINTI, C., *Alexandre Koyré: l'avventura intellettuale*, Edizioni Scientifiche italiane, Nàpols, 1994
- WACKERNAGEL, M., “Ecological footprints and appropriated carrying capacity”, a JANSON, A. M., (et. al.) (ed.), *Investing in natural capital: The ecological economics approach to sustainability*, Covelo, Ca., ISEE, Island Press, 1994.

- WAGENSBERG, J. "Les regles del joc", a WAGENSBERG, J. (editor), *Procés a l'atzar*, Tusquets, Barcelona, 1986, pp. 11-19.
- WALL, W., "Renaissance National Husbandry: Gervase Markham and the Publication of England", *Sixteenth Century Journal*, vol. XXVII, núm. 3 (1996), pp. 767-785.
- WATTS, S. J., *Epidemias y poder, historia, enfermedad, imperialismo*, Andrés Bello, Barcelona, 2000.
- WATTS, S., *Epidemics and History: Disease, Power and Imperialism*, Yale University Press, Yale, 1998.
- WHEATON, B. R., "Philipp Lenard and the photoelectric effect, 1889-1911", *Historical Studies in the Physical Sciences*, núm. 9 (1978) pp. 299-322.
- WHITE, R., "American Environmental History: the Development of a New Historical Field", *Pacific Historical Review*, núm. 54 (1985), pp. 297-335.
- WILLIAMS, M., "The relations of environmental history and historical geography", *Journal of Historical Geography*, núm. 35 (1994), pp. 109-145
- WILLIAMS, R., *The Country and the City*, Chatto & Windus, Londres, 1973
- WOLFE, L. M., *Son of the Wilderness: The Life of John Muir*, Alfred A. Knopf, Nova York, 1945.
- WOOLWAY, J., *Spenser and the Culture of Place*, Early Modern Literary Studies, conferència llegida a la Universitat d'Oslo el 17 d'abril de 1996, <<http://purl.oclc.org/emls/emlshome.html>;
<http://www.shu.a.C..uk/emls/iemls/conf/texts/woolway.html> , 15pp, p. 8.
- WORSTER, D., et al. "A Roundtable: Environmental History", *Journal of American History*, vol. 74, núm. 4 (1990), pp. 1087-1147
- WORSTER, D., "Nature and the Disorder of History", *Environmental History Review*, núm. 18 (1994), pp. 1-15.
- WORSTER, D., "The Two Cultures Revisited: Environmental History and the Environmental Sciences", *Environmental History*, núm. 23 (1974), pp. 3-14

- WORSTER, D., "Nature and the Disorder of History", *Environmental History Review*, núm. 18 (1994), pp. 1-15
- WORSTER, D., et. al., "A Roundtable: Environmental History", *Journal of American History*, vol. 74, núm. 4 (1990), pp. 1087-1147.
- WORSTER, D., *Nature's Economy: A History of Ecological ideas*, Routledge, Nova York, 1977.
- WORSTER, D., *The Ends of the Earth: Perspectives on Modern Environmental History*, Cambridge University Press, Cambridge, Nova York, 1988.
- WORSTER, D., *The ends of the Earth: Perspectives on Modern Environmental History*, Cambridge University Prees, Nova York, 1998.
- WUNDER, J. R., "What's Old About the New Western History: Race and Gender Part I", *Pacific Northwest Quarterly*, núm. 34 (1994), pp. 50-58.
- YEPES, V., "Ensayos de metodología histórica en el campo americanista" a *Anexos de la Revista de Indias*, Madrid, 1985, 178pp.
- YEPES, V., *Historia Natural de las islas bisayas del padre Alzina*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, 1996.
- ZAPATER, V., "Adopció de mesures correctores de l'impacte mediambiental en vies de circulació: el cas de l'autopista del Garraf", *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, núm. 24 (1993), pp.133-145.

Estudis sobre pensament polític. Obres generals.

- AA.DD., "L'idée de nation en Europe au XVIè siècle", *XVIIe Siècle*, núm. 176 (1992).
- AA.DD., *Nations, nationalismes, transitions VI-XX siècles*, Ediciones Sociales, París, 1993.
- ABELLÁN, J. L., *Historia crítica del pensamiento español. Del Barroco a la Ilustración: siglos XVII y XVIII*, vol. III, Espasa Calpe, Madrid, 1981.

- AGUILÓ I FUSTER, M., *Catálogo de obras en lengua catalana desde 1474 hasta 1860*. Madrid 1923 (edició facsímil a Curial, Barcelona-Sueca 1977)
- ALBURQUERQUE, M. de, *Jean Bodin na Península Ibérica*, Fundação Calouste Gulbenkian, Centro Cultural português, Paris, 1978
- ALCOBERRO, A., *Identitat i territori. Textos geogràfics del Renaixement*, Eumo Editorial, Vic, 2000.
- ALCOBERRO, A., PEDRALS, X., RIU, M., DURAN, E., “Pere Tomic: historiografia i política a la Catalunya del segle XV”, *L'Avenc*, núm. 165 (1992), pp. 18-53.
- ALCOBERRO, A., *Pere Miquel Carbonell Cròniques d'Espanya*, Barcino, Barcelona, (2 vols), 1997.
- AMELANG, J., “Barristers and Judges in Early Modern Barcelona: The Rise of a Legal Elite”, *The American Historical Review*, núm. 89 (1984), pp 1264-1284.
- AMELANG, J., *La formación de una clase dirigente: Barcelona 1490-1714*, Ariel, Barcelona, 1986.
- AMSTRONG, J., *Nations Before Nationalism*, The University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1982.
- AMSTRONG, J.A., *Nations Before Nationalism*, The University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1982.
- ANDERSON, B., *Comunidades imaginadas. Reflexiones sobre el origen y la difusión del nacionalismo*, Fondo de Culura Económica, México, 1993
- ANDERSON, B., *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Verso, Londres-Nova York, 1983.
- ANDERSON, P., *El estado absolutista, Siglo XXI*, Madrid, 1979.
- Apuntamientos para continuar los Anales del Reino de Valencia desde el rey Pedro III hasta Felipe II*, Acción Bibliográfica Valenciana, València, 1936-1946.
- ARRIETA, J., “La “Junta para las materias políticas e inteligencias de Catalunya” (1641-1642)” *Actes del I Congrés d'Historia Moderna de*

- Catalunya*, vol. II, Universitat de Barcelona, Barcelona 1984, pp. 141-148.
- ARRIETA, J., “La disputa en torno a la jurisdicción real en Cataluña (1585-1640): de la acumulación de la tensión a la explosión bélica”, *Pedralbes*, núm. 15 (1995), pp 33-93.
- BENEYTO, J., “Recepción y réplica del pensamiento político moderno en la España del Siglo de Oro”, *Revista de Historia del Derecho II* (1977-78), pp. 81-113.
- BERMEJO, J. L., “Introducción” a BODINO, J., *Los Seis Libros de la República. Traducidos de lengua francesa y enmendados catholicamente por Gaspar de Añastro Isunza*, Centro de Estudios Constitucionales, Madrid, 1992.
- BERMEJO, J.L., “Orígenes medievales de la Soberanía”, *Revista de Estudios Políticos*, núm. 200-201(1975), pp. 283-290.
- BETRENCOURT, F., “A sociogénese do sentimento nacional”, a BETHENCOURT, F., RAMADA, D. (ed.), *A memória da nação*, Livraria Sá da Costa, Lisboa, 1991.
- BRAUDEL, F., *El Mediterráneo y el mundo mediterráneo en la época de Felipe II* 2 vols., Fondo de Cultura Económica, México, 1976.
- BREULLY, J., *Nacionalismo y Estado*, Pomares-Corredor, Barcelona, 1990.
- CARLYLE, R. W. i A. J., *A history of medieval political theory in the West*. 2 vols. William Blackwood & Soons, Edimburg-Londres 1970.
- CARVAJAL, P., “Derecho de resistencia, derecho a la revolución, desobediencia civil: una perspectiva de interpretación. La formación del derecho político y de la Ciència política en la temprana edad Moderna”, *Revista de Estudios Políticos*, núm. 176 (1992), pp. 63-101.
- COLÁS LATORRE, G., “Felipe II y el constitucionalismo aragonés”, *Manuscripts*, núm. 16 (1998), pp. 131-154.
- CONGOST, R., “Pràctiques de justícia i de policia rural al Rosselló de l'Antic Règim. Els sobreposats de l'horta de Perpinyà”, *Afers*, núm. 28 (1997), pp. 635-666.

- CONTRERAS MAS, A., “Geografía y medicina en el Renacimiento Mallorquin: El historiador Juan Bautista Binimelis”, *Botlletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, núm. 49 (1993), pp. 451-484.
- CORTADELLA, J., *La Història antiga en la historiografia catalana*. 2 vols. Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra, 1991 (tesi doctoral)
- CURTO, D. R., *O Discurso Político em Portugal 1600-1650*, Projecto Universidade Aberta, Lisboa, 1988.
- DD.AA., *El pensament polític català del s. XVIII a mitjan segle XX*, a cura d'A. BALCELLS, Edicions 62, Barcelona, 1988.
- DD.AA., *47th Annual Conference of the International Commission for the History of Representative and Parliamentary Institutions*, 2-6 septembre de 1997, Bilbao.
- DURAN, E., “Defensa de la pròpia tradició davant d'Itàlia al segle VI”, a *Miscelània Joan Fuster*, vol. III. Barcelona 1991, pp. 241-265.
- DURAN, E., “El comienzo de la modernidad”, *Cuenta y Razón*, núm. 36, abril-maig 1988.
- DURAN, E., “El pensament catalano-aragonès en la historiografia del segle VI”, a *Actes. Congrés Internacional Felip II i la Mediterrània*, Barcelona-Roma, 1998.
- ELLIOTT, J. H., *La revolta catalana*, Vicens Vives, Barcelona 1966.
- ELLIOTT, J.H., “Catalunya dins d'una Europa de Monarquies compostes”, *Pedralbes*, núm. 13-1(1993), pp. 11-23.
- ELLIOTT, J.H., “Catalunya i l'Europa del segle XVII”, *El País. Quadern* (13-IX-1987).
- ELLIOTT, J.H., “El programa de Olivares y los movimientos de 1640”, a *La España de Felipe IV*, vol. XXV de la *Historia de España* dirigida per JOVER, J.M., Madrid, 1982, pp. 333-524.
- ELLIOTT, J.H., “Poder y propaganda en la España de Felipe IV”, a *España y su mundo, 1500-1700*, Alianza, Madrid, 1990, pp. 201-228.
- ELLIOTT, J.H., *El Conde Duque de Olivares*, Crítica, Barcelona, 1990.
- ELLIOTT, J.H., *España y su mundo, 1500-1700*, Alianza, Madrid, 1990

- ETTINGHAUSEN, H., "The Illustrated spanish news: text and image in the seventeenth-century press", a DAVIS, C. SMITH, J. (editors), *Art and Litterature in Spain: Studies in honour of Nigel Glendinnig*, Boydell & Brewer, Londres 1993, pp. 117-133.
- ETTINGHAUSEN, H., "The News in Spain: *relaciones de sucesos* in the reigns of Philipe III and IV", *European History Quarterly*, núm. 14 (1984), pp. 1-20.
- ETTINGHAUSEN, H., *La Guerra dels Segadors a través de la premsa de l'època*. 4 vols., Curial, Barcelona, 1993.
- FERNÁNDEZ-SANTAMARIA, J. A., *Razón de estado y política en el pensamiento español del Barroco, 1595-1640*, Centro de Estudios Constitucionales, Madrid, 1986.
- FOSTER, R., i GREENE, J. P. (ed.), *Revoluciones y rebeliones de la Europa Moderna*, Alianza, Madrid, 1975.
- FRADERA, J. M., *Cultura nacional en una societat dividida*, Curial, Barcelona, 1992.
- FUSTER, J., *La Decadencia al País Valenciá*, Curial, Barcelona, 1976.
- GELLNER, E., *Nación y nacionalismo*, Alianza, Madrid, 1988.
- GONZÁLEZ PEIRÓ, R. M., "Los predicadores y la Revuelta Catalana de 1640. Estudio de dos sermones", *Actes del Primer Congrès d'Història Moderna de Catalunya*, vol. II, Edicions de la Universitat de Barcelona, Barcelona, pp. 435-443
- GRAND-MESNIL, M. N., *Mazarin, La Fronde et la presse 1647-1649*, Armand Colin, París, 1967.
- GUNNELL, J., *Political Theory: Tradition and Interpretation*, University Press of America, Lanham, 1987.
- HALE, J. R., *Guerra y Sociedad en la Europa del Renacimiento*, Ministerio de Defensa, Madrid, 1990.
- HAZARD, P., *La crisi della coscienza europea*, 1946.
- HESPANHA, A.M., "Pré-compréhension et savoir historique. La crise du modele étatique et les nouveaux contours de l'histoire du pouvoir",

- Rattshis-toriska Studier*, núm. XIX (1993), pp. 49-67.
- HESPANHA, A.M., *As vésperas do Leviathan*. 2 vols., Pedro Ferreira, Rio de Mouro, 1987.
- HEYNE, M., “Das deutsche Nahrungswesen”, *Deutsche Hausaltertuner*, núm. 2 (1901), pp. 62-100.
- HILL, Ch., “History and patriotism”, a SAMUEL, R. (editor), *Patriotism the making and unmaking of British National identity*, Routledge, London, 1989, vol. 1, pp. 3-8.
- HILL, CH., *Intellectual Origins of the English Revolution*, Polity, Oxford, 1965
- HILL, CH., *Los orígenes intelectuales de la Revolución inglesa*, Crítica, Barcelona, 1980.
- HOBBSAWM, E. J., *Naciones y nacionalismo desde 1780*, Crítica, Barcelona, 1991.
- HUPPERT, G., *The idea of perfect history: historical erudition and historical philosophy in Renaissance France*, University of Illinois Press, Urbana, 1969.
- KOHN, R., *Historia del nacionalismo*, Fondo de Cultura Económica, México, 1984.
- LLOYD, H. A., “Constitutionalism”, a BURNS, J.H., GOLDIE, M. (ed.), *The Cambridge history of political thought, 1450-1700*, Cambridge University Press, Cambridge, 1991, pp. 254-297.
- MACCORMICK, N., *Legal Right and Social Democracy. Essays in Legal and Political Philosophy*, Clarendon Press, Oxford, 1982.
- MARAVALL, J. A., *La teoría española del Estado en el siglo XVII*, Instituto de Estudios Políticos, Madrid, 1944.
- MARAVALL, J.A., *Antiguos y modernos: visión de la historia e idea de progreso hasta el Renacimiento*, Alianza, Madrid, 1986.
- MARAVALL, J.A., *El concepto de España en la Edad Media*, Centro de Estudios Constitucionales, Madrid, 1981.
- MARAVALL, J.A., *Estado moderno y mentalidad social*. 2 vols., Revista de Occidente, Madrid, 1972.

- MARAVALL, J.A., *La cultura del Barroco*, Ariel, Madrid, 1975.
- MARAVALL, J.A., *Estudios de la historia del pensamiento político español. Siglo XVII*, Mondadori, Madrid, 1975.
- MATEU I LLOPIS, F., *Los historiadores de la Corona de Aragón bajo los Austrias*, S.A. de Horta de I. Y E., Barcelona, 1944.
- MECHOULAN, H., “La raison d'état dans la pensée espagnole au siècle d'Or” a ZARRA, Y.C. (director.), *Raison et déraison d'État*. París 1994, pp. 245-264.
- METTMANN, “Eine Übersetzung des Kompendiums von Ibn Wafid un andere altkatakkanische Texte über die Landwirtschaft”, *Romanische Forschungen*, (1980), pp. 352-3
- MOLAS RIBALTA, P., “Historiografía sobre l'època deis Àustries”, a *Historiographie de la Couronne d'Aragon. Actes du XIIe Congrès d'Histoire de la Couronne d'Aragon*, Montpellier, 1989, pp. 31-42.
- MOLAS RIBALTA, P., “La Reial Audiència i les Corts de Catalunya”, a *Les Corts a Catalunya. Actes del Congrés d'Història Institucional*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1991, pp. 192-197.
- MOLAS, P., “Catalunya a l'època de Rocaguinarda, 1598-1621”, pp. 150-153, a DD.AA., *Història de la Generalitat de Catalunya i dels seus Presidents 1518-1714*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 2003, p. 153.
- MUS, A., “Non pigra quies”. Il linguaggio politico degli accademici oziosi e la rivolta napoletana del 1647-48”, a ELUGGERO, P. (editor) *Il Linguaggio politici delle Rivoluzioni in Europa XVII-XIX secolo. S. p.í.*, 1992, pp. 85-104.
- NEUMANN, K., “La justificación “ante el mundo”. Difusión y recepción de la propaganda catalana en Europa en 1640”, *Actes del IV Congrés d'Història Moderna de Catalunya. Catalunya i Europa a l'Època Moderna*, Barcelona, 2000.
- NICOLAU, H., *La polémica castellano-catalana a la Revolta de 1640*, Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra, 1982 (tesi de llicenciatura)

- NIETO SORIA, J. M., *Fundamentos ideológicos del poder real en Castilla (siglos XIII-VI)*, Eudema, Madrid 1988.
- NIETO SORIA, J.M., *Ceremonias de la realeza. Propaganda y legitimación en la Castilla Trastámara*, Nerea, Madrid, 1993
- OESTREICH, G., *Neostoicism and the early modern state*, Cambridge University Press, Cambridge, 1982.
- PEÑA DÍAZ, M., “El castellano en la Cataluña de los siglos XVI i XVII”, *Manuscrits*, núm. 15 (1997), pp. 149-156.
- PEÑA ECHEVERRÍA, J., *et alii*, *La razón de Estado en España. Siglos VI-xvii. Antología de textos*, Tecnos, Madrid, 1998.
- PÉREZ IBÁÑEZ, M. J., *El humanismo médico del siglo XVI en la Universidad de Salamanca*, Universitat de Valladolid, Valladolid, 1997
- POCOCK J G A *The ancient constitution and the feudal law: a study of English historical thought in the seventeenth century*, Cambridge University Press, Cambridge, 1957.
- PORTER, R., i M. TEICH (ed.), *La Revolución en la Historia*, Crítica, Barcelona, 1990.
- RANUM, O., *National Consciousness, History, and Political Cultura in Early Modern Europe*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore-Londres, 1975.
- REINHARD, W. (editor), *Les élites du pouvoir et la construction de l'Etat en Europe*, Presses Universitaires de France, París, 1996.
- RIEZU MARTÍNEZ, J., ROBLES EGEA, A. (ed.), *Historia y pensamiento político. Identidad y perspectivas de la Historia de las ideas políticas*, Universidad de Granada-Servicio de Publicaciones, Granada, 1993.
- ROCA ROSELL, F., “Història econòmica”, SIMON TARRÉS, A. (director), *Diccionari d'Historiografia Catalana*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 2003, pp. 635-640.
- ROCA ROSSELL, A., “Història de la Ciència”, SIMON TARRÉS, A. (director), *Diccionari d'Historiografia Catalana*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 2003, pp. 593-596.

- ROSSI, P., *El nacimiento de la Ciencia moderna en Europa*, Crítica, Barcelona, 1997.
- ROSTOVTZEFF, M., *Historia social y económica del pundo helenístico*, Espasa-Calpe, Madrid, 1967
- ROURA, L., “Un petit món en una província!. El concepte de nació referit a la Catalunya del segle XVII”, *L'Avenç*, núm. 199 (1996), pp. 6-11.
- RUBIÉS MIRABET, J.-P., “La qüestió imperial en el pensament polític de la Catalunya moderna: història d'una absència”, *Manuscrits*, núm. 17 (1999), pp. 207-235.
- RUBIÉS, J. P., *El pensament polític del cavaller D. Francisco Gilabert. Crisi política i alternatives socials a Catalunya 1599-1631*. 2 vols., Universitat de Barcelona, Barcelona, 1987 (tesi de llicenciatura)
- RUBIÉS, J. P., SALRACH, J.M., “Entorn de la mentalitat i la ideologia del bloc de poder feudal a través de la historiografia medieval fins a les quatre grans cròniques”, *Estudi General*, núm. 5-6 (1985-86), pp. 467-506.
- RUBIES, J.P., “Don Francisco de Gilabert i la idea del govern mixt: fortuna i prudència del constitucionalisme català dels segles XVI i XVII”, *Pedralbes. Revista d'Història Moderna*, núm. 16 (1996), pp. 97-132
- RUBIÉS, J.P., “Don Francisco Gilabert i la idea de govern mixt: fortuna prudència del constitucionalisme català dels segles VI-XVII”, *Pedralbes*, núm. 16, pp. 97-132.
- RUBIÉS, J.P., “El constitucionalisme català en una perspectiva europea: conceptes i trajectòries. Segles VI-XVIII”, *Actes del IV Congrés d'Història de Catalunya. Catalunya i Europa a l'Edad Moderna*, Barcelona, 2000.
- RUBIÉS, J.P., “La idea de gobierno mixto y su significado en la crisis de la Monarquía Rispánica: reflexiones sobre el constitucionalismo de la Corona de Aragón y la Rebelión de Cataluña”, *Historia Social*, núm. 24 (1996), pp. 57-82.
- RUBIÉS, J.P., “La qüestió imperial en el pensament polític de la Catalunya

- moderna: història d'una absència”, *Manuscripts*, núm. 17 (1999), pp. 207-236.
- RUBIES, J.P., “Reason of State and Constitutional Thought in the Crown of Aragon, 1580-1640”, *The Historical Journal*, vol. 38, núm. 1 (març, 1995), pp. 1-28.
- RULL, M., SÁNCHEZ MARCOS, F., “La producción historiográfica de los eclesiásticos catalanes en el siglo XVII: algunas aportaciones”, a MARTÍNEZ RUIZ, E. i SUÁREZ GRIMÓN, V., *Iglesia y Sociedad en el Antiguo Régimen*, vol. 1. Las Palmas de Gran Canaria, 1994, pp. 55-63.
- SABINE, G., *Historia de la teoría política*, Fondo de Cultura Económica, México, 1988
- SAGUER, E., GARRABOU, R., “Métodos de fertilización en la agricultura catalana durante la segunda mitad del siglo XIX. Una aproximación a los procesos físicos de reposición de la fertilidad agrícola” a GARRABOU, R., NAREDO, J.M. (editors), *La fertilización en los sistemas agrarios. Una perspectiva histórica*, Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, Madrid, 1992.
- SAHLINS, P., *Fronteres i identitats: la formació d'Espanya i França a la Cerdanya, 5. XVI-XIX*, Eumo, Vic, 1993.
- SALES, N., “De què tracta el tractat dels Pirineus? I va ser realment decisiu, el paper de P. de Marca en el traçat de la frontera?”, *Congrés d'Història dels Pirineus*, Girona, 1998.
- SALES, N., “Estat, monarquia i llengua”, *Afers*, núm. 23-24 (1996), pp. 357-365.
- SALES, N., “La Guerra dels Segadors, la preguerra i la postguerra als arrius rossellonesos”, a SERRA, E. (editor), *La revolució catalana de 1640*, Crítica, Barcelona, 1991, pp. 211-240.
- SALES, N., “Les recerques històriques d'esquenes a Perpinyà”, *L'Avenç*, núm. 65 (1983), pp. 9-11.
- SALES, N., *Els segles de la Decadència*, Edicions 62, Barcelona 1989.

- SALMON, J. H. M., "Stoicism and Roman example: Seneca and Tacitus in Jacobean England", *Journal of the History of Ideas*, núm. 50 (1989), pp. 199-225.
- SAMUEL, R., "Continuous national history", a SAMUEL, R., (editor), *Patriotism, the making and unmaking of British National identity*, Routledge, Londres, 1989, vol. 1, pp. 9-17.
- SANABRE, J., *La acción de Francia en Cataluña en la pugna por la hegemonía de Europa, 1640-1659*, s.n., Barcelona, 1956.
- SÁNCHEZ MARCOS, F., "Esteve de Corbera", a SIMON TARRÉS, A. (director), *Diccionari d'Historiografia Catalana*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 2003, p. 370s.
- SÁNCHEZ MARCOS, F., "Historiografía e instituciones políticas en la Cataluña del siglo XVII. El caso de la Cataluña ilustrada de Esteve de Corbera", *Pedralbes. Actes del Tercer Congrès d'Història Moderna de Catalunya*, núm. 13-II (1993), pp. 547-556.
- SÁNCHEZ MARCOS, F., "La concepción de España, como realidad plural, en la historio-grafía catalana del Barroco: algunas aportaciones", a FERNÁNDEZ ALBADALEJO, P. (editor), *Monarquía, imperio y pueblos en la España Moderna*, Caja de Ahorros del Mediterraneo, Universitat d'Alacant, Alacant, 1997, pp. 781-792.
- SÁNCHEZ MARCOS, F., "Memoria e identidad en la Cataluña del siglo XVII: la construcción social del pasado", *5è Congrès d'Història Moderna de Catalunya (15-19 de desembre de 2003)* (en premsa)
- SÁNCHEZ MARCOS, F., *Cataluña y el gobierno central tras la Guerra de los Segadores (1652-1679)*, Edicions de la Universitat de Barcelona, Barcelona, 1983.
- SÁNCHEZ REAL, J., "El libro de los epigramas de Luis Pons de Icart", *Boletín arqueológico*, época IV, núm. LVII (1957), pp. 50-53.
- SERRA SELLARÉS, F., "Francesc Carreras Candi", a SIMON TARRÉS, A. (director), *Diccionari d'Historiografia Catalana*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 2003, pp. 300s.

- SERRA SELLARÉS, F., “Joan Vilà i Valentí”, a SIMON TARRÉS, A. (director), *Diccionari d'Historiografia Catalana*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 2003, p. 1190.
- SERRA, E. (editor), *La Revolució catalana de 1640*, Crítica, Barcelona, 1991.
- SERRA, E., “Catalunya després de 1652: recompenses, censura i repressió”, *Pedralbes*, núm. 17 (1997), pp. 191-216.
- SERRA, E., “Segadors, revolta popular i revolució política”, a AA.DD., *Revoltes populars contra el poder de l'Estat*, Generalitat de Catalunya- Departament de cultura, Barcelona 1992, pp. 45-57.
- SERRA, E., *Pagesos i senyors a la Catalunya del segle XVII*, Crítica, Barcelona, 1988.
- SIMON I TARRÉS, A., “Geografia General de Catalunya”, *Geografia General de Catalunya* (1908-1918), p. 523.
- SIMON I TARRÉS, A., NEUMANN, K., “Gaspar Sala i la Proclamación Católica”, estudi introductor a l'edició facsímil SALA I BERART, G., *Proclamación Católica a la magestad piadosa de Filipe el Grande rey de las Españas y emperador de las Indias nuestro Señor. Los consellers y conseio de Ciento de la ciudad de Barcelona*. Barcelona, Barcelona, 1640 (edició facsímil a Editorial Base, Barcelona, 2003)
- SIMON TARRÉS, A., “Catalans” i “francesos” a l'edat moderna. Guerres, identitats contraidentitats. Mgunes consideracions”, *IV Congrés d'Història Moderna de Catalunya*, núm. 18 (1998).
- SIMON TARRÉS, A., “Cataluña en el siglo XVII. La revuelta campesina y popular de 1640”, *Estudi General*, vol. 1, núm. 1(1981), pp. 137-147.
- SIMON TARRÉS, A., “Els mites històrics i el nacionalisme català. La historia moderna de Catalunya en el pensament històric i polític català contemporani (1840-1939)”, *Manuscrits*, núm. 12 (1994), pp. 193-212.
- SIMON TARRÉS, A., “La imagen de Castilla en Cataluña. Guerra de propaganda durante la revuelta de 1640”, *Historia 16*, núm. 193 (1992).

- SIMON TARRÉS, A., “La revuelta catalana de 1640. Notas para un estado historiográfico”, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, vol. XXV, núm. 2 (1981)
- SIMON TARRÉS, A., “Presentació”, *Manuscrits*, núm. 19 (2001), pp. 17-20.
- SIMON TARRÉS, A., *Els orígens ideològics de la revolució catalana de 1640*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1999
- SIMON TARRÉS, A., ESPINO, A., “Les institucions i formes d'organització militar catalanes abans de la Guerra dels Segadors”, *Pedralbes*, núm. 13-1 (1993), pp. 143-150.
- SIMON TARRÉS, A., VILLANUEVA, J., “El cerde erudit i històric barcelonés deis anys vint i trenta del Siscents i la Revolució de 1640”, *Revista de Catalunya*, núm. 122 (octubre 1997), pp. 40-53.
- SIMON TARRÉS, A., “Patriotisme i nacionalisme a la Catalunya moderna. Mites, tradicions i consciències col·lectives”, *L'Avenç*, núm. 167(1993), pp. 8-16.
- SKINNER, Q., “Meaning and Understanding in the History of Ideas”, a TULLY, J., *Meaning and context*, Princeton University Press, Oxford 1988.
- SMITH, A. D., *The Ethnic origin of Nations*, Basil, Oxford, 1986.
- SMITH, A.D., “El nacionalisme i els historiadors”, *Afers*, núm. 23-24(1996), pp. 257-281.
- SOBERANAS, A-J., “Notas sobre dos manuscritos tarraconenses de la Biblioteca Central”, *Biblioteconomía*, núm. XV (1958), pp. 135-141.
- SOBREQUÉS, S., *Història de la producció del dret català fins al Decret de Nova Planta*, Col·legi Universitari de Girona, Girona, 1978.
- SOLDEVILA, F., *Història de Catalunya*, 3 vols. Alpha, Barcelona, 1962-1963.
- SOLÉ SANABRA, M., *El pensament polític en la Catalunya del segle XVII*, Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra, 1982 (tesina de llicenciatura)
- SOLOMON, H. N., *Public Welfare, Science and Propaganda in Seventeenth-Century France: The Innovations of Théophraste Renaudot*, Princeton

- University Press, Princeton 1972.
- TATE, R.B., “Margarit i el tema dels gots”, a *Actes del Cinquè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1980, pp. 151-168.
- TATE, R.B., *Joan Margarit i Pau, cardenal i bisbe de Girona. La seva vida i les seves obres*, Curial, Barcelona, 1976.
- TEJADA, F., *Las doctrinas políticas de la Cataluña medieval*, Aymá, Barcelona, 1950.
- TILLY, CH. W.P. BLOCKMANS (editors), *Cities and the rise of states in Europe a.d. 1000 to 1800*, Westview, Boulder, 1994.
- TILLY, CH., *Coerción, capital y los estados europeos, 990-1990*, Alianza Editorial, Madrid, 1992.
- TILLY, CH., *Las revoluciones europeas, 1492-1992*, Crítica, Barcelona 1994.
- TOMÁS Y VALIENTE, F., “El gobierno de la Monarquía y la administración de los reinos en la España del siglo XVII”, a AA.DD., *La España de Felipe IV*, Espasa Calpe, Madrid 1980, pp. 1-214.
- TORRAS RIBÉ, J. M., “El projecte de repressió dels catalans de 1652”, a SERRA, E. (editor), *La revolució catalana de 1640*, Crítica, Barcelona, 1991, pp. 241-290.
- TORRAS RIBÉ, J.M., “El control polític de les insaculacions del Consell de Cent de Barcelona”, *Pedralbes*, núm. 13-1 (1993), pp. 457-468.
- TORRAS RIBÉ, J.M., *Poders i relacions clientelars a la Catalunya dels Àustria. Pere Franquesa (1547-1614)*, Eumo, Vic, 1998.
- TORRAS, J., “Estructura de la indústria pre-capitalista. La draperia”, *Recerques*, núm. 11 (1981), pp. 7-28.
- TORREILLES, P., “Le role politique de Marca et de Serroni durant les guerres de Catalogne 1644-1660”, *Revue des questions historiques*, núm. 69 (1901), pp. 59-98.
- TORRES AMAT, F., *Memorias para ayudar a formar un diccionario crítico de los escritores catalanes*, Barcelona, 1836 (edició facsímil a Curial, Barcelona-Sueca, 1973).

- TORRES SANS, X., “La historiografía de les nacions abans del nacionalisme (i després de Gellner i Hobsbawm)”, *Manuscrits*, núm. 19 (2001), pp. 21-42.
- TORRES, X., “Dinasticismo y patriotismo en la Cataluña de la Guerra de los Segadores: el testimonio de un zurrador barcelonés”, a FERNÁNDEZ ALBADALEJO, P. (editor), *Monarquía, imperio y pueblos en la España Moderna*, Caja de Ahorros del Mediterraneo, Universitat d'Alacant, Alacant 1997, pp. 409-424.
- TORRES, X., “Nacions sense nacionalisme: Pàtria i patriotisme a l'Europa de l'Antic Règim”, *Recerques*, núm. 28 (1994), pp. 83-89.
- TORRES, X., “Pactisme i patriotisme a la Catalunya de la Guerra deis Segadors”, *Recerques*, núm. 32 (1995), pp. 45-64.
- TRES, J., “Aportacions a l'estudi del *Sumari* d'Andreu Bosch (Justificació de la separació de Perpinyà de la Diputació del General al segle XVII)”, *Revista de Catalunya*, núm. 110 (1996), pp. 31-43.
- TRUVOL SERRA, A., *Historia de la Filosofía del Derecho y del Estado*. 3 vols., Pirámide, Madrid, 1976.
- TUCE, R., “Historia del pensamiento político”, a BURKE, P. (editor), *Formas de hacer Historia*, Madrid, 1993, pp. 240-254.
- TULLY, J. (editor), *Meaning and context. Quentin Skinner and his critics*, Princeton University Press, Princeton, 1988.
- ULLMANN, W., *Historia del pensamiento político en la Edad Media*, Ariel, Barcelona, 1983.
- VALLESPÍN, F.(editor), *Historia de la Teoría Política*, vol. 1, Alianza, Madrid 1990.
- VALLET DE GOYTISOLO, J., “Valor jurídico de las leyes paccionadas en el principado de Cataluña”, a LEGAZ, L. LACAMBRA, M. *et alii*, *El pactismo en la historia de España*, Instituto de España, Madrid 1980, pp. 75-110.

- VILALLONGA, M., “Les pays pyrénéens dans le *Dicctionarium Geographiae Hispaniae* de Francesc Tarafa (vers 1495-1556)”, *Pays pyrénéens et pouvoirs centraux XVIe-Xxe*, 1993, pp. 267-285.
- VILAR, P., *Catalunya dins l'Espanya Moderna*, Edicions 62, Barcelona (4 vols.), 1962
- VILAR, P., *Iniciación al vocabulario del análisis histórico*, Crítica, Barcelona, 1999
- VILLANUEVA, J., “Francisco Calça y el mito de la libertad originaria de Cataluña”, *Revista de Historia Jerónimo Zurita*, núm. 69-70 (1994), pp. 75-87.
- VILLANUEVA, J., “El debat sobre la constitució de l'Observança a les Corts Catalanes de 1626-32”, *Manuscrits*, núm. 13 (1995), pp. 247-272.
- VILLANUEVA, J., “El reformismo de González de Cellorigo y sus fuentes. Maquiavelo y Bodin”, *Hispania*, núm. 195 (1997), pp. 63-92.
- VILLANUEVA, J., “Felipe Vinyes (1583-1643): Jurista, político e historiador”, *Manuscrits*, núm. 17 (1999), pp. 307-342.
- VILLANUEVA, J., *Los orígenes carolingios de Cataluña en la historiografía y el pensamiento político del siglo XVII*, Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra, 1994 (treball de recerca de doctorat)
- VILLARI, R., “Revoluciones periféricas y declive de la Monarquía Española”, a ELLIOTT, J.H. *et alii*, 1640. *La Monarquía Hispánica en crisis*, Centre d'Estudis d'Historia Moderna. Pierre Vilar, Barcelona, 1992, pp. 169-182.
- VILLARI, R., “Rivolte e coscienza rivoluzionaria nel secolo XVII”, *Studi Storici* XII, núm. 2 (1971), pp. 235-264.
- VILLARI, R., *Elogio della dissimulazione. La lotta politica nel Seicento*, Laterza, Roma-Bari, 1987.
- VILLARI, R., *Rebeldes y reformadores del siglo XVI al XVIII*, Ediciones del Serbal, Barcelona, 1981.
- VILLARI, R., *Per il Re o perla Patria. La fedeltà nel Seicento*, Laterza, Roma 1994.

VRIES, J. DE, *La economía de Europa en un periodo de crisis, 1600-1750*, Cátedra, Madrid, 1979.

ZUDAIRE, E., *El Conde-Duque y Cataluña*, CSIC, Escuela de Historia Moderna, Madrid, 1964.

Història de Catalunya. Obres generals.

ALCOLEA, S., “A l'entorn d'alguns mapes de Catalunya del segle XVII”, *Revista de Catalunya*, núm. 87 (1994), pp. 37-46.

AYATS PEDRAGOSA, L., “Comparació de Catalunya ab Troya”, *Estudi General*, núm. 14 (1994), pp. 137-156.

BACH I RIU, A., *Història d'Anglesola*, Ajuntament d'Anglesola, Barcelona, 1987

BARÓ, X., *5è Congrés d'Història Moderna de Catalunya. La societat Catalana, segles VI-XVIII. Identitats, conflictes, representacions*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 15-19 de decembre de 2003.

BELenguER, E., “La Generalitat en la cruïlla dels conflictes jurisdiccionals (1578-1611)”, próleg al volum III dels *Dietaris de la Generalitat de Catalunya*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1996.

CAMPOS, M., “Primera part de la *Crònica de la província de Cathalunya en la Citerior Spanya* de Francesc Tarafa. Les seves fonts”, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1995 (treball d'investigació)

CARABAZA BRAVO, “Una versió catalana de un tratado agrícola andalusí”, GARCIA, E., (editora), *Ciencias de la naturaleza en al-Andalus. Textos y Estudios III*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Escuela de Estudios Arabes, Granada, 1994, pp. 169-192.

CARDÓ I SOLER, J., *L'evolució dels conreus del Camp de Tarragona a partir del Segle XVIII*, Institut d'Estudis Vallencs, Valls, 1983

- CARRÉ PONS, A., “Història de la literatura”, SIMON TARRÉS, A. (director), *Diccionari d'Historiografia Catalana*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 2003, pp. 605-610.
- CARRÉ, A. i J. SOLERVICENS, *Jaume Roig i Cristòfor Despuig: Dos assaigs sobre cultura i literatura dels segles XV i XVI*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1996.
- CARRERA I PUJAL, J., *Historia política y económica de Catalunya*, editorial Bosch, Barcelona (5 vols.), 1946
- CARRERAS CANDI, F., *Geografía General de Catalunya*, editorial Alberto Martín, Barcelona, 1908-1918.
- CASALS, A., *Emperador i Principat: Catalunya i les seves relacions amb l'Imperi de Caries V (1516-1543)*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1995 (tesi doctoral)
- CASAS HOMS, J.M., *Barcino de Jeroni Pau. Història de Barcelona fins al segle XV*, Barcelona, 1957.
- CASASSAS i YMBERT, J., “Història de la intel·lectualitat”, SIMON TARRÉS, A. (director), *Diccionari d'Historiografia Catalana*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 2003, p. 605.
- Catálogo de la colección de Folletos Bonsoms, relativos en su mayor parte a la Historia de Cataluña*, Barcelona, 1974.
- Cavallers i ciutadans a la Catalunya del Cinc-cents*, edició a cura d'Antoni Simon i Tarrés, Curial, Barcelona, 1991.
- COLOMER, I.M., *Cartografia de Catalunya i dels Països Catalans*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1989.
- CUADROS I VILA, I., DURÀ I GUIMERÀ, A., “Josep Iglésies i Fort, 'un excursionista de la vella escola' (1902-1986)”, *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, núm. 13, (1988), pp. 93-101.
- DD.AA., *Paisatge i història en època medieval a la Catalunya Nova*, Universitat de Lleida, Lleida, 2002

- DURÀ I GUIMERÀ, A., “Pau Vila i Dinarès”, a SIMON TARRÉS, A. (director), *Diccionari d'Historiografia Catalana*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 2003, p. 1188s.
- DURAN, E., “Antoni Agustí i els cercles humanístics catalans”, *Jornades d'Història Antoni Agustín (1547-1586) i el seu temps*, 2 vol., 1988 (vol. I, pp. 261-274).
- DURAN, E., “Joan Binimelis i la seva Història de Mallorca”, *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, núm. 49 (1993), pp. 485-496.
- DURAN, E., “Patriotisme i historiografia humanística”, *Manuscripts*, núm. 19 (2001), pp. 43-58
- DURAN, E., “Patriotisme i mil·lenarisme al segle VI”, *Recerques*, núm. 32 (1995), pp. 7-18.
- DURAN, E., “Renaixement i Barroc: la il·lusió de la modernitat”, a AA.DD., *Història de la cultura catalana. Renaixement i Barroc. Segles XVI i XVII*, Edicions 62, Barcelona, 1997, pp. 119-144.
- DURAN, E., “Renaixement: l'inici de les nacionalitats” a DUBY, G., (director), *Els ideals de la Mediterrània dins la cultura europea*, Institut Català d'Estudis Mediterranis, Barcelona, 1995.
- DURAN, E., *Simbologia política catalana a l'inici dels temps moderns*, Reial Acadèmia de Bones Lletres, Barcelona, 1987.
- DURAN, E., *Sobre la mitificació dels orígens històrics nacionals catalans. Discurs de la sessió inaugural del curs 1991-92 del IEC*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1991.
- DURAN, E., *Sobre la mitificació dels orígens històrics nacionals catalans*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1991.
- DURAN, M., *Renda i producció agrària (s. VI-XVIII) a Catalunya: l'Alt Urgell, el Tarragonès, La Conca de Barberà, el Baix Empordà*, 3 vols., Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra, 1984 (tesi doctoral)
- EGEA FERNÁNDEZ, J., GAY ESCODA, J.M., “Eficàcia de les normes a la tradició jurídica catalana des de la baixa Edat Mitjana fins al decret de Nova Planta”, *Revista Jurídica de Catalunya*, núm. 78 (1978), pp. 249-

294 i 505-586.

- ENSENYAT I PUJOL, G., “Quina acceptació tengué la Història del Regne de Mallorca de Joan Binimelis?”, *Botlletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, Ciutat de Mallorca, núm. 49 (1993), pp. 497-510.
- ESCOBEDO, J., *Plects poètics catalans del segle XVII de la Biblioteca de Catalunya*, Biblioteca de Catalunya, Barcelona, 1988.
- ESPINO LÓPEZ, A., “Catalunya dins l'Espanya moderna”, a SIMON TARRÉS, A., (director), *Diccionari d'Historiografia Catalana*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 2003, p. 318s.
- ESPINO LÓPEZ, A., “Onofre Manescal”, SIMON TARRÉS, A. (director), *Diccionari d'Historiografia Catalana*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 2003, p. 760s.
- ESPINO LÓPEZ, A., “Pere Gil i Estalella”, a SIMON TARRÉS, A. (director), *Diccionari d'Historiografia Catalana*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 2003, p. 527s.
- ESTANYOL, V., *El pactisme en guerra. L'organització militar catalana als inicis de la Guerra de Separació, 1640-1642*, Universitat de Girona, Girona, 1997 (treball de doctorat)
- FARGAS PEÑARROCHA, M. A., *Família i poder a Catalunya 1516-1626*, Fundació Noguera, Barcelona, 1997.
- FERRER, LI, SEGURA, A., “Organització de la producció agrària a la Catalunya del set-cents”, a DD.AA., *Segon Congrés d'Història Moderna*, Publicacions de la Universitat de Barcelona, Barcelona, 1988.
- FERRER, LL., “L'estructura de la propietat i de l'explotació en un vinyar de la Catalunya central: el Bages als segles XVIII i XIX”, *Estudis d'Història Agrària*, núm. 6 (1986), pp. 101-130.
- FERRER, LL., “Producció i renda agrària a la Catalunya del segle VI”, a DD.AA., *Terra, treball i propietat. Classes agràries i règim senyorial als Països Catalans*, Crítica, Barcelona, 1986.
- FERRER, LL., *Pagesos, rabassaires i industrials a la Catalunya central*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1987.

- FERRO, V., *El Dret Públic Català. Les Institucions a Catalunya fins al Decret de Nova Planta*, Eumo, Vic 1987.
- FONT I SAGUÉ, N., *Història de les Ciències Naturals a Catalunya del segle IX al segle XVIII*, Alta Fulla, Barcelona, 1978 (primera edició a La Hormiga de Oro, Barcelona, 1908)
- FONTANA LÁZARO, J., CONGOST COLOMÉ, R., “Pierre Vilar”, SIMON TARRÉS, A. (director), *Diccionari d'Historiografia Catalana*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 2003, p. 1198.
- GAGUÈRE, F., *Pierre de Marca 1594-1662: Sa vie, ses oeuvres, son gallicanisme*, Lille, 1932.
- GALERA, M., GASSET, J., *Cartografia de Catalunya. Segles XVII-XVIII*, Institut Cartogràfic de Catalunya, Barcelona, 1986.
- GALERA, M., “L'evolució de la cartografia de Catalunya durant els segles XVII i XVIII”, *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, núm. 27 (1991), pp. 27-46.
- GARCÍA ESPUCHE, A., *Un Siglo decisivo: Barcelona y Cataluña, 1550-1640*, Alianza, Madrid, 1998.
- GARCIA SÁNCHEZ, “La traducción catalana medieval del Kitab al-Agdiya (Tratado de los Alimentos) de Avenzoa”, *Quaderns de l'Institut d'Estudis Ilerdencs*, núm. 8 (1995), pp. 363-386.1995, pp. 365-6, 365-6
- GARCÍA SÁNCHEZ, B. “Les pintures del Saló noble de la Casa Castellarnau de Tarragona: reflex pictòric del patrimoni d'una família?”, *5è Congrés d'Història Moderna de Catalunya. Identitats, conflictes i representacions (15-19 desembre de 2003)*, (en premsa).
- GARRABOU SEGURA, R., “Història agrària”, SIMON TARRÉS, A. (director), *Diccionari d'Historiografia Catalana*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 2003, pp. 567-572.
- GARRABOU SEGURA, R., “Sobre la formació del mercat català”, *Recerques*, núm. 1 (1979), pp. 83-121
- GIRALT, E., “Evolució de l'agricultura al Penedès. Del cadastre de 1717 a l'època actual”, a *Actas i Comunicaciones de la primera Asamblea*

- Intercomarcal de investigadors del Penedès i Conca d'Òdena*, Imp. Bas, Martorell-Igualada, 1950, pp. 166-176.
- GIRALT, E., “La colonia mercantil francesa de Barcelona a mediados del siglo XVII”, *Estudios de Historia Moderna XVI* (1956-59), pp. 217-275.
- GIRALT, E., “Técnicas, rendimientos y mutaciones agrícolas en una finca catalana del siglo XVIII”, a *Première Conférence Internationale d'Histoire Economique Stockholm*, Mouton, Paris-l'Haia, 1960.
- GIRALT, R., “En torno al precio del trigo en Barcelona durante el siglo VI”, *Hispania*, vol. XVIII, núm. 70 (1958), pp. 38-61;
- GIRONA, M., *Ensayos para mejorar el crédito y arreglar la situación de España*, Barcelona, 1865.
- Guerra i vida pagesa a la Catalunya del segle XVII*, edició a cura de PLADEVALL I FONT, A., SIMON I TARRÉS, A., Curial, Barcelona, 1986.
- HAUF, A.G., i Valls, “Pròleg” a EIXIMENIS, F., *Lo Crestià*, Edicions 62 i “la Caixa”, Barcelona, 1983
- IGLÉSIES, J., “Una visió geogràfica de Catalunya, ara fa quatre-cents anys”, *Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona*, vol. LIII, núm. 3 (1994), pp. 119-163.
- IGLÉSIES, J., *Els conflictes del Canal d'Urgell*, Rafael Dalmau Editor, Barcelona, 1968
- JANÉ, O., *França i Catalunya al segle XVII. Identitats, contraidentitats i ideologies a l'època moderna (1640-1700)*, Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra, 2003 (tesi doctoral)
- JUNQUERAS VIES, O., “El puerto de Barcelona en los siglos XV y VI”, *Seminari Internacional. Les ciutats portuaries en procés de desenvolupament econòmic italià i espanyol entre l'època medieval i l'edat moderna, 1400-1600*, 21-23 d'octubre de 2002, Universitat de València (en premsa).
- JUNQUERAS VIES, O., “Gènova i Barcelona. Els fonaments econòmics de l'idili i la ruptura entre l'oligarquia comercial barcelonina i Carles V”

- Actes del IV Congrés d'Història Moderna de Catalunya*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 2000.
- JUNQUERAS VIES, O., “Jaume Damians. Pensament polític i realitat econòmica entre 1599 i 1630”, *Manuscrits*, núm. 17 (1999), pp. 293-306.
- JUNQUERAS VIES, O., *Economia i pensament econòmic a la Catalunya de l'alta edat moderna 1520-1630*, Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra, 2002 (tesi doctoral)
- Junta de Comerç de Barcelona, *Discurso sobre la agricultura, comercio e industria del Principado de Cataluña (1780)*, edició a cura d'Ernest Lluch, Alta Fulla, Barcelona, 1997, p.379
- KAMEN, H., “La política lingüística a Catalunya a l'època moderna”, *L'Avenç* núm.. 189 (1995), pp. 30-51.
- LLUCH, E., *El pensament econòmic Catalunya 1760-1840. Els orígens ideològics del proteccionisme i la presa de consciència de la burgesia*, Edicions 62, Barcelona, 1973.
- MAIXÉ ALTÉS, J.C., “Parentesco y relaciones sociales en el seno de la burguesía barcelonesa. Los extranjeros en la Barcelona de los s. XVII y XVIII”, *Manuscrits*, núm. 6 (1987), pp. 151-179.
- MAIXÉ, J. C., “La colonia genovesa en Cataluña en los siglos XVII y XVIII: los Bensi”, *Actes del Primer Congrés d'Història Moderna de Catalunya* (1984), vol. 1, pp. 523-533.
- MARTÍ ESCAYOL, M. A., “Ictineu”, SIMON TARRÉS, A. (director), *Diccionari d'Historiografia Catalana*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 2003, p. 677.
- MARTÍ ESCAYOL, M.A. “Catalunya dins la xarxa científica de la il·lustració. John Polus Lecaan: medicina i botànica a Barcelona durant la Guerra de Successió”, *Manuscrits*, núm. 19 (2001), pp. 175-194.
- MARTÍ ESCAYOL, M.A., “De les corografies renaixentistes a la política d'elevació de xemeneies al segle XVIII. la ciutat i el concepte ambiental

en professionals aliens a la medicina”, *XII Congrés d'Història de la Medicina Catalana*, juny de 2002.

MARTÍ ESCAYOL, M.A., “El pensamiento medio ambiental en la obra *Discurso sobre la agricultura y la industria (1780)* de Jaume Caresmar”, *I Encuentro estatal sobre historia y medio ambiente. Simposio internacional*, Universidad de Granada, Andújar, 27-29 de maig de 1999.

MARTÍ ESCAYOL, M.A., “Humos, vapores, exhalaciones pútridas y malos olores. Movimientos ciudadanos para acabar con el humo y soluciones científico-técnicas (Barcelona, siglo XVIII), *IX Simposio de historia económica “Condiciones medioambientales, desarrollo humano y crecimiento económico*, Facultat de ciències econòmiques i empresarials UAB, 6 i 7 de juny de 2002

MARTÍ ESCAYOL, M.A., “Las descripciones geográficas: la introducción de las Filipinas en la Ciencia Europea”, *Congreso Internacional “España y el Pacífico. Legazpi”*, Donostia, novembre 2003 (en premsa)

MARTÍ ESCAYOL, M.A., “Políticas ambientales y paisaje urbano. Barcelona siglo XVIII”, *II Encuentro historia y medio ambiente*, Instituto de Estudios Altoaragoneses, Huesca, 24-26 d'octubre de 2001

MARTÍ ESCAYOL, M.A., JUNQUERAS, O., Vies, *Manel Girona, el Banc de Barcelona i el Canal d'Urgell. Pagesos i burgesos en l'articulació del territori*, Pagès editors, Lleida, 2003.

MASSÓ, M.J., “Notes per a una biografia de L. Pons d'Icart”, *Treballs Canongins*, vol. 1, 1985, pp. 65-102.

MASSÓ, M.J., “Notes sobre escultures i inscripcions romanes a la Tarragona dels segles XVI, XVIII i XIX”, *Faventia*, núm. 11/1 (1989), pp. 83-108.

MAYER, M., “Towards a history of the library of Antonio Agustín”, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, vol. 60 (1997), pp. 261-272.

MAYER, M., “Una biografia de Jeroni Pau en un manuscrit de la Biblioteca Universitària de Barcelona”, *Faventia*, núm. 1/1 (1979), pp. 113-118.

- MIRALLES JORI, E., “Lluís Ponç d'Icard”, a SIMON TARRÉS, A., (director), *Diccionari d'Historiografia Catalana*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 2003, p. 931s.
- MOLINÉ I BRASÉS, E., “La descripció de Catalunya pel P. Diago”, *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, V (1909-1910), pp. 16-27
- NADAL FARRERAS, J., “La cultura catalana del Renaixement a la Decadència”, a SALVAT, J., (editor), *Història de Catalunya*, vol. IV, Edicions 62, Barcelona, 1978, pp. 128-145.
- NADAL FARRERAS, J., i M. PRATS, *Història de la Llengua catalana 2. El segle XV*, Edicions 62, Barcelona, 1996.
- NADAL FARRERAS, J., *Llengua escrita i llengua nacional*, Quaderns Crema, Barcelona, 1992.
- NADAL I PIQUÉ, F., “Cartografia”, a SIMON TARRÉS, A. (director), *Diccionari d'Historiografia Catalana*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 2003, pp. 304-306.
- NADAL, J., *Dos segles d'obscuritat*, Dopesa, Barcelona, 1979.
- PALAU DULCET, A., *Manual del Librero Hispano Americano*. 26 vols. Barcelona, 1948-1977.
- PALOS, J. L., *Catalunya a l'Imperi dels Àustria*, Pagès, Lleida, 1994.
- PALOS, J.L., “¿El Estado contra Cataluña? Estrategias de control y limitaciones del poder real en los siglos VI-XVII”, *Manuscrits*, núm. 13 (1995), pp. 143-156.
- PALOS, J.L., “Autoridad y mediación ministerial en la Cataluña Moderna (siglos xv-XVII)”, *Historia Social*, núm. 24 (1996), pp. 39-56.
- PALOS, J.L., *Els juristes i la defensa de les Constitucions. Joan Pere Fontanella (1575-1649)*, Eumo, Vic, 1997.
- PALOS, J.L., RAGUÉS, R., “Les institucions catalanes a l'època moderna i l'ascens dels juristes”, *Pedralbes*, num. 13-1(1993), pp. 53-66.

- PASCUAL, P., “La Diputació i la modernització de la xarxa viària catalana: 1840-1868”, a *Història de la Diputació de Barcelona*, Barcelona (2 vols.), 1987.
- PÉREZ LATRE, M., “Juntas de Braços i Diputació del General (1587-1593): Un presidi de cavallers conspirant contra sa Magestad?”, *Pedralbes*, núm. 13-1(1993), pp. 281-298.
- PÉREZ LATRE, M., “Les torbacions de Catalunya (1585-1593). De les corts a la suspensió del nou redreç de la Diputació del General”, *Afers*, núm. 23-24, () pp. 59-98.
- PÉREZ LATRE, M., *Diputació i Monarquia. El poder polític a Catalunya, 1563-1599*, Institut Universitari d'Història Jaume Vicens i Vives, Universitat Pompeu Fabra, Barcelona, 2001 (tesi doctoral)
- PICH, J., i A. SAUMELL, “Jaume Ramon Vila lía defensa de la Historia de Catalunya i del catalá a principis del segle XVII”, *Recerques*, núm. 32 (1995), pp. 71-77.
- PIÉ FAIDELLA, J., *Annals inèdits de la vila de la Selva del Camp de Tarragona*, Diputació Provincial de Tarragona. Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV, Tarragona, 1984
- PLADEVALL, A., SIMON, A., *Guerra i vida pagesa en la Catalunya del segle XVII*, Curial, Barcelona, 1986.
- PONS, J. S., *La Littérature catalane en Roussillon au XVIIe et XVIIIe siècles*, Privat, Toulouse-Paris, 1929.
- PONS, J.S., *La littérature catalane en Roussillon au XVIIe au XVIIIe siècles*, E. Privat i H. Didier, Tolosa-París, 1929, pp. 49-62.
- PRATS, M., “Contrareforma i Barroc”, *L'Avenç*, núm. 189 (1995), pp. 58-63.
- PRATS, M., “Nació i llengua: unes fites i una reflexió”, a DD.AA., *El nacionalisme catalá a la fi del segle XX. II Jornades*, La Magrana, Barcelona 1989, pp. 75-90.
- PRATS, M., “Pròleg” al llibre d'A. ROSSICH, *Una poetica del Barroc. El “Parnás Catalá”*, Col·legi Universitari de Girona, Girona, 1979.
- PRATS, M., *Política lingüística de l'Església Catalana. Segles VI-XVII*, Eumo,

Vic, 1995.

PRIETO AGUIRRE, F., *La obra de Boix y Moliner. Historia de una polémica*, Universidad de Salamanca, Seminario de historia de la medicina española, Salamanca, 1960.

PUIGVERT, J. M., “Guerra i contrareforma a la Catalunya rural del segle XVII”, a SERRA, E. (editor), *La Revolució catalana de 1640*, Crítica, Barcelona 1991, pp. 99-132.

QUESADA, S., “Las historias de ciudades: geografía, utopía y conocimiento histórico en la Edad Moderna”, *Geocrítica*, núm. 77 (1988), 80pp.

RAFANELL, A., “Notes sobre la interferència lingüística en la literatura catalana del Barroc”, a ROSSIGH, A., RAFANELL, A. (editors), *El Barroc Català*, Edicions de Quaderns Crema, Barcelona 1989, pp. 611-630.

REGLÁ, J., *Els virreis de Catalunya*, Vicens-Vives, Barcelona, 1970.

REIG VILARDELL, J., *Esteve de Corbera. Apuntacions biogràfiques*, Fidel Giró, Barcelona, 1892

REULA, J., “1640-1647. Una aproximació a la publicística de la Guerra dels Segadors”, *Pedralbes*, núm. 11(1991), pp. 91-108.

RIBALTA, J., “De natura Deputationis Generalis Cathaloniae. Una aproximación a través de la literatura polemista del Seiscientos: Las alegaciones jurídicas sobre el pleito de las insaculaciones de la Diputación del General de Cataluña (1632)”, *Historia, Instituciones y Documentos*, núm. 20 (1993), pp. 402-471.

SIMON TARRÉS, A., (director), *Diccionari d'Historiografia Catalana*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 2003.

SIMON TARRÉS, A., “La identitat de Barcelona i dels barcelonins a l'època moderna”, *Manuscrits*, núm. 19 (2001), pp. 137-156.

SIMON TARRÉS, A., *Cavallers i ciutadans a la Catalunya del Cinccents*, Curial, Barcelona, 1991.

SIMON TARRÉS, A., *Croniques del Rosselló i la Cerdanya*, Curial, Barcelona, 1998.

- SOLERVICENS BO, J., “Cristòfor Despuig i Savertés”, a SIMON TARRÉS, A. (director), *Diccionari d'Historiografia Catalana*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 2003, p. 413s.
- SOLERVICENS, J., “Cristòfor Despuig i la Tortosa del renaixement”, *Llengua & Literatura*, núm. 9 (1998), pp. 425-439.
- SOLERVICENS, J., “Cristòfor Despuig, ni historiador ni arxiver”, *Nous Col·loquis de Tortosa*, núm.2 (1998), pp. 35-49.
- SOLERVICENS, J., “Les màscares de Despuig. Notes per a una percepció de *Los col·loquis* com a creació literària”, a *Dos assaigs sobre cultura i literatura als ss. XVI XVII. Jaume Roig i Cristòfor Despuig*, Eumo-UB, Vic-Barcelona, 1996, pp. 73-118.
- SOLERVICENS, J., *El diàleg renaixentista: Joan Lluís Vives, Cristòfor Despuig, Lluís de Milà, Antoni Agustí*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1997.
- SOLERVICENS, J., *Els Pulsos Catalans i Espanya: ser o no ser*, Eliseu Climent, València, 1988.
- SUDRIÀ, C., “L'ingrès agrícola a la plana de Vic al segle XVIII. Les rendes d'origen agrari”, *Recerques*, núm. 9 (1979), pp. 9-97
- SURROCA, J., “El conreu d'arròs a l'Empordà durant el segle XVIII”, *Estudis d'Història Agrària*, núm. 2 (1980), pp. 39-58
- TELLO, E., “El fin de la expansión agraria en la Cataluña del siglo XVIII: factores económicos y crisis social”, *Agricultura y Sociedad*, núm. 74 (1995), pp. 109-158 .
- TELLO, E., “El papel del crédito en la agricultura del Antiguo Régimen: desarrollo y crisis de las modalidades crediticias, 1600-1850”, *Noticiero de Historia Agraria*, núm. 7 (1994), pp. 9-37.
- TELLO, E., “En els orígens de la Catalunya pobra: règim agrari i comercialització rural a la Segarra d'Antic Règim”, a DD.AA., *Terra, treball i propietat. Classes agràries i règim senyorial als Països Catalans*, Crítica, Barcelona, 1986, pp. 302-320.

- TELLO, E., *Cervera i la Segarra al segle XVIII. En els orígens d'una Catalunya pobra*, Virgili i Pagès, Lleida, 1995.
- TORRES, X., “Les activitats econòmiques”, a SOBREQÜÉS, J (director), *Barcelona dins la Catalunya Moderna. Segles VI-XVII Història de Barcelona IV*, Aedos, Barcelona, 1992, pp. 213-257.
- VÁZQUEZ DE PRADA, V., “Aportación al estudio de la siderurgia catalana (siglos VI-XVII)”, *Homenaje al doctor D. Juan Reglá*, València, 1975, vol. 1, pp. 665-673.
- VICEDO, E., “Las condiciones de reproducción de la unidad familiar campesina en la Catalunya Nova: las “Terres de Lleida”, *Noticario de Historia Agraria*, num. 5 (1993), pp. 43-66
- VIDAL PLA, J., “Notas acerca de la revolución política y los movimientos sociales durante la Guerra dels Segadors”, *Cuadernos de Historia Moderna*, núm. 11(1991), pp. 107-119.
- VIDAL PLA, J., *Guerra dels Segadors i crisi social*, Edicions 62, Barcelona 1984.
- VILÀ I VALENTÍ, J., “Comentaris al primer mapa imprès de Catalunya: Joannes Vrints, 1603”, *Revista de Catalunya*, núm. 87 (1994), pp. 47-61.
- VILÀ I VALENTÍ, J., “Una visió geogràfica de Catalunya, ara fa quatre-cents anys”, *Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona*, vol LIII, núm. 3 (1994), pp. 119-163.
- VILÀ I VALENTÍ, J., “Una visió geogràfica de Catalunya, ara fa quatre-cents anys”, *Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona*, vol. LIII, núm 3 (1994), pp. 119-163.
- VILÀ VALENTÍ, J., “Anàlisi del contingut geogràfic de l'obra de Pere Gil”, IGLÉSIES, J., *Pere Gil, s.I. (1551-1622) i la seva Geografia de Catalunya. Seguit de la transcripció del Libre primer de la historia Cathalana en lo qual se tracta de Historia o descripció natural, ço és de cosas naturals de Cathaluña*, Societat Catalana de Geografia. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 2002, pp. XVII-XLVII.

- VILA, M.-A., *Tortosa i el seu terme a mitjan segle XVI*, Rafael Dalmau, Barcelona, 1986.
- VILA, P., “La disputa lingüística al Rosselló a través dels prefacis de les obres impreses (1590-1698)”, a ROSSICH, A. i RAFANELL, A. (editors), *El Barroc català* (1989), pp. 631-654.
- VILA, P., “Safrà i safranaires”, a VILA, P., *Visions geogràfiques de Catalunya*, Editorial Barcino, Barcelona (2 vols.), 1962, vol I., pp. 155-159.
- VILA, P., *Visions geogràfiques de Catalunya*, Biblioteca Geogràfica Barcino, (2 vols.), Barcelona, 1962.
- VILLANUEVA LÓPEZ, J., “Andreu Bosc”, a SIMON TARRÉS, A. (director), *Diccionari d'Historiografia Catalana*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 2003, p. 245s

Arxius consultats.

Arxiu Biblioteca Universitària de Barcelona (Fons de Reserva)
Arxiu de la Corona d'Aragó
Arxiu de la Universitat Autònoma de Barcelona (Fons de Reserva)
Arxiu Històric de la Selva del Camp de Tarragona
Arxiu Nacional d'Espanya
Biblioteca de Catalunya
Biblioteca Nacional de París

Nombre de archivo: Tesi.doc
Directorio: C:\Documents and Settings\Chesco\Mis documentos\My eBooks\TESIS
Plantilla: C:\Archivos de programa\Microsoft Office\Plantillas\Normal.dot
Título: "Tu saps que si dones no fossen estades, tota humana natura fóra perida en Adan
Asunto:
Autor: maria antonia
Palabras clave:
Comentarios:
Fecha de creación: 05/02/04 15:02
Cambio número: 1.408
Guardado el: 11/10/04 16:54
Guardado por: xesco
Tiempo de edición: 4.236 minutos
Impreso el: 11/10/04 16:54
Última impresión completa
Número de páginas: 559
Número de palabras: 131.383 (aprox.)
Número de caracteres: 748.886 (aprox.)